

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

АСАРЛАР
БЕШ ЖИЛДЛИК
БЕШИНЧИ ЖИЛД
ҲАҚ СЎЗНИНГ КУЧИ

Мақолалар
Суҳбатлар
Қайдлар

Тошкент
Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1989

Редколлегия:

УЛМАС УМАРБЕКОВ (раҳбар), САИД АҲМАД, ЭРКИН АЪЗА-
МОВ, НИЗОМ КОМИЛОВ, ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ, КИБРИЕ
ҚАҲҲОРОВА, МАТЕҚУБ ҚУШЖОНОВ

Нашрга тайёрловчи

Абдулла Қаҳҳор уй-музейининг катта илмий ходими
КИБРИЕ ҚАҲҲОРОВА

Қаҳҳор, Абдулла.

Асарлар: 5 жилдлик / [Редкол. : У. Умарбеков ва бошқ.]. Ж. 5. Ҳақ сўзнинг кучи: Мақолалар. Суҳбатлар. Қайдлар.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.—272 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор беш жилдлик «Асарлар»ининг бешинчи жилдига адибнинг турли мавзуларда ёзилган адабий мақолалари ва қайдлари киритилди.

Қаҳҳор, Абдулла. Собрание сочинений: В 5 т. Т. 5
Сила правдивого слова.

Уз2

К $\frac{4702620204-28}{М 352(04)-89}$ 3—89

ISBN 5—635—00353—2 (т. 5)

ISBN 5—635—00061—4

МАҚОЛАЛАР ВА СУҲБАТЛАР

ҲОЗИРГИ САТИРАМИЗ УСТИДА

Сатирамининг ҳозирги ижтимоий моҳияти шундаки, у ҳаётимиздаги барча манфий ҳодисаларни очади. Ижтимоий қурилишимиздаги барча ярамасликларни ойдинлаштиради, меҳнаткашлар оммасига завқ бағишлайди. Шунинг учун шўро ҳажвчиси икки нарсани унутмайди: бири, меҳнаткашлар оммасини қизиқтирадиган мавзу, иккинчиси, ўз ижодиётини кулгидан маҳрум қилмаслик; ҳажвий асардаги бошқа нуқсонлар ҳам шундан ташқари бўлмайди.

Рус тилида чиқадиган сатира журналларидан «Чудак» шўро идорасида ўтирган бир бюрократдан кулади: бюрократ кабинетида ўтирганда эшикдан биров кириши билан унга: «Ҳозир вақтим йўқ, ўртоқ! Эртага келинг!» дейди. Келган киши: «Ҳеч илож йўқ, мен сизнинг ўрнингизга бу кундан эътиборан тайинланганман», дейди.

Яна шу журнал кунимиз циркулярга қолганидан кулади.

Бир уй ёнаётганда портфель кўтарган киши: «Эси-пастрлар, ҳали ёнғинга қарши кураш бошлангани йўғу, бу ҳалитдан ёнаётир», дейди.

Чигиртка билан кураш жабҳасида «Муштум» ҳам шундан кулади.

— Циркулярларни йиғиб,— дейди чигиртка,— тухум босганингиздан бери мен икки марта очдим, сиз ҳали ўтирибсиз.

— Нима қилай, циркулярларни ишлатиш учун ҳам циркулярлар керак, ахир!

Мана булар сатирамининг чиройли мисолларидандир. Бу карикатуралар ҳам кулги, ҳам кўпчилик шидаги ярамас иллатларнинг томирини қирқиб ташлайди. Сатираминда кейинги йилларда олдинга томон юзланиш бўлди. Ягона сатира журнали «Муштум» бу соҳада яхши ишлади. Хусусан, ёш сатириклар етиштириш ишидаги фаолияти, рус сатирик журнали «Крокодил» билан

боғланган алоқаси янгідан етишиб келмоқда бўлган ҳажвчиларга янги куч манбаи бўлади.

ҚАНДАЙ ЕЗИШ ЯРАМАЙДИ?

Сатирамиз кенг меҳнаткашлар оммаси манфаатини кузатиб заҳарханда қилади. Уста Мавлон «Ҳаёт» артелидан чиқиб, «Нажот» артелига ишга киради. Ражаббой, Андижондан Тошкентга мол олиб келиб, зарарига сотади...

Бундай нарсалар бизга мавзу бўлолмайди, чунки уста Мавлоннинг артелдан артелга ўтиши, савдогарнинг зарарига мол сотгани билан ҳеч кимнинг манфаати боғланган эмас. Бундай мавзулардаги асар нақадар кулгили бўлмасин, унинг ҳеч қандай қиммати бўлмайди.

Шунингдек, асарнинг қимматини туширадиган нарсанинг кулгидан маҳрум бўлиши.

Бир фирқали киши фирқа уставига катта адабсизлик қилди. Агар бизга шу ҳодиса мавзу бўладиган бўлса, ёзилажак нарса мутлақо кулгили бўлиши шарт, агар муддао у кишига танбеҳ беришдангина иборат бўлса, бунинг учун фирқа тафтиш комиссияси бор. Ундай бўлганда сатира ва сатира журналининг қиммати бўлмас эди.

Сиз «Муштум альбоми»ни варақласангиз 17-бетида «Кўролмасангиз ёрилиб ўлинг» сарлавҳали 9 банддан иборат бир шеърга кўзингиз тушади. Сарлавҳа қанча нўноқлик билан қўйилган бўлса, шеър шунга муносиб:

Қандай эди кирчи хотин Бувниса,
Қийнар эди ҳар ким уни беибо.
Қирчиларнинг артелидан топди жой,
Қилган эди унга саводсизлик асар,
Бўлди ўқиб барчасидан бохабар.

ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Бу шеърнинг иккинчи банди, учинчиси, «Подачи союзга раис бўлди», саккизинчиси, «Фирқали бўлсанг обрўли бўласан...» ҳоказо.

Бу муддаони англатишда хилланиб тузилган сўзлар шеър бўлар эди. Шеър оз гап билан кўп нарсани англатар эди. Агар, у хилланган сўзлар кулги бўлса биз уни кулгичиликнинг тизма шакли деймиз: Юқоридагини ҳам шoir бизга «шеър» деб тақдим қилади. Ҳақиқатда эса бу шеър эмас, мияга келган жумлаларни баробар қисм-

ларга бўлиб, охирига ўхшаш товушлар қўйилган тўғри гапдир. Бундан ташқари унинг мундарижаси ўтакетган сийқа. (Шикилобдан кейин меҳнаткашларнинг ёруғликка чиққанини ким билмайди!) Агар шеърдаги «ёлвориб», «хунаса»га ўхшаган алоҳида сўзларни «шеър»нинг кулгилни чиқиши учун ишлатилган, «шеър» ҳажвий шеър десак, у вақтда шундай шеърлар сатирамузда энг заиф асар ҳисобланади.

24-йилги 12-сон «Муштум»нинг биринчи бетида бир карикатура босилган эди.

«Тақсирим, саллани силлиқ ўраганлари билан қоринларини ёрсанг алиф ҳам чиқмайди».

22-сондаги бир шеърда:

«Қорингизни ёрса чиқмас алиф... эй пуч ёнғоқлар!..
Давонгиздан шармандадур Муҳаммад, эй чатоқлар!»

Юқоридаги карикатура билан пастда шеърни, фикримча, исломни ислоҳ қилиш тарафдорларининг ношири афкори бўлган бирор сатира журнали босса кўп фойда берар эди, чунки исломчилар ҳамма вақт: «Кейинги вақтда нодон уламолар исломнинг ҳақиқий йўлларидан адашганлар. Халқ уларнинг орқаларидан эргашган, шунинг учун ислом дини қотиб қолган амёба тусини олган...» деб нолийдилар. Биз учун уламонинг «нодон», «нодон»и йўқ, барибир паразит. Шунинг учун ишонувчиларнинг «алҳам» билмасликларидан эмас, паразитликларидан куламыз. Тақсирингиз «алҳам» билса ҳам халқни алдайди, билмаса ҳам. Муҳаммадни уламоларнинг нодонликлари шарманда қилгани йўқ, фан шарманда қилди. У исломнинг синфий юзи очилиши билан шарманда бўлди.

Бундай нарсалар бизнинг сатирамузда ортиқча бутуқ бўлади. Бундай асарлар сатирамузда бўлмаслиги керак. Уламодан «алҳам билмайсан!» деб кулиш билан савдогарнинг савдо-сотик ишига нўноқ эканидан кулиш орасида қандай фарқ бор?..

Альбомнинг 6-бетида «Инсданми, жинсданми?» сарлавҳали ҳикоя бор. Унинг мундарижаси бундай:

«Мулла Мирбоқи домла имомликни ташлаб табиб бўлди. Тайёрлаган дориларини сотиб бозордан келаётганда безорилар уриб, бор-йўғини тортиб олди».

Ҳикояни ўқиб бўлганингиздан кейин муаллифнинг нима демоқчи эканини англай олмайсиз. Ҳали ҳам бизда халқни алдовчи табиблар бор демоқчимиз ёки қўл

учида кун кўрувчиларни безорилар қўймайди демоқчи-ми?.. Табиийки, бу ёзишдаги режасизликдан келиб чиққан чигаллик. Бундай чигалликлар асарнинг мундарижасини заифлатади.

Мавлавий Пўстиндан:

«Фақирингиз бурни андак нопок эрди. Шул важдин домулланинг айтган нимарсаларини қироат қилмоққа ожиз бўлиб ва яна оҳисталик бирлан «арзи» деб эрдим, фақирнинг бул тариқа қироатидан домулланинг ғазаблари келиб таёқни кўтардилар.

— Қани бўлмаса, алиффф.

— Айифф...

— Қаттироқ!

— Айиф...

Аммо фақир «авзи, арзи» демоқни ўзимга лойиқ кўрмай мактабхонанинг сақфи, яъни шифтига боқиб вассаларини сарҳисоб борур эрдим».

Олинган мавзунинг ўзи эски, унинг устига сатрлар кўз олдингиздан ўтган сайин ҳикоя суюқлашиб кетди. Сатиранинг вазифаси унутилади. Хусусан Мавлавий Пўстиннинг шахсий нуқсонини билан сатиранинг неча пуллик ниши бор? Уста Ҳайдарнинг тепа сочи бўлмаслиги, Йўлдош ақанинг касаллиги кимга халал бераётир? Мавлавий Пўстин алиф дея олмаслиги учун очиладиган мактабимиз очилмай қоладими? Унинг бурни «понқ» экан деб тўқувчилар артели бир мокини кам отмайди ёки кузги бугдой вақтидан кечикиб экилмайди...

Турган гап, бу ҳикоя кулги чиқариш учун ишланган иш, аммо асарнинг қадр-қимматини майдалаб кулги ясаш, афандининг «Эски ойни майдалаб юлдуз қиладилар» деганидан ўзга эмас.

ПАЛАҒДА ГАПЛАР

Жиддий адабий асарларда ўқувчининг туйғусини қўзғатишда қанча усталик, қанча кучли ифодалар лозим бўлса, кулги асарлар яратишда ҳам унинг завқли, мароқли бўлиши учун ҳунар керак. Биздаги баъзи бир «муҳаррирлар» кулги асар ҳеч қандай нозиклик талаб қилмайди. Оғизга келганини қайтармаслик керак. Уринли бўлса — ўринли, ўринсиз бўлса — бу ҳам кулги бўлади деб гумон қилишади. Бу адабий нодонликдан бошқа нарса эмас.

Жек Лондон ўзининг Америка турмаларидаги ваҳшиятни тасвир қилган романида ёзади:

«Харҳолда менда ҳаётга боғланиш ҳалдан ташқари кучли экан. Мен шу қадар ўлимга ён бермадимки, ҳатто турма возири Асзиртун ва Каптун Жемдек кишиларга ҳам мени ўлдиришга йўл қўймадим».

Асзиртун Жемларнинг жаллодлиги тўғрисида бир китоб ёзиш ҳам мумкин. Юқоридаги тўрт жумла билан тамоm тасвир этиш ҳам мумкин. Ҳажвий асар ҳам шундай кучли ифодалар талаб қилади.

Гоголь ўзининг «Иван Иванович ва Иван Никифировичларнинг машмашаси ҳақидаги қисса»сининг қаҳрамони Иван Иванович билан ўқувчини шундай таништиради:

«Иван Иванович ниҳоятда одамохун! У киши қовуни жуда яхши кўради. Қовун десангиз жонини беради. Овқатланиб бўлгач, кўйлакчан шийпонга чиқади-да, Гапкага иккита қовун келтиришни буюради. Қовунни ўз қўли билан сўяди, уруғларини алоҳида қоғозга олиб қўйиб кейин қовунни ейди. Ундан кейин уруғ солинган қоғозга муборак қўли билан ёзади: «Ушбу қовун фалон ойнинг фалон куни тановул қилинди». Агар шу онда бирон киши меҳмон бўлиб келган бўлса унинг ҳам исми фамилиясини қўшиб қўяди».

Жек Лондон икки кишини сизга мислсиз жаллод деб тақдим қилади-ю, аммо унинг жаллодлиги тўғрисида бирон оғиз сўз айтмайди. Гоголь ҳам шундай қилади. Унинг сизга Иван Ивановичнинг «яхши» томонлари деб тақдим қилгани Иван Ивановичнинг нақадар аҳмоқ, ярамас киши эканини англатади. Мана бу икки таъриф бир-бирига ўхшайди... Гоголнинг услуби мана шунақа майин, шунинг учун унинг асарини ўқиганда киши беихтиёр кулади. Унинг гапи «ёқиб-ёқиб оғригадиган» гаплар. Сатиранинг чин маъноси ҳам шунда. Биздаги кулги асарларда эса мана шу нарса йўқ.

«3—4 кунда бир қишлоққа чиқиб, ўтга куйдирги, бетга сурги бериб, ихлос қилганларни ажалдан беш кун илгари тахта-ю, тобутга чамбарчас қилиб турадилар».
(Альбом, «Инсданми, жинсданми?»)

«Етти нонни етти ювуқсиз қаландарга бериб, ундан фолбинга югурдилар» (ўшандан). Бундай мисоллар жуда кўп учрайди. «Хулосайи мушкул» каби кўпол сўзларни қўллаш ҳам шу жумладандир.

Услубни бузадиган нарсалардан бири муболағани ишлата билмасликдир, муболаға қилишда жиддий асар-

ларда қанча эҳтиёт керак бўлса, ҳажвда ҳам шундай бўлиши керак. Бир нарсани англатишда бўлганидан бир оз орттириб кўрсатиш муболаға бўлади. Бироқ муболагани қолипдан чиқариб юбориш ҳар қандай асарни совуқ қилиб юборади.

«Қайғули кечаларда», «...Кўкда қизарган булутни кўргач, бу менинг кўзимдан оққан қоннинг аксидир».

«Икки оғайнимни қўлтиққа қистириб йўрғалаб қолдим» (жуда тез юрдим демоқчи бўлса керак).

«Новвойдан бир қадоқ нон олсам, ичидан бир курак мих билан иккита олти газлик арқон чиқди...»

Мана булар жуда қалбсиз муболағалардир. Бундай муболаға қилиш билан асар кулгили чиқади дейиш жуда хом хаёл.

Ёзувчилар ўхшатишда бирмунча бепарво бўладилар. Ўхшатиш шунинг учун керакки, қачон тасвир этилажак нарса ўқувчига қоронғи бўлса, у вақтда кўз олдида бўлган нарсалар орқали ойдинлаштирилади.

Гоголь ўхшатиш учун нарса излаганда уйдан, ҳовлидан ташқарига чиқмайди. «Унинг юзи силлиқ куракка ўхшайди».

«Ўзун енгидан қўли супургига ўхшаб чиқиб турган эди».

Умуман Гоголнинг ўхшатиши унинг услубидек оригиналдир.

«Хандон лолалар»дан:

«Бериб фатво урушинглар демай қози калон ўлсун,
Яна Абдурашид ул ҳанги хардек оқсоқол ўлсун».

Мана бу ерда оқсоқолнинг эшакка ўхшатилиши ўринли, чунки ҳангилик оқсоқол билан эшакка муштарақ сифатдир.

«Қизил Ўзбекистон». 1929 йил, 30 август.

КУЛГИЧИЛИК БАҲСЛАРИ

КИМ НИМАДАН ЗАВҚ ОЛАДИ?

«Қизил Ўзбекистон»нинг 27 (117)-сонида Фафур Ғулломнинг кулгичилик тўғрисидаги мақоласи Тошкентнинг «Муштум» аҳллари орасида анча гап-сўз бўлибди. Бундан ҳозирги ва илгариги «Муштум»ни таққослаш, **баҳо**

беришлар чиқиб, гап Ғозий ва Жулқунбойларнинг жан-жалигача бориб етибди.

Бу мақоланинг ёзилишидан мурод ҳалиги гап-сўзлардан келиб чиққан саволлар тўғрисида ўз фикримизни айтиш, ундан кейин «Муштум» тўғрисида билганимизни ўртага ташлашдир. Ҳозирча «Муштум» тўғрисида айтиб, унинг паст-баландини кўрсатар эканмиз, умуман кулгичилигимиз тўғрисида сўз очган бўламиз. Чунки ҳозир кулгининг тараққийси тўғрисидаги ролни фақат «Муштум» ўйнайди.

«Муштум» чиқа бошлагандан бери «ҳаммабоп» ва «ҳаммабоп» бўлмаган икки даврни бошдан кечирди. Кейингиси, шубҳасиз, унинг ҳозирги даври.

Жўралар ўртасида шундай фикр бор: нима учун «Муштум» «ҳаммабоп» бўлган вақтда вужуди кулги эди-ю, ҳозир ҳеч кимни кулдира олмайди? Нима учун унга илгари кўп киши қатнашар эди-ю, ҳозир имзолар кам кўринади?

Рост, «ҳаммабоп»лик вақтида ҳаммани кулдираар эди. Шунинг учун ҳам биз уни «ҳаммабоп» деймиз. Энди яқинроқдан қарайлик-чи, нима деб кимларни кулдираар экан.

«Муштум»нинг у вақтдаги ҳажми катта эди. Унга ҳар нарса сизгар, ҳар нарсанинг суратини солишга имкон бор эди. «Нўхатшўрак» байтини ўқигансиз, «Ҳаммабоп» «Муштум»нинг биринчи даражадаги материаллари шунга ўхшаганлар эди. «Нўхатшўрак» байти ёзилиб чиқди. У кимларни кулдирмасин, кимнинг хотирига малол келмасин, уни мен ўқисам ҳам куламан, аттор ўқиса ҳам кулади. Бир жойда кўп ўтириб зерикиб, керишиб уйқу босган «бозорчилар» ҳам ўқиса кулади. Фақат нўхатшўрак сотадиган мулзам бўлади... Унинг «ҳаммабоп»-лигининг бир нуқтаси шу...

Энди «ҳаммабоп» «Муштум»га қатнашувчилар тўғрисида келайлик. Нега илгари кўп киши қатнашар эди?

Уша вақтда-энг кўп кўринадиган имзолар Жулқунбой, Овсар (иккиси ҳам бир киши), Оқ тўрва соқол, Оқпадар, Даҳрий, Сумалак авлиё (бир киши), Неш, Чаён, Мавлон Куфур, Кўкнори (бир киши), ундан кейин Қўқондан ва Намангандан бир кишидан. Ундан бошқа имзолар ҳам «Муштум» идорасидан ташқариги кишиларники эмас эди.

«Ҳаммабоп» бўлмаган ҳозирги «Муштум» бекорчиларни кулдирмайди, у энди кимдан кулишини биледи. Ҳозирги «Муштум»да 4—5 гина эмас, юзлаб кишилар

қатнашади, ўзимиз учун ўзимиз хўп яхши. Шунинг учун бошқаларга тузсиз...

«Муштум»нинг яхши томонлари тўғрисида сўз очганда аввал мафкуравий ёғини олиш керак. Бу бобда ҳеч мулоҳазасиз у соғломлашди дея оламиз. Ундан кейин унинг тузилиши, иш тўғрисида келганда яна бирмунча муваффақиятга эришди. Янги бўлимлар очилди. Бунинг энг яхшиси «Нашъали кулгилар хирмони»дир. Чинакам ҳам бунга қисқа, мазмунли, ширин нарсалар тўпланди. Иккинчи ўринда «Эрмак» туради. «Чудак», «Крокодил», янги чиқа бошлаган «Ревизор» журналларининг ҳам мартабасини кўтарган шундай қисқа, маъноли гаплардир. Ундан кейин газета ва журналларнинг чандиш бўлими ҳам маъқул нарса. Бу жуда ҳам янгилик.

«Муштум»нинг нобон томонларининг энг кўзга кўринарлиси атрофдан келган хабарларни ишлаб киритишдир. Атрофдан келган хабарга бир-икки бўлим бор, шу бўлим материалларни жуда заиф ишлайди. Биров бир иш қилган экан, «Муштум» уни тутиб бериш билан кифояланади. Мазах қилиш, ҳажв қилиб кулиш йўқ.

Утган ой чиққан 4-сон «Муштум»да шундай хабар бор:

«Қутурган итга заво́л борми?»

«...Жин чалиб кетиб жуда ҳам шақшақа жинни бўлиб қолди. Ҳозир ширкатга баргак келтирган деҳқонларнинг орқа этаklarини карт узиб оладиган даражага келиб қолди. Тўни йиртиқ деҳқонлар ширкатга келолмай, гаранг бўлиб девор орқасидан мўралашиб юрибдилар. Бирорта азамат шу занжирсизни боғлаб қўйса-чи!»

Одамни жин чалиб кетиб ит бўлибди! Бу хабарни шу қадар парвосизлик билан ишлаб босиш, билмайман, «Муштум»дек журналга қандай бўлади. Бунинг ҳеч қаериди куладиган жойи йўқ. Бировни «ит» дейиш ҳеч кулги эмас, аммо шундай қилиб ўқувчи ўқиб бўлгандан кейин шу хулосани чиқарса бошқа гап эди.

«Муштум» ходимларигина эмас, умуман ёзувчиларимиз орасида эргашши деган касал бор. Шоирларимиздан бири қор тўғрисида бир нарса ёзганда «Қизил Ўзбекистон»нинг адабиёт ва санъат саҳифасига юзлаб шу мавзудаги шеърлар келганидек, «Муштум»да ҳам бир мавзу яхшироқ ишланиб чиқилган бўлса, ҳамма ўша мавзуга ёпишади.

Бир вақтлар «Муштум»да бир-икки шеър кўринди. Шундан кейин дунёни шеър босиб кетди. Жулқунбой «Калвак махзум»ни ёзди, ҳамма «китоб»га ёпишди... Мавзу тўғрисида қандай бўлса, шаклда ҳам шундай.

Тўғриси айтганда, бизда сатира — кулгичиликнинг энг ёмон шакли шеърдир. Унинг устига ёзувчиларимиз шеър билан ёзишга шу қадар қизиқадиларки, «Муштум» идораси қўйиб берса биронта ҳам шеърсиз ёзилган нарса бўлмайди.

Дуруст, шеър ҳам яхши, бироқ у қисқа бўлиб, кўп гапни ичига олса, шакл ва маъноси билан бир янгилик бериб кулдирса яхши.

«Офарин денг бу иккинчи деҳқонга
Пахта берди у хлопкомга,
Читу мой кооперативга жойлади.
Ишчи-деҳқонга тақсим айлади».

«Яшасин «Қизил Ўзбекистон» бошлиғимиз,
Бизларнинг яхши бўлди ошлиғимиз».

Шулар ҳам «Муштум»да босилди. Инсоф қилинг, ахир «қишлоқ мухбиримиздан келди» деб айнан босиб бўладими? Буларнинг қаери кулги? Фақат қилинган иш жумланинг охирига ўхшаш товуш қўйиш, холос.

Мавзу тўғрисида ҳали ҳам қадимги одамлармиз. Ҳали ҳам эшон, домла, дуохон, парихонлардан юқорига чиқолмаймиз. Уларнинг бу кунги қиммати маълум. Улар энди танқиддан тубан. Муддао дин билан курашиш бўлар экан, эндиги мавзулар «осмондан» олиниши керак. Энди тўғридан-тўғри «осмондан» кулишимиз керак. Фитрат шу мавзудаги бир-икки ҳикоясини «Худосизлар» журнаliga берди. Шу мавзудаги енгил ҳикоячаларни «Муштум» босиши керак.

Шундай қилиб, шакл ва мавзудаги эргашишимиз соясида кулги адабиётимиз янгиликларидан маҳрум бўлиб қотиб қолди. Шакл яратишдан ожиз эканлигимизда ҳам мавзунини янгилаш мумкин эди.

Гўё бизнинг ўз ичимизда, ўз ишимизда куладиган жойимиз йўқ! Наҳот касаба ташкилотлари, қўшчилар, комсомол ишлари ва бошқа ташкилотлар камчиликсиз ишлаётган бўлса, шулар бизга мавзу бўлолмаса!

«Унлар» ҳикояси чиқди. Бундан кузатилган нарса жуда катта эди. У ҳам ортиқ бир янгилик очмади. Бир вақт қарасак Юсуфжон ака Бухорода юрибди. Ҳай-ҳай

қилмасангиз Юсуфжон ака ҳам «Алқисса андин сўнг» дея ёзади.

Хулоса: 1. «Муштум»нинг нуқсонлари фақат «Муштум»ники эмас, балки унинг энг яқин ёзувчилариникидир. Бу нуқсонларга хотима бериш учун «Муштум»нинг бошлаган иши муваффақиятли йўл. Хусусан рус юмористик адабиётидан қилинаётган таржималар жуда яхши. Эски мерослардан фойдаланиш тўғрисидаги фикри ундан яхши. Бироқ Фафур айтганча Юсуф Қизиқлардек кулдиргучилардан фойдаланамиз дейиш бўш гап. Чунки унинг донғи рус ҳажвчилариникидек бўлиб чиққан эмас, унинг шуҳрат қозониши ўз вақтида рамкадан ташқари бўлган гаплари билан бўлгандир.

2. Ёш кучларни тўплашда аввал «Муштум» юқоридаги камчиликлардан қутулиб (боблар, материалларни ишлаш), ундан кейин ҳажмини бирмунча кенгайтириши керак.

3. Альбомнинг чиқиши яхши бўлди, бироқ уни ёш ёзувчиларни тарбиялаш ишига хизмат қилдирилса, яхши бўлар эди. Бу унинг материалларини сатира ва юмор қондаларига мувофиқлаштириб киргизиш билан бўлар эди. То бизда «Муштум» кутубхонаси бўлиб, айрим асарлар майдонга чиққунча, шундай нарсалардан фойдаланиш керак.

4. Русчадан механистик равишда ўрнак олиб бўлмайди. Биз ўз турмушимизга мувофиқ келадиган янгиликлар вужудга келтирмасак бўлмайди...

5. «Муштум»даги расмларда иқтисод йўқ. Кўпинча катта сурат оз нарсани ичига олади.

«Қизил Ўзбекистон», 1929 йил, 5 апрель.

АСРИМИЗНИНГ БУЮК СИМОСИ

Халқимизнинг, Ленин партиясининг содиқ дўсти, оташин ватанпарвар, буюк санъаткор, Алексей Максимович Горький оламдан ўтди. Бутун прогрессив инсоният буюк бир адибидан, зўр бир гуманистидан, киши бахту саодати учун ҳормай курашувчи бир азамат баҳодиридан айрилди...

Алексей Максимович Горькийнинг бутун фаолияти, бутун инсоният манфаати билан бир маънода бўлган ишчилар синфи манфаати, СССР халқларининг социализм учун бўлган кураши билан чамбарчас боғланган

эди. Ленин: «Горький бутун дунё пролетариат ҳаракати-га кўп нарсалар берган ва бундан кейин ҳам берадиган зўр бадиий талант», деб таърифлаган эди.

Болалик ва ёшлик йилларида оғир турмушни бошдан кечирган, жаҳонгашта бўлган ва буржуазия, помешчиклар Россиясининг темир исканжасига туриш бериб, зўр саботи, катта матонати орқасида адабий ва ижтимоий фаолиятининг кенг йўлига чиққан Горький ўзининг биринчи асарларидаёқ буржуазия, помешчиклар жамиятидаги зулм, эрксизликка протест, кишиларнинг оғир турмуши ва турмуш шароитига қарши норозилик билдириб, революцион пролетариат адиби сифатида майдонга чиқди ва кишиларни революцион курашга, оламни бошқатдан қуришга чақирди. Унинг биринчи асарлари мардликка, озод турмушга ундади, кучли ва мағрур кишиларнинг мадҳини қилди. Унинг «Макар Чудра», «Изергиль кампир» қабилидаги ҳикоялари индивидуал озодликка эмас, кишиларни қулликдан қутқарадиган озодликка даъват қилади. «Лочин тўғрисида қўшиқ» ва революция курашчисининг симболи бўлган, ўз душмани билан курашда қонга ботган «жасур лочин» мешчан обиватель симболи бўлган, ерда ивирсиб юргувчи ожиз кўр илонга қарши қўйилади. Революцион пролетариатга ишора қилинган «Бўрон қуши» революция яқин эканидан хабар беради. «Коновалов» сингари сарпоёқлар ҳаётидан олиниб ёзилган ҳикоялари буржуазия жамиятининг тартиб-қоидаларига қарши тўғридан-тўғри протест эди.

Горький турли газета-журналларда босилган ҳикоялари тўплами бўлган биринчи китоби билан Россияга, ҳатто чет элга маълум ёзувчи бўлди. Бу китоб 90-йиллар зулматида ялт этган чақмоқ, ожизларни руҳлантирувчи, қувончдан дарак берувчи бир овоз эди. Қилмаган иши, бормаган ери қолмаган, казаклар бунтида қатнашиб қамалиб чиққан, марксистик идеяли ёш Горькийнинг бу овози полиция маъмурларини ташвишга солди. Полиция уни дарҳол қамоққа олди, лекин тергов подшоҳлик ва капитализмнинг ашаддий душмани бўлган Горькийнинг бўйнига айб қўёлмади. Пойтахтдаги ёрдўстларининг ҳаракатлари соясида у шартли равишда қамоқдан чиқарилди. Шундан кейин у 1899 йилда, революциядан бурунги асарлари ичида айрим ўринни тутган «Фома Гордеев»ни ёзди.

«Фома Гордеев» Горькийнинг революциядан кейин ёзган ва буржуазияни кейинги тарихий даврларда фош

қилишга бағишланган асарлари «Артамоновлар иши», «Егор Буличев ва бошқалар», «Достигаев ва бошқалар»га пролог деса бўлади. Бунда Горький буржуазиянинг қонхўрлигини, эксплуататорлик моҳиятини ўз хунарига уста бўлган катта ва порлоқ санъаткор сифатида фош қилади. У XIX асрнинг охиридаги, ўз куч-қудратини ўзи англаган рус буржуазиясининг камолотини кўрсатар экан, шу билан бирга бу куч-қудратнинг пўк эканини, унинг маъзида бузилиш, чириш бошланганини, иллат бор эканини очиб берди.

Горький тўққиз юзинчи йилларда фақат Россиядагина эмас, Европа ва Америкада ҳам севилиб ўқиладиган, катта шуҳрат қозонган ёзувчи бўлиб қолади. Ғарбда унинг ҳикояларига эргашган, ундан гула кўтариб ҳикоялар ёзган ёзувчилар пайдо бўлади. Унинг асари Россия ва ғарб китобхонларига катта таъсир қилади. Горькийнинг шуҳрати ғарбнинг рус адабиётига бўлган қизиқишини жуда ошириб юборди. Ғарб матбуотида Горький ва шу муносабат билан умуман рус адабиёти ҳақида юзлаб мақолалар пайдо бўлди.

Бутун дунёни ўзига қулоқ беришга мажбур қилган, эзилган синфларнинг ҳам санъати бор эканини кўрсатган ва миллион-миллион оммани ўзига қаратган Горькийнинг муваффақияти, пролетариатнинг тарихий муваффақияти эди.

У, Россиянинг ўзида кенг омманинг диққатини ўзига жалб қилиб, зўр бир ижтимоий куч ҳолига келган эди. Бу чор ҳукуматининг ғашига тегар, уни қутуртирар эди. Чор ҳукуматининг бемаъни йўллар билан ундан ўч олишлари кенг омманинг унга бўлган муҳаббатини яна ҳам ошира борди. Оқибат Горький махфий варақалар чиқарилганликда айбланиб қамоққа олинди. Бир ойдан кейин оғир сил касали бўлгани сабабли қариндошларининг ҳаракатида уйдан чиқмаслик шarti билан қамоқдан чиқарилган Горький, кейинчалик Нижний-Новгороддан бадарға қилинди. В. И. Ленин у жўнатилаётган вақтда бўлган намойиш тўғрисида чет элда чиқараётгани «Искра» газетасида бундай деб ёзади:

«7 ноябрда Нижнийда унча катта бўлмаган, аммо муваффақиятли ўтган намойишга Горькийнинг жўнатилиши сабаб бўлди. Намойишда сўзлаган нотик айтгандай, бутун қуроли эркин сўздан иборат бўлган, Европада машҳур адибни самодержавие судсиз, терговсиз, ўзи туғилиб ўсган шаҳардан бадарға қилди. Ифвогарлар, дейди нотик, ёруғликка ва озодликка бир қадар бўлса

ҳам интилувчи бутун рус кишилари номидан уни бизга ёмон таъсир ўтказганликда айбладилар. Ҳақиқатда эса у бизга яхши таъсир ўтказди».

Горький бир неча ойдан кейин полиция назорати остида Қримга кетаётганида йўлда кўп жойларда революцион ёшлар унинг истиқболига чиқдилар ва намойишлар қилдилар.

Россия Фанлар Академияси уни фахрий академик қилиб сайлаганда, унинг революцион ишларидан огоҳлантирилган Николай буни бекор қилганда, бунга норозилик юзасидан икки академик — ёзувчи Чехов билан Короленко ўз дипломларини қайтариб бердилар, академиклик унвонидан воз кечдилар.

Ишчилар синфининг ўсуви ва кучайиб бориши билан боғланган революцион ҳаракатнинг авж олиши, большевиклар партиясининг вужудга келишидай тарихий ҳодисалар, Горький ижодиётининг ундан кейинги ўсувига йўл очди. Ишчилар ҳаракати кенг қулоч ёйган сайин Горький унга маҳкамроқ боғланади, унинг асарларида революцион пролетариат, мавжуд тузумни ўзгартириш учун ташкилий суратда кураш олиб борган ишчилар образи кўпая бошлади. «Турмушдан ўзига қулай ўрин излаган» буржуазия либерал интеллигентларини фош қилишга бағишланган ва бошқа асарларидагига қараганда ишчи образи тиниқроқ берилган «Мешчанлар» пьесаси, «Тубанликда» пьесаси сингари Москва, Петербург ва ундан кейин бутун дунё саҳналарида катта муваффақият қозонди.

Горький 1905 йил 9 январь воқеаларининг шоҳиди эди. У шу муносабат билан хитобнома ёзиб, подшоҳни қотилликда айлагани, оммани ҳокими мутлаққа қарши курашга чақиргани учун яна қамоққа олинганда, бутун Европада катта шов-шув бўлди. Бутун мамлакатларда Горькийни ҳимоя қилиш комитетлари тузилди. Протестлар, митинглар ташкил қилинди. Бутун дунё афкор оммасининг тазйиқи орқасида ҳукумат уни 10 минг сўм гаров бадалига вақтинча озод қилди. Горький шу йилнинг кузидаёқ, чет элдан келган Ленин билан биргаликда большевикларнинг биринчи ошкора органи бўлган «Новая жизнь» газетасида ишлай бошлади.

Революция найза кучи билан бостирилгандан кейин, даҳшатли қора реакция бошланиб, Горький яна қамалиш хавфи остида қолди. Большевиклар партияси уни эҳтиёт қилиб, чет элга жўнатиб юборди. Бу вақтда подшоҳ ҳукумати ишчилар ҳаракатини қонга ботиргани, ре-

волюцияни қақшатгани янги мадад олиш учун француз банкирлари билан қарз тўғрисида музокара юргизаётган эди. Горький шунда ўзининг «Рус ҳукуматига пул берманглар» деган машҳур мурожаатномасини ёзди.

Шу воқеадан кейин албатта Горькийнинг Россияга қайтиб келиши ўзини ўзи аждарнинг оғзига тиқиш билан баробар эди. Жандарма бутун исковуч итларини қўйиб юборган, минглаб виждонли кишиларни ютиб юборган қамоқхоналар «Горький!» деб оғзини катта очиб турар эди. Горький Россияга қайтмади, у чет элда қолиб ўзининг бутун талантини, шуҳратини, ҳунарини пролетариат ишига, социализм учун бўлган курашга сарфлар қилди; большевиклар партияси билан ва Лондон съездида кўришгани Ленин билан яна ҳам қаттиқроқ боғланишди; Россия ва ғарбий Европа буржуазия матбуотининг томоқ қириб ҳуришига қарамасдан яна миллион-миллион ўқувчилар орттирди, ишчилар синфининг севикли адаби бўлиб қолаверди.

Горькийнинг ўзига қўли етмаган подшоҳ ҳукумати унинг асарларидан ўч ола бошлади. Кўп ҳикояларини босиб тарқатгани қўймади.

Революциядан бурунги йилларда Горькийнинг энг юксак муваффақиятларидан бири бўлган «Она» романи ҳам «Ишчиларни аҳолининг мулкдор табақасига қарши душман қилишни кўзда тутулиб ёзилган асар», деб босилиши тақиқ қилинади, ҳатто унинг бош қисми босилган тўпламни тарқатгани қўйилмайди. Лекин «Она» ғарбий Европа ишчи газеталарига қўшимча бўлиб, миллион-миллион нусха тарқалади.

Бу китобнинг Россия ва ғарбий Европа пролетариати учун қандай аҳамиятга эга бўлгани маълум. Буни В. И. Ленин икки оғиз сўз билан таърифлаб бундай деган эди:

«Бу керакли китоб. Кўп ишчилар революцион ҳаракатда онгсиз равишда, стихияли суратда қатнашган эдилар. Улар энди «Она»ни ўқисалар кўп фойда бўлади...жуда ҳам ўз вақтида ёзилган китоб». (Горькийнинг Ленин тўғрисидаги хотиралари.)

Бу романда Горький XX аср бошидаги пролетариат революцион курашининг манзарасини, ишчилар ҳаракати тўғрисида объектив тарихий ҳақиқатни бериш билан социализм учун курашда асосий вазифалар нуқтаи назаридан воқеликнинг чигал ижтимоий қарама-қаршиликларини акс эттирди; Россияда ишчи синфи идеологиясининг камол топишини, иқтисодий курашнинг бера-

бора сиёсий курашга айланишини, большевиклар партиясининг раҳбарлик ролини кўрсатади; шу даврда пролетарнат олдида турган асосий вазифалардан бири тарзида қуролли қўзғолоннинг зарур эканини таъкидлайди.

Бир томонда капиталистик эксплуатация зулми остида эзилган, сиёсий жиҳатдан хом ишчилар оммаси кўрсатилади. Буларнинг вакили Павелнинг отаси Михаил Власов, иккинчи томонда қолоқ ишчиларга қарши қўйилган Павел Власов — ишчи большевик тип, революцион ҳаракатнинг раҳбари, ишчилар синфининг озодлиги йўлида қаҳрамонона курашининг фидойиси.

Бу романга 1901—1902 йилларда бўлган Сормово ишчилари ҳаракати, қисман 1902 йилги май намоёнлигига оид воқеалар ҳамда шундан кейин партия ташкилоти аъзолари устидан бўлган суд материал бўлган эди. Павел Власовнинг прототипи қисман, Сормово ишчиси, партия ташкилотининг раҳбарларидан бири бўлган Петр Заломов, Павелнинг онаси Ниловнанинг прототипи шу Заломовнинг онаси эди.

Горький бу қоронғида қолган хотинда синфий онг қандай пайдо бўла бошлаганини, ундаги эски таомиллар, одатлар, эски фикрлар қандай йўқола борганини, у қандай қилиб секинлик билан социализм учун революцион курашчига айланганини энг чиройли бадний чизиклар билан кўрсатади. Уғли ва унинг ўртоқлари ҳақ деб билган нарса бора-бора унинг учун бутун ишчилар синфининг ҳақиқатига айланади.

Мана шу китобга берилган турли баҳолар диққатни жалб қилади.

В. И. Лениннинг берган баҳосини юқорида эсладик. У «Она»нинг ишчилар оммасини сиёсий жиҳатдан тарбиялашда катта роль ўйнашини таъкидлайди ҳам уни фойдали ва ўз вақтида чиққан китоб дейди...

Буржуазия танқидчилари «Она»нинг авторини «сўнди», «модадан қолган фельетонист»га айланди деб қичқирдилар.

Подшоҳ ҳукумати «Она»нинг авторини «оғир жиноятлар қилишга ундайдиган, ишчиларни аҳолининг мулкдор табақасига қарши душман қиладиган, қўзғолонга ва қўзғолонга оид корибадлар қилгани рағбатлантирадиган» китобни тарқатганликда айблаб, қаттиқ таъқиб остига олади.

«Она»га берилган мана бу баҳолар, унинг моҳиятини ҳар қандай илмий мақола, ҳар қандай адабиётшуноснинг чуқур таҳлилидан кўра яхшироқ очиб беради. Унинг

ишчилар синфига манзур бўлгани, меньшевиклардан тортиб подшоҳ ҳукуматигача манзур бўлмагани — ҳар иккиси ҳам «Она»нинг социалистик реализм санъати намуналарининг энг яхшиларидан бири эканини кўрсатиб туради.

Горький «Она»дан кейин ёзган талай асарларида ҳам капиталистик тузум вужудга келтирган оғир турмуш ва турмуш шароитларига қарши пролетариат санъаткорига хос бўлган қаттиқ протестлар билан чиқади. У адабий асарлари билангина эмас, мақолалари билан ҳам капиталистик тузум ва унинг самараларидан бири бўлган мешчанликка қарши курашади, большевиклар органи бўлган газета ва журналларда ҳамкорлик қилади...

Октябрь революциясидан кейин Ленин Горькийни актив жамоат ишига тортади. Гражданлар урушининг қизғин пайти. Капиталистик мамлакатлар шимолдан, ғарбдан, жанубдан қўл узатиб, ёш Советлар республикасини бўғиб ташлаш ҳаракатида. Қизил Қўшин интервентларга ва улар ҳар жиҳатдан таъмин этилган ички душманларга қарши ярим оч, ярим яланғоч ҳолда курашмоқда, жон олиб, жон бермоқда. Мамлакат ярим хароба ҳолда. Илмий муассасаларда иш шароити ҳаддан ташқари оғир. Мана шундай вақтда интеллигентларни ташкил қилиш, улар билан ишлаш ниҳоят даражада қийин эди. Горький шу вазифани ўз устига олиб, зўр чидам билан иш кўради. Мана шу пайтда интеллигентларни большевиклар партияси, Советлар ҳукуматига яқинлаштиришни, революцияга хизмат қилдиришни Горький ўзининг вазифаси ҳисоблайди. У ўтмишда буржуазия интеллигентлари бўлган ва энди пролетариат билан, Советлар ҳукумати ва большевиклар партияси билан биргаликда халқ учун хизмат қилишни ихтиёр этган катта илмий, адабий кучларни ўз атрофига тўплайди ва олдига қўйган вазифани бажаради. Ўзи Россия революцион пролетариатини ғарб меҳнаткашлари оmmasига яқинлаштириш мақсадида талай мақолалар ёзиб «Коммунистлар интернационали» журналида бостиради; социалистик революциянинг ташкилотчиси бўлган В. И. Ленин ҳақида алоҳида мақола ёзади.

Горький чет элда эканида ўз Ватанининг сиёсий-ижтимоий турмуши, иқтисодий ва маданий тараққиётини зўр диққат билан мушоҳада қилиб туради; ишчилар, деҳқонлар, ёшлар, ёзувчилар билан хат орқали мустақ-

кам алоқа боғлайди, ўз халқининг ғарб билан бўлган маданий алоқасини мустаҳкамлайди.

Чет элдан қайтиб келганида бутун совет халқи уни катта шодлик, чексиз муҳаббат билан қарши олади. Бутун тилларда Горькийнинг номи пролетариат ва умуман меҳнаткашларнинг меҳрибони, Советлар мамлакатининг ҳимоятчиси, большевиклар партиясининг айрилмас дўсти, Лениннинг сафдоши, улуғ санъаткор деб зикр қилинади.

У, ёшлигида, жаҳонгашта бўлиб юрган чоғларида кўрган жойларини энди кўриб танимайди. Ҳар ерда унинг истиқболига юзидан бахт-саодат акс этган қувноқ кишилар чиқадилар. Буларни кўриб Горький Буюк Октябрнинг ғалабаларини қадрлашга, уни қўлга милтиқ олиб қўриқлашга ўргатади. Янги Россиянинг манзараси, янги одамларнинг янгича ҳаёти, ўз Ватани, ўз халқини севган Горькийга янги куч ато қилади. У рус капитализмининг чириши ва ҳалок бўлишини, унинг ўрнига келадиган қудратли пролетариатни кўрсатувчи энг нодир асарларидан бўлган «Егор Буличев ва бошқалар», «Достигаев ва бошқалар» пьесасини ёзади, оммавий адабий ҳаракат, катта маданий ишларнинг раҳбари, ташаббускори ва илҳомчиси бўлади. Шу билан бирга у бизни ўраб олган ва ҳар чоқ ҳужум қилиш хавфи бўлган капиталистик давлатларни, фашизмни, янги ўрушларни сира эсидан чиқармайди. У ғарбий Европа пролетариатига, Европа интеллигентларига неча-неча мурожаатномалар ёзиб, уларни жаҳонни қонга ботириш нияти бўлган фашизмга қарши курашга чақиради; 1932 йилда бир неча мамлакат ишчилар синфи ва интеллигентлари томонидан чақирилган урушга қарши конгрессни тайёрлаш ишида раҳбарлик ролини ўйнайди.

У бирмунча мақолаларида капиталистик маданиятнинг инқирозини, пролетар маданиятнинг камолот ва истиқболини кўрсатиб беради: буржуа интеллигентларининг мунофиқликларини, оқ муҳожирларнинг қабих ролларини, ички душманларимизнинг кир ниятларини, фашизмнинг йиртқич юзини очиб кўрсатади; ишчилар синфини ўзини ўзи, ўз тарихий ролини мудофаа қилишга тайёрланишга чақиради...

Горький фашизмнинг мурасасиз душмани эди.

Фашизм кишилик жамиятига уруш, очарчилик, харобалик келтиради. Бутун ҳаётини кишиларнинг бахт-саодати учун ишлашга берган Горький, шунинг учун ҳам уруш оловини ёқувчиларга — фашизмга ва унинг малай-

ларига қарши курашувчиларнинг энг буюк бошчиларидан бўлади.

Фашизм халқларни қулликка солади. Мустамлака зулмини қонулаштиради, ўзича паст ирқли деб эълон қилган халқларни инқирозга итаради. Бутун ижодий фаолияти билан ҳамма халқларни ҳуқуқда тенг бўлиши, порлоқ ҳаёт кечириши идеалларини тарғиб қилиб келган Горький, ҳамма халқларнинг прогрессив кучларини фашизмга қарши курашга чақирди.

Фашизм қаерга қадам босса, кишилик фикрининг юксак ютуқларини ўтда куйдираётир, асрлардан бери инсониятнинг зўр меҳнати билан бунёдга келган маданиятни нобуд қилмоқда. Фан ва санъатнинг энг яхши вакилларини хўрламоқда, маданиятнинг бундан кейинги тараққиёти йўлига ғов бўлишга уринмоқда. Даставвалданоқ илғор маданиятнинг жарчиси, фидокор посбони бўлиб майдонга чиққан Горький ўз атрофига дунёнинг энг прогрессив фан ва санъат аҳлларини йиғиб, маданиятни фашизмдан сақлаш учун кураш олиб борди...

Горький ҳаёт вақтида ишчилар, барча меҳнаткашлар, мазлум халқлар ва бутун дунёдаги виждонли интеллигентлар қалбида фашизмга қарши олов ёққан эди..

Эксплуататорларсиз бахтли ҳаёт тузиш йўлининг амалий намунасини кўрсатган, озодлик машъалини ёққан СССР халқлари бутун дунё ишчилари ва интеллигентлари билан бирга буюк Ленин партияси кўрсатган ва Горький чақирган йўлдан бориб, Горькийнинг орзуларини, кишиликнинг асрлардан бери эришмаган орзуларини амалга ошириб, коммунизмга эришажаклар.

1936 йил

ЧЕХОВДАН УРГАНАЙЛИК

Икки сатр шеърда берилган фикрни минг хил қилиб айтса бўлади, лекин бу минг вариантнинг ҳеч қайсиси шу икки сатрдай (агар у ҳақиқий шеър бўлса) ҳам содда, ҳам қисқа, ҳам кучли, ҳам таъсирли бўлмайди. Бундаги вазн билан қофия ҳам «тўғри сўз»ни шеър қилиш учун эмас шу фикрни ифода қилиш учун зарур бўлиб қолади. Шеър хусусига келганда жуда инжиқ бўлган Лев Толстой мана шу хилдаги шеърни шеър ҳисоблаган ва шоир деганда Пушкин даражасидаги буюк талантларгагина қойил бўлар экан: Пушкинда «вазн ва қофия бўлишига қарамасдан, шу фикрни бошқача ифода қилиш мумкин эмаслигини сезиб турасан», дейди.

Санъат асарига ва умуман санъаткорга баҳо беришда ортиқ даражада оғир ва қаттиқ қўл бўлган Лев Толстой Антон Павлович Чеховни «Прозада Пушкин» деб атади.

Чеховнинг* ажойиб ҳикояларидан бири бўлган «Ёвуз ниятли киши»ни хотирлайлик. Бу ҳикоя Николай Руснясининг қишлоқларига қарата Чеховнинг уста қўли билан очилган «Мужиклар», «Най», «Чол», «Чуқурликда» сингари «дарча»ларнинг бири. Уқувчи бу дарчадан қишлоққа қараб «ёвуз» ниятли Денис орқали ундаги одамларни, ҳаётни кўрар экан, бетўхтов шу фикрга келади: одамларнинг ҳаётини таҳлика остидан чиқариш учун «ёвуз ниятли», «жинояткор» Денисни эмас, одамларни денис қилган ва қилаётган ижтимоий тузумни суд қилиш керак ва бу тузумни албатта ўлимга ҳукм қилиш зарур! Уқувчи бунга ҳам қаноат қилмайди, унда ўзи жамоат қораловчиси сифатида чиқиб, оташин нутқ сўзлагиси келади.

Вояга етган кап-катта қишлоқ йигити Дениснинг олам тўғрисидаги тушунчаси шундан иборат: «Балиқ овлаш керак, одамни ғайридинларгина ўлдириши мумкин, суд солиқ тўламаган одамларни тергайди, турма ёмон жой, биров солиқ тўламаса, унинг учун бошқа одамни жавобгар қилиш эмас — вассалом!» У бошқа ҳеч нарсани деярли билмайди, бошқа тўғрилардаги гапни тушунмайди. Уша ижтимоий тузум етиштирган шу одамга неча-неча жосусларни тутиб берган, қанча ёнғинлар, фалокатларнинг олдини олган, поездларни ҳалокатдан қутқариб қолган, мамлакатнинг сиёсий, ижтимоий турмушида, қай даражада бўлмасин қатнашаётган, мамлакат, халқ ишига талай-талай фойдалар етказаётган сонсаноксиз пионерлардан бирини — Ватанимизнинг ҳали вояга етмаган граждандаридан бирини қарши қўяйлик!

Икки йўл шеър сингари «Ёвуз ниятли киши»ни ҳамнинг хил қилиб ёзиш мумкин, лекин Денисни бундан равшан, бундан мукамал тарзда гавдалантириш, бундан ўтадиган бирон услуб топиб, китобхонга манзур қилиш мумкин эмас. Бу Чехов ижодиётига хос хусусият, Чехов яратган ва рус адабиёти тараққиёти тарихида янги саҳифа очган йўл. Мана шу билан Чехов бутун дунё адабиёти тарихига буюк ҳикоянавис бўлиб киради. У ўзининг шу яратган янги шакли билан рус, Европа ва Америка ёзувчиларига катта таъсир қилгандир.

Унинг чертма, жараглаб турган «кафтдеккина» ҳикоялари ўзининг чиройлилиги, ҳаққонийлиги ва турмуш-

ни чуқур акс эттириши билан ўқувчини ўзига асир қилади. Бу ҳикояларнинг ҳар бири Чехов замонасидаги Русия ҳаётининг бир парчаси. Унинг бутун ижодидан бутун Русияни кўриш мумкин. Унинг бутун ижоди ўтмишни қоралаб ёзган айбномадир.

Ўзбек китобхони Чеховни ортиқ даражада севади. Унинг ўзбекчага таржима қилинган асарлари қайта-қайта босилади, қўлма-қўл юради. Чехов бизнинг адабий ташкилотларимиз учун қай даражада севикли адиб эканини мана шундан билса бўлади: шу чоққача ҳеч бир нашриёт, адабий ташкилотлар Чехов асарларини таржима қилиш тўғрисида планли бир иш олиб борган эмас, дейиш мумкин. Лекин ҳозирнинг ўзида Чеховнинг қирққа яқин катта-кичик асарлари ўзбекчага таржима қилинган. Буларни профессионал таржимонлар ёки ёзувчиларгина эмас, студентлар, муаллимлар, докторлар, инженерлар ва ҳоказолар қилган. Булар Чехов асарларини севганларидан, бундан ортиқ даражада завқланганларидан «ишқибозликка» таржима қилганлар ва бу таржималар сифат жиҳатидан Чеховни анча койитганлигига қарамасдан, кенг ўқувчилар оммаси орасида катта завқ билан ўқилади.

Бизда ҳозирги вақтда майда ҳикоя билан очеркка китобхон жуда чанқоқ. Шунинг учун ҳам бу икки жанр айрим аҳамиятга эга. Бу икки жанрга адабий ташкилотларимиз айрим аҳамият беришлари зарур.

Ҳозир бизда чеховчилик бошланаётир. Кўп ёшларнинг адабиётга майда ҳикоя билан кира бошлашлари, Ғафур Ғулом, Шамс, Ғайратийдек салмоқли ёзувчиларимизнинг муваффақиятли тажрибалари катта умидлар бағишлаб турибди. Бошланган бу ҳаракатга етакчилик қилиш керак. «Қизил Ўзбекистон», «Ёш ленинчи» газеталари ва «Совет адабиёти ва санъати» журнали сўнгги вақтда талай майда ҳикоялар бердилар. Бу, ҳеч шубҳасиз, ҳикоячиликни ривожлантиришда катта роль ўйнайди. Лекин бу оз. «Совет адабиёти ва санъати» журнали бунда айрим ролни ўйнаши зарур.

Чехов ўз замонасида салбий фактлар билан тўла бўлган турмушни акс эттириб, ўлмас ҳикоялар яратди. Бизнинг замонамиз ижобий фактларга тўла. Биз бу фактлардан абадий қоладиган ҳайкаллар яратишга эришишимиз керак.

«Қизил Ўзбекистон», 1939 йил, 14 июль.

«ТОРТИҚ»

Саидахмад Хусанхўжаев. Ҳикоялар тўплами. Ўзнашр, 1940.

Бирон олим чиқиб, «Бўрининг тишига сера кислота-сининг таъсири», деган мавзуда илмий асар ёзиши мумкин: бўрилари тутиб, тишини қоқиб олса бўлади, сера кислотаси сероб нарса, тажрибалар ўтказиш учун айрим шароит—ускуналанган катта лаборатория керак эмас. Олим истаганича тажриба ўтказиши ва бу тажрибалар асосида бирон ҳақиқатни тасдиқлаши мумкин. Қанча меҳнат сарф қилинган, балки хийла уддабуронлик билан тартиб берилган бу илмий асарни китобхон, эҳтимол, мароқ билан ҳам ўқир. Лекин илмий асарнинг илмий асар бўлиши учун олимнинг меҳнати, китобхоннинг мароқ билан ўқишигина кифоя қилмайди. Маълумки, илм қайси йўл билан бўлмасин бирон ҳақиқатни тасдиқлар экан, бундан кишиларнинг эҳтиёжи учун зарур бўлган бир хулоса чиқаришни кўзда тутати. Ҳеч бир илмий фикр йўқки, бевосита ёки талай воситалар орқали бўлса ҳам одамларнинг эҳтиёжини қондиришга қаратилган бўлмасин. Зотан, илм эҳтиёждан туғилади эмасми?

«Тортиқ» тўпламидаги кўп ҳикоялар мана шунақа ҳожати йўқ «илмий» асарга ўхшайди. Олим қандоқ бўлмасин бир илмий асар яратишга урингандай, ёзувчи қандоқ бўлмасин ҳикоя ёзишга уринган. Олим қанча овора бўлиб тажрибалар ўтказганидай, ёзувчи қанча ўйлаб воқеалар яратган. Сиртдан қараганда, олимники илмий, ёзувчиники адабий асарга ўхшайди, лекин ҳар иккисининг ҳам китобхоннинг: «Бундан мақсад нима?» деган бир саволи билан чуви чиқади.

Тўпландаги «Севинчи» ҳикоясининг мазмуни мана шундай:

Шоқосим деган бир киши идорасида ишлаб ўтирганида синглиси «туғиб қўйди» деган хабарни олиб келади. Хотини иккиқат бўлгани учун Шоқосим «хотиним туғипти», деб ўйлайди. У кечкурун ўртоқлари билан бирга уйига боради. Шунда маълум бўладики, Шоқосимнинг хотини эмас, сигири туққан экан.

Хўш, нима бўлипти? Ёзувчи асар ёзганида китобхонга айтадиган зарур гапи — дарди бўлади. «Севинчи»ни ёзишда ёзувчига нима илҳом берган? Уқувчи Шоқосимни телба бир одам деб ўйлаши мумкин, чунки:

1. Синглиси «туғиб қўйди» деганда хотини туққани-

га амин бўлиб, синглисига суюнчи беради, лекин гўр офзидан қайтган хотини ҳақида ҳеч нарса сўрамайди;

2. Тезда уйига бориш ўрнига идорада ҳар кимга муурожаат қилиб, ўғлига ном қўйиш ҳақида маслаҳат сўраб юради ва шу билан кунни кеч қилади;

3. Кечқурун уйига ўртоқларини эргаштириб боради ва шунда ҳам кириб, хотинини, боласини кўрмайди; ўртоқлари билан ўтириб синглисига «чақалоқни» олиб чиқиб, деб буюради.

Шундай одам телба эмасми? Демак, ҳикоядан: «Оламда шундай телбалар ҳам бор», деган маъно чиқиши керак. Автор шундай демоқчими? Йўқ, автор буни хаёлига ҳам келтирган эмас. Бўлмаса нима демоқчи? Ҳеч нарса демоқчи эмас. Ёзувчи ҳеч қандай мақсадни ўз олдига қўйган эмас, ҳикоя сўз бўтқасидан иборат.

«Тез ёрдам» ҳикоясида ҳам ҳеч бир маъно йўқ. Шу Шоқосимми, ё бошқа бир Шоқосимми, тўлғоқ тутиб ётган хотинига «Тез ёрдам» машинасини чақирмоқчи бўлади. Телефонда англашилмовчилик бўлиб, «Тез ёрдам» ўрнига ўт ўчириш командаси келади. Бунинг маъноси нима?

«Безовта» ҳикоясида бир пианиста ёйиб қўйилган кўйлақни кечаси ўғри гумон қилиб, тош отади, ўғри эмас, кўйлақ эканини билгандан кейин хотиржам бўлади. Шунга ўхшаган бир латифа бор. Афанди кечаси уйғониб қараса, ҳовлида биров турганга ўхшайди. Афанди уни ўғри гумон қилиб, милтиқ билан отади; кейин билса, ўзининг кўйлағи экан. Шунда: «Хайрият ичида ўзим йўқ эканман, бўлмаса ўлар эдим», деб худога шуккур қилади. Бу ажойиб заҳарханда бўлиб, бунда диннинг: «Ҳар иш худодан, худонинг иродасидан ташқари ҳеч иш бўлмайди», деган таълимотдан кулинади. Шундай чуқур маъноли латифа ёзувчининг қўлида ҳикояга айланиб, ҳеч-пуч бўлиб қолади.

«Дайди ошиқ» ҳам ҳеч қандай қимматга эга эмас, унда ҳам автор нима демоқчи эканини ўзи билмайди.

Эгамберди деган бир кишини хотини паранжи ёпишиб пойлайди. Эгамберди билмасдан ўз хотинига муҳаббат изҳор қилади, хотини юзини очиб ўзини танитганда гўраг бўлиб қолади. Бу ҳикоянинг маъноси шу бўлиши мумкин: хотинини алдаб бошқалар билан ўйнамоқ ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Агар авторга ҳикоянгдан шундай маъно чиқади десагиз, сочини юлади. Энди бу ёрига эътибор қилинг: Эгамберди паранжили хотин билан шунча гаплашиб,

шунча муомала қилиб, ўз хотини эканини билмайди! Бу Эгамбердиннинг эмас, ёзувчининг гўллиги — китобхон ҳар нарсага ишониверади деб ўйлайди!

Биз бу ҳикояларни «бемаъни», «сўз бўтқаси» деяётимиз. Қўлига энди қалам олган кишига бу гаплар, албатта, оғирлик қилади. Лекин шуни эътиборга олиш керакки, Саидахмад ёзувчи сифатида ёш; ўзи гўдак эмас! Унинг ҳикоясида бўлган «адабий» камчиликларни ёшлиги туфайли кечириб мумкин, лекин адабий тажрибасизликка боғлиқ бўлмаган камчиликларни кечирмаслик керак. Ёзувчилик етти ухлаб тушига кирмаган бир колхозчи ҳам бирон ўртоғига хат ёзмоқчи бўлса, қўлига қалам олмасдан бурун хатда нима демоқчи эканини аниқлаб олади, «умуман хат» ёзмайди. Шундай бўлгандан кейин ёзувчиликка интилган, китоб чиқаришга журъат қилган Саидахмад нега нима демоқчи эканини аниқламасдан ҳикоя ёзди? Шу адабий тажрибасизликдан, «ёш»ликдан келиб чиққан нарсами? Ҳеч! Масъулиятсизликдан келиб чиққан. Бошқа соҳаларда, масалан, ёш доктор, ёш химик, ёш инженер ўзини шундай тутса, нима бўлар эди?..

Саидахмад қўлига тамбур олипти, қулоғини бурашига, парда босишига, чертишига қараганда тузук бир машқ чала оладиганга ўхшайди, лекин ҳали машқ чалгани йўқ, «Тортиқ»даги ҳамма ҳикоялар шуни кўрсатади. Тамбурни қўлга олиб, созлашдан мурод машқ чалиш эканини эсдан чиқармаса бўлгани!

1940 йил

БАДИИЙ ОЧЕРК ТЎҒРИСИДА

Бир танқидчи бир адабий асар тўғрисида ёзган мақоласида асарнинг фалон еридан: «Очерк ҳиди келади», деб бурнини жийиради.

Очеркнинг ҳиди келганда бурнини жийирган танқидчи очеркистнинг ўзини кўрса нима дейди! Очеркист ўзини ёзувчи деб атаса, айниқса Ёзувчилар союзига киргани ариза берса, бу хилдаги танқидчилар, адабиёт хонақосига ўт тушди деб, дод солмайдимиз?

Бу хилдаги «танқидчилар»нинг фаҳмича, очерк билан ҳикоя икки олам. Очерк ерда, ҳикоя кўкда. Ҳикоя гуноҳкор бўлиб ерга, очерк оламига тушиб кетиши мумкин, аммо очерк ҳеч қачон қанот боғлаб ҳикоя кўкига

кўтарила олмайди. Очерк лойдан, ҳикоя нурдан яратилган.

Очерк билан ҳикояга бу хилда қарайдиган кишилардан бу икки жанрнинг фарқини сўраманг — хижолат бўласиз. «Шуни ҳам билмайсанми?» деган ишора қилиб илжайди. Киши билмаганини билса ва билиш учун сўраса ҳеч айби йўқ дейсизми? Хайр, сўранг. «Мен билмайман, сиздай бир адабиётшуноснинг мўътабар фикрини эшитгани келдим», денг. У вақтда «мўътабар фикр» ни эшитасиз, лекин қаттиқ ишонаманки, бу мўътабар фикр тил келишмайдиган сон-саноқсиз терминлар, талай цитаталардан иборат бўлиб, сизга ҳеч нарса бермайди. Натижада, билолмай қоласиз: бу одам шунча термин ва цитаталар воситаси билан фикр баён қилмоқчи бўлдими, ё фикр баён қилиш баҳонаси билан шу терминлар, шу цитаталарни билганлигини айтмоқчи бўлдими?

Сиз агар бу икки жанр орасидаги айирма ҳақида унинг фикрини билишга жуда ҳам қизиқсангиз, тўғридан-тўғри кўлига бир асарни беришг-да: «Бу ҳикоями, очеркми?» денг. Шундай қилсангиз, у ҳеч қандай термин, ўз фикри бўлмагани учун ижарага олгани ҳеч қандай цитата остига қочиб киролмайди. Асарингизда масалан: «Товуқ томдан учиб тушди», деган жумла учраса, «мўътабар фикр» эгаси бурнини жийриб: «Бу очерк» дейди: агар: «Товуқ томнинг лабидан сакраб, қанотларини қоқа-қоқа ҳаволарни тўлқинлатиб тушди», деб ёзилган бўлса, чеҳраси очилиб: «Бу лирик ҳикоя», дейди.

Буюк Пушкин ҳозир тирек бўлса «Ҳаёт қўшиғи» деган ҳикоялар тўплами чиқарган Маъруф Ҳакимнинг, қулоғидан чўзиб, юзига бир тарсаки урар ва: «Пушти гуллаган ўриклар ўз гулларини тўкиб, довучча тугар эди», «Отнинг жилловини силтаб, тезлашини қистади» («Учрашув») дема, «Ўрик гулини тўккан эди», «Отни жадаллатди» дегин, дер эди. Пушкиннинг ўзи шундай ёзган. Бунга унинг ҳамма проза асарлари далил. Шундай ёзгангина эмас, замондош бўлган адиблардан ҳам шуни талаб қилган эди.

Очеркка бундай назар билан қараш, умуман, адабиётни билмаслик орқасида уни бошқа жанрлардан кам кўриш, иккинчи сорт жанр, деб билишнинг натижасидир.

Медицинанинг талай тармоқлари бор: физиология, остеология, гистология, миология ва бошқалар. Бу илмларнинг ҳар қайсиси турли «материал»да, турли йўл

билан бир мақсад учун хизмат қилади: кишиларни касалликдан сақлаш, киши касал бўлган тақдирда тузалгани ёрдам бериш. Энди медицинага: «Бу илмларнинг аҳамият жиҳатидан қайсиниси биринчи ўринда-ю, қайсиниси ўнинчи, йигирманчи ўринда?» деб савол қўйиш мумкинми? Конкрет ҳолларда бирининг роли катта, бирининг роли кичик ва ҳатто мутлақо роль ўйнамаслиги мумкин.

Адабиётда прозанинг ҳам турли тармоқлари — жанрлари бор: ҳикоя, очерк, роман, повесть. Булар ҳам турли материалда, турли йўл билан бир мақсад учун хизмат қилади. Конкрет ҳолларда буларнинг ҳам, бири катта, бири кичик роль ўйнаши мумкин. Шундай бўлгандан кейин: «Ҳикоя аҳамиятли жанрми, очеркми?» деб савол қўйиш ўринли бўладими? Демак, очеркнинг материали, ёзилиши бошқа жанрлардан фарқ қилар экан, бу фарқ уни адабиётда иккинчи даражали жанр дейишга мутлақо асос бўлолмайди. Бундан маълум бўлдики, очерк ҳам адабиётда тўла ҳуқуқли жанр. Очеркист — ёзувчидир.

Баъзан: «Очерк одамни завқлантирмайди», деган гапларни эшитишга тўғри келади. Очерк одамни завқлантирмаса, очерк бўлгани учун эмас, ёмон ёзилгани учун завқлантирмайди. Ёмон ёзилган ҳикоя, повесть, роман завқлантирадими бўлмаса? Бизда сўнги йилларда босилиб чиққан кўп ҳикояларни В. Катаевнинг озод қилинган ўлкаларда юриб ёзган очеркларига солиштириб қарайлик. Қайсиниси завқлантиради? Демак, гап жанрда эмас, асарнинг қандай ёзилганида. Ҳикоя ҳикоянависдан қанча меҳнат, қанча моҳирлик, қанча маданият талаб қилса, очерк ҳам очеркистдан шунча меҳнат, шунча моҳирлик, шунча маданият талаб қилади. Яхши ҳикоя узоқ умрли бўлса, яхши очерк ҳам узоқ умрли бўла олади. Чеховнинг ҳикоялари бугун қанча севиб ўқилса, Успенскийнинг очерклари ҳам шунча севилиб ўқилади. Чеховнинг кўп ҳикоялари классик ҳикоялар ҳисобланса, Радищевнинг «Петербургдан Москвага саёҳат»и, Пушкиннинг «Арзрумга саёҳат»и рус адабиётида очеркнинг классик намуналари ҳисобланади.

Бизда яхши очерклар йўқ ҳисоби. Очеркка ҳозирги назар шунинг натижасидир. Яхши очерк бўлмагани сабабли, бу жанрнинг назарга кира олмаётганлиги, ўз навбатида бу жанрнинг тараққий қилишига халал бераётпти. «Ипак қурти илгари бино бўлганми, қурт уруғи капалагимми?» дегандай, боши-кети йўқ бир муаммо

бўлиб қолаётти. Лекин, ҳар ҳолда, бизнингча, яхши очеркнинг бўлмаслигига сабаб, унга ёмон назар билан қаралиши бўлса керак. Бугунгача қанча ёмон ҳикоялар, шеърлар тўплами чиқди, ҳеч қандай қиммати бўлмаган пьесалар босилди. Аммо ёмон очерклар тўплами чиққани йўқ. Кўпинча ёмон шеър ёш шоирни, ёмон ҳикоя ёш ҳикоянависни рағбатлантириш учун-ку босилди, нима учун худди шунингдек ёш очеркистни рағбатлантириш керак эмас? Ҳолбуки, ёмон шеърлар, ёмон ҳикоялар, ёмон пьесалар ўқувчига ҳеч нарса бермагани ҳолда, ёмон очерк ҳеч бўлмаса ўз объекти тўғрисида ўқувчида маълум тасаввур ҳосил қилади. Бу гапларни айтишдан мурод халтурага йўл очиш, йўл қўйилган хатоларни таъна қилиб, онгли равишда хато қилишни талаб қилиш ҳам эмас, албатта. Бундан мақсад очеркка тўла ҳуқуқли бир жанр, деб қаралмаслигини таъна қилишдир.

Ҳикоянавис китобхонга айтиши зарур бўлиб қолган қувончини, ҳасратини типик бир воқеага солади. Воқеа типик бўлгани учун ўқувчининг эсига ўзи кўрган ё эшитган бошқа воқеалар тушади; ҳикоя персонажлари билан ўзи билган кишилар, баъзан ўзи орасида қандайдир яқинлик кўради; ҳикоя қаҳрамони, ундаги персонажларга ўзи билган кишиларни, баъзан ўзини қарши қўяди. Бундай вақтда ўқувчи ҳеч қачон лоқайд қололмайди, воқеага ва бу воқеани вужудга келтирган кишиларга нисбатан маълум муносабатда бўлади.

Ҳикоя қилган ишни очерк ҳам қила олади. Бироқ унинг воситалари, имкониятлари ҳикояга қараганда бошқачадир. Ҳикоянавис кўп ҳодисаларни умумлаштирувчи воқеа яратса, очеркист бир воқеанинг характерли чизиқларини танлаб олиш йўли билан уни типиклаштиради.

Очеркист ўзи бевосита кўрган, мушоҳада қилган кишилар, ҳодисалар тўғрисида ёзгани учун фантазиядан фойдаланмайди. Фойдаланган тақдирда ҳам маълум чегарадан нари ўтолмайди. Ҳикоянавис, масалан, ўзининг кекса қаҳрамонида ёшлик туйғуси уйғонганини айтмоқчи бўлса, унга шу ҳис уйғонганлигини кўрсатадиган бир иш қилдиради, сўзлатади. Очеркист ўз қаҳрамонида шундай туйғу уйғонганлигини айтмоқчи бўлса, унга ҳеч қандай иш қилдирилмайди, сўз ҳам айттирилмайди, чунки бу қаҳрамон — конкрет одам, эртасига: «Мен қачон ўшандай иш қилдим, қачон шундай гапни гапирдим», деб очеркистнинг ёқасидан тутиши мумкин. Қаҳрамон индамаган тақдирда ҳам уни таниган, билган одамлар

айтади. Сохта воқеа ҳикояни бир пул қилганидай, эркин фантазия очеркни бир пул қилади.

Очеркист ҳикоянависда бўлган бу имкониятлардан маҳрум бўлса, унинг бошқа имкониятлари бор. У ҳикояда ўзига ўрин тополмайдиган муҳокама қилиш, хулоса чиқариш, ўз фикрини баён қилишдек имкониятларга эга.

Донгдор пахтакорларимиздан бири тўғрисида очерк ёзишга тўғри келди. Қаҳрамонимиз сўз орасида болалик ва йигитлик чоғлари нима бўлиб ўтганини билмаганини айтди. Мен унинг болалик йиллари қандай ўтганлиги билан танишганимдан кейин, муҳокама юргиздим, яъни очерк имкониятидан фойдаландим:

«Болаликда ҳар нарса, ҳар ҳодиса бир янгилик бўлиб хотирда маълум из қолдиради. Хотирда из қолдирувчи янгиликлар билан тўла бўлган ёшлик кунлари «узун», йиллари «баракали» туюлади. Кишининг бугун кўраётганлари кеча кўрганларининг такрорланишидан иборат бўлса, йиллардан «барака қочади»... Болаликдаги йиллари бир-бирига ўхшаган «қуйма йиллар» бўлиб ўтган киши улғайганда болалигининг нима бўлиб ўтганини билмаганлигидан нолийди...»

Ҳикоянавис қўлига қалам олмасдан бурун ўз олдига аниқ бир мақсадни қўйиб, ихтиёрида бўлган материалдан шунга қараб фойдаланади. Мақсад ёзувчининг ўзига «умуман» маълум, лекин аниқ-равшан бўлмаса, ҳикоя ортиқча деталлар, кераксиз тафсилотлар билан оғирлашади. Кўпинча ёш ҳикоянавислар айтмоқчи бўлган фикрларни жуда ҳам аниқлаб олмайдилар-да, назарларига қандай деталь, қандай тафсилот, қандай сўз яхши кўринса ҳикояга киритавердилар. Натижада ҳикоя шишиб кетади ёки ҳеч тамом бўлмайди.

Очеркист ҳам ўз объектига яқинлашган вақтида аниқ бир мақсад кўзлаши керак. Мақсад аниқ бўлмаса очерк фактларни регистрация қилишдан иборат бўлиб қолади. Очеркист, масалан, «Аёллар озодлиги фақат паранжи ташлашдангина иборат эмас» деган ҳақиқатни кўрсатиш мақсади билан бирон аёлни олар экан, бу аёл тўғрисида нима билса, унга боғланган қандай ҳодиса кўзига кўринса ҳаммасини очеркка киргизавермайди, мақсадга хизмат қилмайдиган фактлар, таассуротлар қандай қизиқ, қандай чиройли бўлмасин очеркистнинг блокнотида фойдаланилмай қолаверади.

Турмушни чуқур англаш, унинг ҳодисаларини таҳлил қила билиш, баъзан кундалик икир-чикирлар ғубор-

ни босиб, юзини хиралаган ҳаёт ҳақиқатининг жилосини кўра олиш ҳикоянависдан қанча талаб қилинса, очеркистан ҳам шунча талаб қилинади.

Мана шу айтилганлардан ҳикоя билан очеркнинг асосий хусусиятлари англашилса керак. Шу хусусиятлар бу икки жанрни бир-биридан фарқ қилдиради, лекин икковининг орасига қатъий сураатда бир чизик тортиш мумкин эмас, негаки, яхши ва ширади тил билан ёзилган, яхши умумлаштирилган, образ яратилган очерк — ҳикоядир. Катта Фарғона канали қазилаётган кунларда халқ ташаббусини, қаҳрамонлигини кўрсатадиган қанча типик воқеалар юз берди. Буларнинг ҳар қайси-си типик воқеа — турмушнинг бир парчаси бўлганлиги учун ҳикоя, ёзувчи томонидан ўйлаб чиқарилмагани, умумлашган конкрет бир ҳодиса бўлгани учун очерк дейиш мумкин. Шундай бўлгандан кейин бу икки жанр орасига қандай қилиб қатъий бир чизик тортиб бўлади? «Воқеий» деб атаганимиз ҳикоя — очерк, тилик воқеа тасвир этилган очерк — воқеий ҳикоя эмасми?

Бизнинг кунларда очерк адабий ҳаракатнинг олдинги сафида туриши керак. Мамлакат ҳаётининг ҳар соҳасида кун сайин эмас, соат сайин катта-катта ўзгаришлар бўлмоқда. Кишиларнинг янгидан-янги сифатлари кўринмоқда. Халқимиз ўзи қилаётган буюк оламшумул ишларни, ўзи тарбиялаган кишиларни, ўз ичидан чиққан қаҳрамонларни кўриши керак. Турмушнинг ҳар соҳасидан олинган конкрет мисоллар билан оммани тарбиялашда адабиётнинг ҳамма жанрларидан кўра очерк чаққонроқ жанрдир. Очеркистнинг вазифаси мана шундай масъулиятли ва шу билан бирга шарафли вазифадир.

1940 йил

СОХТА ФАКТЛАР ТУҒРИСИДА

Алексей Максимович Горький «Ёшлар билан суҳбат» деган мақоласида шундай дейди:

«Харид» номли ҳикояда сўз ўзига диван олмоқчи бўлган пулига завод учун цемент олган кекса бир ишчи туғрисида боради. Бу ҳодиса кўп ҳам типик ҳодиса эмас, балки латифа. Кишининг ортиқча мато орттиришига бўлган ҳирсини қандай енганлигини кўрсатиш фойдали, чунки илгари шахснинг ўз-ўзини мудофаа қилиш

қуроли бўлган хусусий мулкчилик инстинкти ҳозир синфсиз социалистик жамият бўлишни истаган тузумнинг душмани бўлиб қолди. Аммо автор ўзи танлаб олган мавзунинг маъносини яхши тушунмаган ва бу ҳақда ҳикоя қилиб, фактнинг ростлигига, салмоғига ўқувчисини ишонтиролмайдди.

Мана бундан кўринадики, адабий асарнинг майдонга келиши учун авторнинг ниятигина кифоя қилмайди. Авторнинг нияти маълум бир идеяни ташвиқ қилмоқ экан, уни ташвиқ қила билиши керак. Ташвиқ қила билишнинг асосий шартларидан бири эса ўқувчини ишонтира билишдир. Автор ёки персонажлар томонидан айтилган гапларга, асардаги деталларга, воқеаларга китобхон ишонмаса, ҳатто шубҳа қилса ҳам асарнинг қиммати қолмайди.

Фараз қилайлик, биз спектаклда ўтирибмиз. Саҳнада 70—80 яшар бир чол бирон ёвуз қўли билан ўлдирилган ўғлининг тобути устида фарёд чекаётибди. Биз, албатта, таъсирланамиз, чолнинг қайғусига қўшилаемиз. Ёвузга нисбатан қаттиқ душман кайфиятда ўтираемиз. Борди-ю шу пайтда «чол» (артист)нинг соқоли (грими) тушиб кетса нима бўлади? Ҳеч шубҳасиз шу картинанинг эмас, бутун спектаклнинг таъсири йўқолади. Ҳолбуки, агар чолнинг соқоли грим эканини ўзимиз яхши билганимизни эътиборга олсак, бу соқолнинг тушиб кетиши, анчайин бир қусур.

Мана шунга ўхшаш ҳикоя, повесть, роман ва умулман ҳамма жанрда бўлган адабий асарга автор томонидан киритилган сохта деталь, ҳатто бир сўз ҳам бутун асарнинг таъсирини йўқотади.

М. Абдуллаевнинг колхозлаштириш тўғрисида ёзган «Қилич» деган асарида шундай бир эпизод бор: асарнинг қаҳрамонларидан бири бўлган Қаландар кечаси кўчада кетаётганда бир тўда муштумзўрлар қўл-оёғини боғлаб, бир уйга олиб киришади.

«... Бек дарвозани очди. Ташқаридан келган киши:

— Келтирайми? Ё бўлмаса шу ёққа тузлай берайликми?— деди мағрурона.

Меҳмонхонага кириб келган Бек:

— Узоқ яшанг сиз, Сафарбек, келтирилсин.

Ун беш минутлик вақт ўтмаган ҳам эди, оғзи, кўзи, қўл ва оёқлари боғланган бир киши келтирилди. У кишининг кўзи очилиб, оёғи ечилди. Шу онда у, ўз кўзларига ишонмай бошлади. Нима деб сўзлашини билмади.

— Қаландар, қалайсиз?

— Мен ҳеч нарса тушуна олмадим. Бу қандай гап...
бу қандай ҳол?

Букри сўз бошлади:

— «Дўстим» Қаландар, сиз менинг гапларимга қулоқ солингиз. Сизнинг олдингизга қўядиган икки масаламиз бор. Шуларга кўнсангиз биз билан бирга бўласиз. Бўлмаса тақдирга тан беришга мажбурсиз.

— Хўш, эшитайин-чи...

— ...Шундай қилиб, қишлоқда муштумзўр йўқ, дейсиз ва бу сўзингизни амалга оширасиз. Сизга ёрдамлашувчилар кўп. Уқдингизми? Шунингдек, бундан сўнра бизлар билан бир фикрда бўласиз. Нима десак шунга қиласиз. Мана шу икки шартимизга бўйсунсангиз, севгилингиз ҳам сизники бўлади...

— Нега индамайсиз? Рози бўласизми?

— ...

— Гапиринг, «дўстим».

— Мен сира тушунолмаётирман. Менинг қўл-оёқларим нега боғлиқ.

— Сен бандисан, банди, сен ҳозир ўзингни қафас ичида деб ҳис эт.— Букри чўқиб олди.

Масала равшан: Қаландар шу икки шартга кўнса тутқунликдан озод бўлади. «Кўндим» деса бас, чунки олдига қўйилган ҳар икки шартни ҳам ҳозирнинг ўзида бажариш, яъни кўнганлигини амалда кўрсатиш мумкин эмас. Агар кўнмаса ўлдирилади. Энди Қаландар нима қилади? Мана:

«Қаландар телбаланиб:

— Ювиндихўрлар...— дейди унга.

— Атайлаб сени тириклай кўмиш учун беш метр чуқурликда ер қазилган. Сўзла, ё «хўп» деб, ё «йўқ» деб айтишинг мумкин. Бўлак йўл йўқ сенга,— деди Букри жиддий йўсинда.

— Хом сут эмган эканман. Кўзларим кўр экан. Оқ билан қорани ажрата олмас эканман.

— Бошинг ёш, ука, нима қарорга келдинг?

Сафарбек дод урди.

— Киши,— деди Қаландар бақириб,— бир марта дунёга келади. Мен бир сўзли кишиман. Мени бир сўзли бўлишга ўргатган эдилар. Бу ўғитлар ҳеч қачон эсимдан чиқмайди.

— Секинроқ,— деди Сафарбек.

— Заҳар сочма, чаён.

Кўзларини хонасидан чиқариб:

— Белгиланган ерга кўмилсин,— деди амирона».

Шундай қилиб муштумзўрлар Қаландарни тириклай кўмиб ташладилар.

Энди ҳар бир китобхон бериши мумкин ва муқаррар бўлган бирмунча саволларни ўртага ташлайлик.

1) Қаландар бекорга ўлиб кетмаслик учун қўйилган икки шартга ўзини кўнган кўрсатиб, ёлғон ваъда берса муштумзўрлар уни озод қилармиди?

Ҳеч шубҳасиз озод қилар эди, чунки:

а) Қаландарнинг кўниши, берган ваъдаси ростми, ёлғонми эканини ҳозирнинг ўзида синаб кўриш мумкин эмас.

в) Уни кўндириб, ваъда олгандан сўнг қўйиб юборилмаса, бу икки шартнинг маъноси қолмайди.

2) Қаландар уларга ёлғон ваъда бериб, қутулганиданг сўнг, воқеани бориб айтгани ишончли кишилар топа олармиди?

Қишлоқда бир эмас минглаб ишончли кишилар бор эканини билмаса, кимга ишониб, муштумзўрларни «ювиндихўрлар» дейишга жасорат қилди?

3) муштумзўрлар Қаландарнинг алдаш эҳтимоли бор эканини нима учун сира хаёлларига келтирмадилар.

Бундай эҳтимолни кўзда тутмаслик учун уларда ҳеч қандай асос йўқ. Бу сохта воқеанинг иштирокчилари ҳам китобхонга сохта одамлар бўлиб кўринади.

Ёзувчи «М»нинг «Донгдор йигит» деган ҳикоялар тўпламида бундан ҳам сохта бир нарса ҳикоя қилинади. («Хотин» ҳикояси.)

Қишлоқ Советининг раисига кўчада паранжилик бир хотин учраб, босмачилар рўзғорини талаб, уйига ўт қўйганини ва кўчада қолганини аъз қилади. Раис уни ўз уйига таклиф қилади. Раиснинг хотини бу хотинни яхши қарши олади. Ярим кечагача иккови гаплашиб ўтиради.

«Улар бир қанча вақтдан сўнг қатор ўрин солиб ётишади. Ётар олдида кампир Рухсор (раиснинг хотини) холага илжайиб туриб деди:

— Сиз, қизим, айланай, бемалол ухлайверинг... Болангиз йиғласа ўзим тебратиб ухлатиб қўяман...

...Ой чиқди... Бешиқда ётган бола йиғлади, кампир терватмади шекилли, Рухсор холанинг ўзи ўрнидан турди... Бир вақт ялт этиб кўзини очди ва бешиқнинг ўнр томонида, алоҳида ўринда ётган «хола»сига кўзи тушди-ю, оз қолдики, додлаб юборса. (Ҳалиги кампир ухлаб қолган. А. Қ.) Ўша доқа рўмол бошдан тушиб кет-

ган, ясама қўйилган сочлар рўмол билан уймалашиб пастда ётибди. Уша баланд кўкракларда икки думалоқ латта-путталар ҳам ўз ўрнида эмас. Қамзул тугмаси ечилиб кетгани, бир ханжар билан бир тўппонча кўри-ниб турипти... Хотин эмас, бир забардаст эркак, кам-пир эмас — босмачи экан».

Маълум бўлишича бу «забардаст эркак» қишлоқ со-ветининг раисини ўлдириш учун кампир қиёфасида ки-риб келган ва... ухлаб қолган.

Бу афсонага авторнинг ўзи, албатта, ишонмайди, аммо нима учундир китобхонни ўзидан гўл ҳисоблайди.

Мана шундай нарсаларнинг адабиётга нима алоқа-си бор?

Бундай нарсалар адабиётга энди қадам қўйиб кела-ётган ёшларни ҳам янглиштиради, чунки улар аксари «ёмон нарса бўлса босилармиди» деган ақидада, унга эргашадилар. Бунга мисол қилиб, редакцияга келади-ган кўп ҳикояларни кўрсатиш мумкин.

Ёш авторлардан бири каттакон бир повесть ёзибди. Бунда «А»нинг қизини «В» ўғирламоқчи бўлади. Қиз қочиб кетади. «А» «В» дан қизим қани деб сўрамайди. Воқеа мана шу асосда қурилган. Энди биз автордан борди-ю «А» бориб «В» дан қизини сўраса нима бўлади деб сўрадик. Автор худди «А»ни пишиқтириб қўйгандай, «сўрамайди» деди. Сўраши мумкин ва мумкингина эмас, зарур эканини англатганимизда «шуни ўйламабман» дейди.

«М» деган автор саводсиз бир хотин қандоқ савод чиқарганлиги тўғрисида ҳикоя ёзибди. Бу хотиннинг эри онгли ишчи, атрофидаги хотинларнинг ҳаммаси са-водли. Хотин савод чиқаришга мажбур бўлиб қолади, лекин бу мажбурият нима денг?— эрига келган бир хатни ўйнашдан келган деб гумон қилиши. Хотин у хатни эрига кўрсатмай яшириб қўяди ва савод макта-бига қатнаб, олти ойдан сўнг ўзи ўқийди. Энди китоб-хон савол бериши мумкин: хўш, савод чиқариш учун ўзида бошқа ҳеч қандай мажбурият сезмаган бу хотин нима учун олти ой ўзини қийнайди? (Эри ўқигин деса: «Мен ўқиб шаҳар сўрармидим?» дейди). Нима учун мазмунини билишга бунчалик қизиққанини бировга ўқи-тиб кўра қолмайди?

«Е» деган автор бундай ҳикоя ёзган: бир хотин эри-нинг идорасига бориб, эрига бугун кинога борайлик, сиз фалон жойга боринг, кутиб тураман деган мазмун-

да хат қолдиради. Эри хатни олиб, ким ёзганини билмайди ва «Жонон бирор қиз менга ошиқ бўлса керак» деб хатда айтилган жойга боради-да, шарманда бўлади.

Хотини-ку эрини синаш ё алдаш ниятида хатни бошқача қилиб ёзган эмас, эр нима учун шунча йил бирга турган хотинининг хатини танймайди? Ҳолбуки, хотин ўз хатини эри танишига сира шубҳа қилмаганлиги сабабли имзо ҳам қўймаган. Турган гап, воқеани бунга асослаб бўлмайди, асослаш керак экан, эри унинг хатини танимаслигига ўқувчини аввал ишонтириш керак. «Эри унинг хатини танимас эди» деб қўя қолиш билан ҳам бўлмайди.

Айрим авторлар ўз асарларида бўлган бу хилдаги сохталикларга сабаб қилиб, ўзларининг ёшликларини, тажрибасизликларини пеш қиладилар. Фикримизча, бунда айбни «ёшлик», «тажрибасизлик»ка тўнқаб бўлмайди. Бу бепарволик, китобхонни ҳамиша кўз олдида тутмаслик, масъулият ҳис қилмасликнинг натижаси.

Ёзувчининг бирпас китобхонни унутишга ҳаққи йўқ.

*«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали,
1940, 4-сон*

«ҲАЕТ ҚУШИГИ»

Бизда адабий танқид ҳаддан ташқари заиф. Китобхон яхши китобларимизнинг ташвиқ қиладиган идеясини яна ҳам чуқурроқ англаш, нуқсонларни очикроқ кўриш учун зарур бўлган ёрдамдан маҳрум деса бўлади. Гончаров яратган Обломов образи буюк танқидчи Добролюбовнинг танқидий мақоласидан кейингина ўша вақтдаги китобхонлар олдида ҳақиқий бир тип ҳолида гавдаланганлигини ва бу образ иш ёқмас, эринчоқ, тесса-тебранмас маъноларида рус тилига бир термин бўлиб кирганлигини эсга олсак, бизда адабий танқиднинг заифлиги адабиётимиз учун қанчалик зиён экани яна ҳам очикроқ кўринади. Адабий танқиднинг заифлиги соясида адибларимизнинг бор кучи батамом ишга тушмай, унинг бир қисми потенциал бир куч ҳолида қолиб келаёпти. Бу кучни ишга солиш учун адибнинг ижодига кўз-қулоқ бўлиш, шу асосда унинг даражасини белгилаш, шу даражага яраша унинг олдида талаблар қўйиш керак бўлади.

Бизда бутун ёзувчилар «катталар» ҳам «ёшлар» номи билан икки категорияга бўлинади, аммо бир ёзувчи қандай асосга биноан ёшлар ёхуд катталар категориясига кирганлигини билиб бўлмайди. Фақат бир нарса маълум: ҳар иккала категория ҳам ҳар бир ёзувчини айрим ўрганиш, унинг даражасини чинакам белгилаш асосида бўлган категория эса, ҳар иккаласи ҳам брак асар ёзувчининг ёқасидан туггани қўймайди, ҳар иккаласи ҳам ҳар бир адибнинг олдига ўз кучига яраша талаб қўйишга халал беради. Ёшлар категориясига кириб қолган брак асар ёзувчига «Сен ўн йиллаб адабиётда юриб нима қилдинг, нега ҳадеб китобхонларнинг адабиётдан ҳафсаласини совутадиган ишларни қилаверсан» деб сўраб бўлмайди, чунки у «ёш», у «умидли», у «ўсиб келаётган» ёзувчи. «Сен нима учун ёш, ниманг умидли, ўсиб келаётганингни нимадан билса бўлади? Сен ёш ёзувчи номи билан юрганимгда хат-саводи бўлмаган болалар ҳозир сендан ўтиб кетди-ку?» десангиз, унингча — ёшларнинг ўсувини кўролмайдиган, «адабиётнинг ёвуз душмани» ҳисобланасиз. Сизнинг тўғрингизда ҳар хил миш-миш гаплар тарқалади, устингиздан аризалар тушади: ёзган китобингиз бўлса юз жойига қизил қалам билан чизилиб, минг жойига катта-катта савол аломатлари қўйилади. «Катталар» категориясидаги «атоқли» ёзувчилардан биронтаси брак йўлига кирган бўлса, унга ҳам бир нарса деб бўлмайди, чунки у, ўз номи билан катта. Бирон идоранинг каттакони табелдан озод бўлганидек, катта ёзувчилар таънадан озод. Шуниси қизиқки, ёшлар категориясига жуда қадрдон бўлганлардан биронтасига «сен энди ёш эмас, катта ёзувчисан» десангиз аччиғи келади. Бу камтаринлик вадан эмас, ҳар бало-ю, ҳар қазони даф қиладиган «ёшлик» деган тумордан ажралиб қолиш қўрқуси. Катталар орасида ҳам шундай одамлар топилиши мумкин. Катта деган унвон бало-қазони даф қилмаслигига ақли етиб қолса, ундай одамлар ўзини дарҳол гўдак эълон қилишдан қайтмайди.

Адибларни шундай категорияларга бўлиш керак, буни союзимизнинг устави ҳам талаб қилади. Адабиётга энди қадам қўйиб келаётган киши билан бир қадар тажрибаси бўлган кишини бир текис кўриш, икковига ҳам баравар талаб қўйиш деган сўз. Категорияга бўлган вақтда ҳар бир ёзувчини айрим ўрганиш, даражасини белгилаш керак бўлади.

Маълумки, адибнинг даражасини белгилашда унинг

адабий стажи асос бўлолмайди. Адабий стаж асос бўлса, Чехов бир неча йиллик адабий фаолиятида Толстойдан «Чехов прозада Пушкин» деган баҳони олмас эди. Адабий стаж эътибор бўлса, ўзимизда Лермонтов, Чеховдан ортиқ адабий стажи бўлган ёзувчилар топилади. Шунингдек адибнинг асарлари кўп ё озлиги ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Мопассан биринчи асари билан кўтарилган даражага, масалан, Немирович-Данченко (1848—1927)дек ёзувчилар 20 жилдлаб китоб ёзиб ҳам кўтарила олган эмас. Ўзимизда Гоголдан кўп асар ёзган ёзувчи йўқми? «Адиб ёки алоҳида адабий асарнинг қиймати унинг маълум давр ва маълум халқнинг табиий интилишларини қай даража ифода этганлиги билан ўлчанади» (*Добролюбов*). «Санъат асарининг яхши ё ёмонлиги унинг нима деётганига ва бу гапни қай тарзда айтганлигига ҳамда бу гап қай даражада юракдан чиққанлигига боғлиқ» (*Л. Толстой*).

Биз ҳақиқий ёш ёзувчилар орасида анчагина расидалик даъво қилишга ҳақи бўлганларни топиш мумкин. Шунингдек кексалар орасида адабиёт майдонида курашиши учун эмас, курашчиларнинг куч ва ҳунарига ҳаваси келиб ўтирадиган томошабинга айланаёзган кишиларни топса бўлади. Биз учун бу категориялар яқин антик афсона қаҳрамони йўлбосар Пракростнинг машҳур каравотига айланаёзган: расида бўлаёзган адиблар икки букланиб бешикка тиқилади, гўдак ҳолига келаёзган кексаларга сунъий соқол-мўйлов қўйилади.

Биз айрим адиблар билан эмас, бутун бир гуруҳ билан сўзлашиб келдик. Натижада ҳар қайси адибнинг олдига унинг кучига яраша талаб қўёлмасдан, ишга солиниши зарур бўлган кучини ҳаракатсиз қолдирдик. Бу адибнинг ўсувига, адабиётнинг ўсувига зарар етказди.

Ёшлар билан биз ёппасига гўдак тилида гаплашганимиз учун булар орасида расида бўлаёзганлар ҳам баъзан гўдакларга хос қилиқлар чиқазадилар: хом-хатала асарларини ҳеч тортинмасдан газета ёки журнал редакцияларига элтадилар ва у ерда бўлар-бўлмас гапларни айтиб редакция ходимларининг дилини сиёҳ қиладилар. Буларнинг баъзиси «Мени нима учун кўтармайсан?» деб хархаша қилган чоқлар ҳам бўлди. Кексалар билан ёппасига фарзандларча қўл қовуштириб гаплашганимиз сабабли булар орасидаги сунъий соқол-мўйлов эгалари қилаётган брак ишлари учун ўзларини жавобгар сезмайдилар.

Артелга костюм буюрган киши, машиначи пинжакнинг енгини тескари қадаб қўйган бўлса, бепул ўнгла-тиб олиши мумкин. Магазиндан энсасини қотирадиган адабий брак сотиб олган китобхон ундай қилолмайди. Адабий брак энг ўткир ташвиқот қуролимиз бўлган адабиётни бевурд қилади. Бунга йўл қўядиган ҳеч қандай мулоҳаза бўлиши мумкин эмас. Кексаларга муносабат, ёшлар билан ишлашда бугунгача тутган йўлимизни қараб чиқишга мажбурмиз. Бу, (ёш-қарисига қарамасдан) ҳар қайси ёзувчини алоҳида кўздан кечиришни, унинг ижодига ҳеч қандай мулоҳазага бормасдан тўғри баҳо бериб, шу асосда талаблар қўйишимизни тақоза қилади...

Биз мана шу нуқтаи назардан Маъруф Ҳакимнинг ижодига бир кўз ташламоқчи бўлдик. Бунинг ижодини асосан «Ҳаёт қўшиғи» деган тўплами ташкил қиладиган бўлса, бундан кўринадики, у ҳикоя жанрини эгаллашга интилиб, дадил-дадил қадамлар ташлапти. Бу қадамлар унда дард, талант учқуни борлигини, бу учқундан олов чиқиши мумкинлигини кўрсатиб турипти. Бунга умид боғлаш мумкин, чунки, Горький айтгандек, талантнинг 99 проценти меҳнат бўладиган бўлса, Маъруф Ҳаким меҳнат қилиши мумкин. Етарли кучга эга бўлмай туриб қадам ташлаган киши, шубҳасиз, тентирайди. Агар у равон йўлга чиқиб олганидан кейин куч тўплаб, баҳур кетаверишига кўзимиз етса ёрдам қўлини чўзишимиз керак.

Биз Маъруф Ҳакимни яқин келажакда яхши бир ҳикоянавис бўлишига ишонар эканмиз, «Ҳаёт қўшиғи»да кучсизлиги орқасида йўл қўйган камчиликлари, ҳафсаласизлиги натижасида қилган гуноҳларини кўрсатиш йўли билан кўмак берамиз.

Мана унинг биринчи ҳикояси «Қаҳрамоннинг ўлими».

Тема граждaнлар уруши. Мақсад Ботирнинг қаҳрамонлигини, қаҳрамонларча ўлимини кўрсатиш билан китобхонда қаҳрамонлик орзуси туғдириш. Яхши ният, лекин асарнинг санъат асари бўлиши учун — Толстой қўйган шартга кўра — унинг нима тўғрида гапирётганигина кифоя қилмайди, бу гапни қай тарзда айтганини ҳам эътиборга олиш зарур. Толстой кўзда тутган тарзда айтиш қаҳрамоннинг қаҳрамонлигини айтиш эмас, кўрсатишдан иборат. Бунинг учун ўша давр, воқелик жараёнидан шундай бир пайтни танлаб, воқеа яратиш керакки, бу воқеа давомида қаҳрамон автордан «нима

қилай?» деб сўраб ўтирмасдан, ўзи қаҳрамонларга хос ишлар кўрсатсин. Бунинг учун ижодий фантазия керак. Маъруф Ҳаким шуни қилолмайди. Қаҳрамон автор томонидан ўйлаб чиқарилган ҳазилакам урушда икки мартаба қатнашади-да, қаҳрамонларга хос ҳеч қандай иш кўрсатолмайди. Бутун воқеа давомида қаҳрамон автордан худди «қаҳрамон бўлишим учун нималар қилишим керак?» деб сўраётгандай. Ҳақиқий қаҳрамон эса ҳеч қачон бундай савол бўлмайди. Ички дард, кишини ҳар ўтти кечишга мажбур қиладиган идея уни ҳаракатга солади. Қаҳрамон қаҳрамонлик қилаётган пайтида бу қаҳрамонлик эканини хаёлига ҳам келтирмайди. Маъруф Ҳаким ўз қаҳрамонига зўр бериб бомба отишни маслаҳат беради. Шунинг учун беш варақли кичкина бир ҳикояда бомба тўғрисида 9 мартаба гапирилади. «Уша ердан бомба билан ҳужум қилишни буюрди», «Мен ўзим ҳам бомбадан бир жуфтини ҳада қилиб...» «Гум, қарс, бух (!)» деган бомба товушлари эшитилди. «Белига қистириб олган бир жуфт бомбасини...» «Белига қистирган бомбанинг бир жуфтини олиб кўчага улоқтирди», «Ботир белига қатор бешта бомба қистириб...», «Ботир бомба билан яна беш-олтитасини осмонга учирди», «Қўлида бомба ушлагани ҳолда кўчага югурди», «Босмачиларга устма-уст икки бомба отди» ва ҳ. к.

Дуруст, уруш чоғида, эсанкирамасдан, уруш техникасини ишга солиш ҳам қаҳрамонлик, лекин бу сохта урушдан эсанкирашга ўрин йўқ. Бу нарса Ботирни бир қаҳрамон сифатида гавдалантирмайди, чунки шу шароитда Ботир отган бомбаларни урушга киргани журъат қилган ҳар бир киши ҳам отолади.

Граждандлар уруши темасида бошқа авторлар томонидан ёзилган анчагина ҳикоялар бор. Буларнинг кўпчилиги мана шундай сохта. Бу ҳикоялардан маълум бўлишича, босмачилик — милтиқ отиш, ярадор бўлишдан иборат. Кўпинча бизнинг кишиларимизнинг ўқи тамом бўлиб қолади-да, бирдан партизанлар ёрдамга келади (ўқи тамом бўлмагунча келмайди). Баъзан босмачилар молдай пода-пода бўлиб, ўзини пулемётга тутиб беради. «Қаҳрамоннинг ўлими»да авторнинг мақсадига хизмат қиладиган гаплардан бошқа ҳамма гап бор: момақалдироқ дейсизми, чақмоқ дейсизми, Андижон иқлими учун характерли бўлмаган сентябрь ойидаги туман дейсизми...

«Қаҳрамоннинг ўлими» 1936 йилда ёзилган. Бунга

ундан кейин ёзилган «Рашк» ҳикоясини солиштирайлик.

Зотан бу ҳикояни «Рашк» эмас, «Бахиллик» деб аташ керак эди. Автор бу икки сўзнинг фарқига бормай, шундай сарлавҳа қўйипти. Рашкнинг муҳим даражада ижобий маъноси бор. Рашк қилган киши рақиби билан тенг, ёки тенг бўлиш имкониятига эга бўлади-да, бирон ҳодиса унинг рақибидан кейинда эканини, ўз имкониятидан фойдаланмаганини кўрсатади қўяди. Шунда ички бир норозилик туғилади. Бу норозилик натижасида у одам ўз рақибини орқага тортишга, ўзи билан баравар бўлишга, ундан ўзишга ҳаракат қилади. Бахиллик тамом салбий маънода. Балки ўз рақиби билан тенг эмас, тенг бўлишга имконияти ҳам йўқ, бўлган тақдирда ҳам бу имкониятдан фойдаланиш ё қўлидан келмайди, ё буни истамайди. Рақибнинг олдинда бўлиши унда норозилик эмас, ғазаб туғдиради. Бу ғазаб натижасида ўз рақибини орқага тортишга, ўзи билан тенг қилишга интилади: рақибини яна илгарилашига тўсқинлик қилади, имконият топилса, уни тамом йўқотишдан ҳам қайтмайди. Бу тор индивидуализм, ожизлик, нотавонлик, яшаш учун қобилиятсизликнинг натижаси. Индивидуализм асосига қурилган эски жамиятдан қолган палид мерос. Бу жамиятимизнинг ҳеч қаеридан ўзига ўрин тополмайди. «Рашк» ҳикояси мана шу бахилликнинг бугунги қисмати ҳақида гапиради. Шунинг учун бу «Рашк» эмас, «Бахиллик» деб аталиши керак эди.

Тема муҳаббат.

Икки ёш бир фабрикада ишлайди. Зоҳиран иккови ҳам яхши, бир-бирига хўп муносиб. Икки орадаги самимий ўртоқлик муносабатлари, одатдагича, муҳаббатга, айланади. Йигит қизнинг «муҳаббат билан бёққан кўзларига қараб тўймайди». Қиз, қизларга хос тортинчоқлик билан «аҳтимол мен ҳам севарман» дейди. Бу фабрика томонидан энг яхши чертёжга эълон қилинган конкурс кунларига тўғри келади. Икки ошиқ конкурсга қатнашади.

Қиз конкурснинг натижасини шахсий устунлик масаласи эмас, фабрика фойдаси, жамият фойдаси деб билади, шу ишга жон-дили билан киришади, бутун куч ва билимини ишга солади ва шу билан бирга айрим масалаларда йигит билан фикр олишади.

Бир кун йигит қизнинг уйига келганида стол устида турган чертёжларга кўзи тушади. Яхши йигит, албатта, қизни қутлаши ва ундан ўзини билимдон ҳисобласа,

маслаҳатлар бериб ишга иштиёқини ошириши керак эди. Қутилмаган нарса бўлади:

«...стол устида турган бир қанча чертёжларни кўрдим. Булардан биттаси тугаб қолай деган эди. Мени муздай тер босди. Бошим ғувиллаб, кўзим тинди. Мен нима қилишимни билмасдан дудуқландим.

— Сиз, сиз конкурсга қатнашасизми?

— Ҳа,— деди қиз,— мен шу чертёжнинг устида кўпдан бери ишлайман, нима натижа берар экан...

Менинг жуда ғашим келди... Менинг ғазабим ва бу ернинг ҳавоси гўё мени бўғар эди. Мен тездан бориб чертёжнинг устида ишлашни ўйлаб қолдим, индамасдан Маҳбубага қарадим. Бу гал у менинг кўзимга ажина — қўғирчоққа ўхшаб кўринар эди...» Йигит бу чертёжни кўргандан нима учун севгилисининг жасоратига, ғайратига суюнмасдан совуқ тер чиқаради? Нима учун чертёжнинг битаёзганини кўриб, ҳаваси келмайди-ю, ғазаби келади? Нима учун «муҳаббат билан боққан кўзларига қараб тўймагани» бир қиз ҳозир кўзига «ажина — қўғирчоқ» бўлиб кўринади? Бу ерда йигит зоҳиран қанча бежирим бўлмасин, ўзининг чирик томонини кўрсатиб қўяди. Бу чирик томони ўз манфаати билан жамият манфаати орасига чизик тортиши, индивидуализм.

Шундан кейин қиз унинг севгилиси эмас, гарчи буни яширса ҳам душманига айланади. Конкурсда эса биринчиликни қиз олади. Мана шунда индивидуализм ва шу билан бирга ожизлик, нотавонлик натижаси бўлган бахиллик очик юз берди. Совуқ тер босган, ғазаби келган йигит конкурснинг натижасини олдиндан билса, яъни қизнинг кучига ишонса унинг устун чиқмаслиги учун қўлидан келадиган ҳамма ёмонликни қилар эди. Энди нима қилиш керак? Энди ҳамма бахиллар шундай пайтда нима қилса, у ҳам шундай қилади.

«У ғолиб келди. Уни бутун ўртоқлари табриклади. Ҳатто кимдир бир даста гул ҳам тақдим қилди. У, хурсанд. Менга яқин келди... Мен кўзларимни қисиб, жаҳл билан дедим:

— Мен биламан нима учун сенга биринчиликни бердилар. Менинг ишим сеникидан яхши бўлса ҳам барибир менга бермас эдилар».

Қизга бу гап ҳақорат бўлиб туюлиши керак эди. Лекин қиз буни ҳақорат деб билмайди ва тўғри қилади. Агар қуруқ бир ҳақорат деб билса йигитдан ўпкалар эди холос. Қиз бу гапга бошқа маъно беради. Шу сўз-

дан унинг чирик томонини кўради. Бу чирик томони йигитнинг ўзигагина зарарли бир дард эмас, жамият учун ҳам зарарли бир хулқ эканини англайди. У эса жамият учун зарар бир хулқ эгаси бўлган кишини ўзига муносиб кўрмайди. Бир неча кундан кейин йигитга хат ёзиб, унда, бир вақтлар «икки томон бир-бирини синашмай туриб, муҳаббат билан ўйнашиб бўлмайди» деганини эслатади ва ёзади: «...Сиз ўзингизнинг ким эканингизни кўрсатдингиз... Менга оғир бўлса ҳам шу кундан бошлаб ёдимдан кўтарилдингиз... Ким эканингизни билмай туриб сизга яқинлашмаганим жуда яхши бўлган экан... Хайр, бундан кейин мени ҳеч эсламанг...»

Йигит саросималикда телефон қилиб, «Ахир жиндак бўлса ҳам раҳм қилинг», деб бақиради. Қиз қулоқ солмасдан, трубкани илади, қўяди.

Шу ерда Жек Лондон персонажларидан бири эсга тушади. Буржуа қизи Руфи Мартен деган йигитни яхши кўради. Мартин катта куч, зўр матонат, темир ирода эгаси. У жамият учун катта фойдали бир мақсадга эришмоқчи ва шу йўлда ҳеч нарсага қарамай курашади. Руфи уни «Бу беҳуда ниятни қўйиб, одам қаторига киришга» яъни ҳеч бўлмаса бирон баққоллик дўкони очишга ундайди. Шу асосда келишмовчилик бўлиб, Руфи Мартинга хат ёзади ва хатини «Энди мен билан кўришгани овора бўлиб юрманг» деб тугатади.

Мана икки қиз. Икки хил муносабат, муҳаббатдан воз кечиш учун икки хил сабаб.

«Рашк» диққатни жалб қиларлик ҳикоя, лекин катта бир камчилиги бор. Бу камчилик «Ҳаёт қўшиғи»даги бошқа кўп ҳикоялар учун характерли камчиликлардан бири. Бу камчилик шундан келиб чиқадики, автор ҳикоя ёзиш учун қаламни қўлга олмасдан бурун нима демоқчи эканини жуда аниқлаб, чегаралаб олмайди. Мақсад жуда аниқ бўлмагани учун ҳикоя ҳам хирароқ бўлиб чиқади. Ҳалиги қизнинг баъзи бир қилмишлари баҳил йигитга «Кўп вақт мендан уни-бунини сўраб ўзинини битказаётган экан-да» дейишга ҳақ беради ва шундай дейди. Бу қизнинг образини бузади. Унга меҳр қўйган китобхонни хафа қилади. Маъриф Ҳаким мақсадни жуда аниқлаб, қатъий суратда чегаралаб олган бўлса бу детални киргизмас эди. Чеховнинг машҳур бир гапи бор: «Бир парча мрамардан кишининг юзини яшаш учун шу юзга алоқаси бўлмаган бирон-бир тукни ҳам қолдириш керак эмас — ҳаммасини тарашлаб ташлаш керак».

«Рашк»даги бу камчилик айниқса «Ҳаёт бошланиши», «Яшасин дўстлик» деган ҳикояларда очиқроқ кўринади.

«Ҳаёт бошланиши»да автор янги одамларни кўрсатмоқчи. Маълумки, майда ҳикоя ёзадиган киши бирон ҳодиса ёки кичикроқ воқеа асосида социал турмушнинг бирор томонини, унинг моҳиятини очиб бериши, ҳикоя қаҳрамонининг социал рафторларидан бирини равшан кўрсатиши керак. Янги одамни кўрсатиш эски одамда бўлмаган ундаги хислатларни кўрсатиш демакдир. Доктор Муродда янги одамнинг энг асосий хислатларидан бири бор: у энг аввал жамиятни, ундан кейин ўз шахсий ҳаётини ўйлайди. Унинг йигитлик чоғлари жамият тинчлигини таъминлаш учун яна ҳам кўпроқ хизмат қилгани тайёрланиш билан ўтган: энди, ёши бир ерга етиб қолган вақтда ҳам шу йўлдан боради — бор кучини жамият хизматига беради. Қиз ҳам шундай. У шаҳарда катта докторга тегиш билан ўз шахсий ҳаётини таъминлаши мумкин эди, лекин бундай қилмайди. У аввал жамият хизматига тайёрланиш, ўқишни афзал кўради. Ҳикоянинг идеяси мана шу. Лекин Маъруф Ҳаким шу идеяни аниқлаб олмагани учун ҳикояга кераксиз, ҳатто зарарли деталлар киргизади. Масалан: докторнинг уйида «хирагина ёнмоқда бўлган чироқ, столда тартибсиз сочилиб ётган китоблар ва бурчакка тўплаб қўйилган супуриндини яққол ёритиб туради». Ундан кейин қизнинг уйи: «Муроднинг ўтирган жойига ўхшамас, бу ер тартибли, озода кўринади. Деразаларга тутилган майин тўр пардалар мулоҳим эсмоқда бўлган шабадада ҳилпиллар эди». Буёғи қандоқ бўлди? Доктор Мурод Дилнорни уйининг бурчагида тўпланиб ётган супуриндини олдириб ташлагани, деразага парда тутдиргани оладими? Бундан чиқдики, шу вақтгача ҳеч ким уни, у ҳеч кимни севмаганлигига сабаб оилани ва оилавий турмушни Муродга ўхшаб англайдиган қизнинг топилмагани экан-да? Ҳақиқатда бундай эмас. Автор ўз қаҳрамонига тўғридан-тўғри тухмат қиляпти, чунки ҳикояда бошдан-оёқ Муроднинг на сўзидан, на қилмишларидан оилага шундай назар билан қарашлиги кўринмайди. Супуринди билан парда авторнинг ўринсиз «лирик чекилиши»дан келиб чиққан. Идея олдиндан яхшилаб аниқланмаса мана шундай бўлади. Автор идеянинг очилишига хизмат қиладиган деталлар, фактлар топиш ўрнига аллақачонларда тентираб юради-да, ҳикоя хира, баъзан нотайин кўланка бўлиб қолади.

Бу икки ҳикояда идея авторнинг ўзига «умуман» маълум, лекин жуда аниқлаб олмаган, «Яшасин дўстлик»-да эса «умуман» ҳам маълум эмас.

Ланж бир йигит ҳикояда бошдан-оёқ қовоқарига ўхшаб гўнғирлаб юради. Унинг нима деётганини, нимадан рози, нимадан норози эканини ва бунинг сабабларини билиб бўлмайди. Унинг ҳамхужраси уйланади. Бу йигит унинг хотинига кўз олайтиради, хотиннинг самимий муносабатларини хушторлик нишонлари деб ўйлайди. Бу ланж йигит шу хотинга ошиқ. Ҳатто кўча-кўйда одамлар қараса рашк қилади. Шу билан бирга «бугун менинг бир қиз билан ваъдам бор, уни Хайри билмайди» дейди. Бундан йигит бадахлоқ бир киши бўлиб кўринади: ўз дўстига хиёнат қилишга тайёр, Хайрининг самимий муносабатлари унинг эгри қалбида эгри акс этади, кўнглида Хайри бўлгани ҳолда ваъдалашган қизи олдига муҳаббат изҳор қилгани боради. Бир вақт қарайсизки, унинг оғзидан мана бундай гаплар чиқади: «Агар дўстларни бахтли кўришнинг ўзи бир бахт десам, ҳеч қандай янгилик топган бўлмайман».

Унинг шундай фикрга келиши учун на ички, на ташқи, ҳеч қандай сабаб йўқ. Автор нима демоқчи?

Бу саволни автор ҳам ўзига берган, жавоб ололмаган. Китобхондан ҳам шундай савол кутади ва жавоб беролмаслигини билади. Бунинг учун нима қилади? Бу ҳикояни бошқа ҳамма ҳикояларидан ажратиш, унга гўё ҳамманинг ҳам ақли етавермайдиган сирли бир тус бериш учун устига «Новелла» деб ёзиб қўяди. Гўё новелла деган билан унга бир маъно киради. Гўё китобхон: «Э, бу новелла экан, новелла шунақа бўлса керак» деб қўя қолади.

Новелла нима? Ҳикоя эмасми? Фарбий Европа адабиётида бу термин биздаги ҳикоя маъносида юритилади. Чехов, Мопассаннинг ҳикоялари новелла эмасми? Горькийнинг, масалан, «Челкаш»и новелла бўлганидек, Боккаччо, Генрининг новеллалари ҳикоя, Горький ҳикоялари билан, масалан «Баҳори дониш» ҳикоялари бири-биридан фарқ қилар экан, унинг бири новелла, бири ҳикоя эмас. Бу фарқ конкрет тарихий шароит, адабий стилдан келиб чиққан. Автор нима деётганини ўзи билмай чулдираса новелла чиқмайди.

Чеховнинг шундай бир нарсаси бор: икки эркак анҳорда чўмилиб юриб, хотинлар чўмиладиган ғусулхона ёнига келишади. Каттароқ бир тешикни топиб қарашсакки, иш йирик: оппоқ рўйжанинг устида ағанаб ётибди...

Ўзи тўлагина... арзигудай... Иккови ҳам шошиб қолади. Кейин биттаси аста киради.

Шу ерда Чехов ўқувчини огоҳлантиради: рўйжанинг устида ағнаб ётган тўлагина, арзигудай нарса бир шиша настойка (вино) эди. Чўмилган хотин баданига шуни суртар экан, кетишида эсидан чиқиб қолибди. Бу нарса сал кулги учун ёзилган. «Яшасин дўстлик» нима учун ёзилган? Биз Чеховдан ўрганар эканмиз, унинг бу хилдаги нарсаларидан эмас, Чеховни Чехов қилган ҳикояларидан ўрناк олишимиз керак. Зотан бу хилдаги нарсалар Чеков ижоди учун характерли ҳам эмас.

Қўлга қалам олмасдан бурун мақсадни жуда ҳам аниқлаб олмаслик натижасида баъзан мақсадни очишга хизмат қилмаса ҳам «чиroyли» ёки «қизиқ» бўлганига учуш соясида ҳикояга кераксиз, ҳатто зарар етказадиган деталлар, тафсилотлар киргизиш Маъруф Ҳакимнинг биринчи асосий камчилиги. Бу камчилик бошқа кўп ёш ёзувчиларда ҳам учрайди.

Иккинчи камчилик унинг китобхонни ўзидан негадир гўлроқ деб фаҳмлаганидан келиб чиқади. Бу ёлгон фактлар, ёлгон гаплар.

Адабий асарнинг майдонга келиши учун автор ташвиқ қилмоқчи бўлган идеясини ташвиқ қила билиши шарт. Ташвиқ қила билишнинг асосий шarti ишонтира билишдир. Кўрсатилган фактларга, айтилган гапларга китобхон ишонмаса, ҳатто шубҳа қилса ҳам асарнинг қиммати бир пул.

«Ҳаёт қўшиғи»нинг ичида «Бўта» деган ҳикоя бор. Бўта ўн уч яшар бола. Бола бўлиб ҳамки унақа ўткир, «тегирмонга тушса бутун чиқадиган» бола эмас. Диққатни жалб қиларли гап ҳам гапирмайди. Сунъий урушда иштирок этганлигини эътиборга олмасак, уни шундай тасаввур қилади киши. Шу бола, партизанлар отрядининг разведкаси хат бериб, бунни отрядга элтасан, деса, бирданига ҳеч кимнинг ақлига келмайдиган нарсани ўйлайди. Авторнинг айтишича у «ўзига шундай милтиқ кўтарган «тўртинчи»ларнинг, айниқса, Метрохиндай рус ёзган хатни ишониб топширгани учун ўзида йўқ хурсанд бўлди». Наҳот шу бола шундай деб ўйласа?

Бу бола катта одамлар қиладиган иш топширилса ва бунни бажариш қўлидан келишига ишонса хурсанд бўлиши мумкин, лекин бу хилда мураккаб ўйга боролмайди. Бу ерда Бўтанинг ўзи бу хилдаги ўйлар менинг

калламга сиғмайди, деб додлаб турибди. Автор унинг додини эшитмайди.

Бўта хатни отряд начальнигига элтади. Бунга ишонамиз. Лекин фавқулодда бир нарса бўлади: шу Бўта неча-неча урушларни кўрган партизанлар билан бир қаторда милтиқ кўтариб урушга киради, қанча босмачини бир ўзи отади. Унинг отасини ўлдирган босмачи ҳам унга рўпара кела қолади. Бўта уни ҳам отади. Модомики, автор шунга китобхонни ишонтирмоқчи экан, буни асослаш керак.

Бу ҳикояни ўқиган Бўтанинг тенгқурлари Бўта билан ўзлари орасидан ҳеч ўтиб бўлмайдиган доvon кўрадилар. Ҳолбуки ҳикоянинг мақсади болаларда қаҳрамонлик ҳиссини тарбиялаш. Автор уларга «Бўтадай бўлинглар» демоқчи. Ҳикоядаги асосланмаган сохта факт вужудга келтирган бу доvon болаларни Бўта бўлишга хаёл қилгани ҳам қўймайди. Биз яратган қаҳрамонлар билан «оддий одамлар» орасида бундай доvon бўлмаслиги керак. «Оддий одамлар» ҳам қаҳрамон юрган йўлдан борганда қаҳрамон бўла олсин, турмушда шундай.

«Учрашув» деган ҳикояда автор халққа қарши қўл кўтарган киши қаерга қадам босмасин ўтга босади, ҳеч қаерда ўзига замин тополмайди, демоқчи бўлибди. Воқеада келтирган фактлари сохта бўлгани учун ҳикоядан шу маъно чиқмайди. Душман Салоҳ ўз отасининг уйига келганда иттифоқо уйда ичгани сув бўлмайди. Қизни сувга чиқаришади. Қиз тасодифан йиқилади ва хушдан кетади. Бу қишлоққа келаётиб, йўлда Салоҳ қўлидан ярадор бўлган Аҳадга доктор келтиргани кетган кишилар иттифоқо қизнинг инграганини эшитиб қоладилар. Улар қизни тасодифан Аҳад ётган уйга олиб кирадилар. Қиз, Салоҳ кимнингдир йўлини тўсиб, ҳозиргина келганини сўзлаб беради. Демак, душман Салоҳ тасодифий суратда қўлга тушади. Қиз сув келтиргани чиқиб йиқилмаса, айниқса, ҳушидан кетмаса, Салоҳ қишлоқдан омон-эсон чиқиб кетар эди. Ҳикоянинг идеяси қаёқда қолди?

«Ҳаёт қўшиғи» деган ҳикояда Қипчоқ ота авторнинг берган маълумотига қараганда «ўтган йил бригаадасидан 60 центнердан пахта берган. Райондан келган меҳмонлар олдида бу йил 70 центнер беришга ваъда қилган ва бешинчи бригада билан шартнома тузган...» Автор бу берган маълумотини факт билан тасдиқлаб, чолнинг меҳнатга муносабатини китобхонга кўрсатмоқчи бўла-

ди. Бу факт шундан иборатки, чол қаттиқ касал бўлган ҳолда шундай дейди:

— Бу йил қиш яхши келди, албатта, бажарамиз. Шарманда бўлмасмиз. Менга раисни айтиб келиб бер, ўғлим.

Раис шаҳарга тушиб кетган экан, гаплашолмайди.

У ўзини билмай қолган вақтларда алаҳлайди.

— «Бу йил қиш яхши келди. Албатта, бажараман».

Агар автор ўз олдига қўйган масалани шу хилда осон йўл билан ҳал қиладиган бўлса, шу ҳикоянинг структурасини ўзгартирмасдан, жуда кўп масалаларни ҳал қилиши мумкин бўлар эди. Масалан, чолнинг бригадаси тўғрисида берилган икки оғиз маълумотни ўчириб, унинг ўрнига «чол фалон кампирни яхши кўриб қолган эди» дейилса ва ундан кейин чол ўша кампирнинг номини айтиб алаҳласа, ҳикоя, анчайин бир ўзгариш билан, муҳаббат тўғрисидаги ҳикояга айланади.

Бундан ташқари ҳикоядаги бошқа фактлар Қипчоқ отанинг шундай одам эканига китобхонда шубҳа туғдиради. Автор бу қадар яхши қилиб кўрсатмоқчи бўлган одам — Қипчоқ ота — бир ой бўйи ўлим тўшагида ётади-ю, на ўз бригадасидаги кишилар, на колхоз правлениесидан бирон киши ҳол сўраб эшигидан бошини тикмайди. Ҳолбуки, Қипчоқ отанинг жуда оғир аҳволда ётгани ҳақидаги хабар авторнинг тили билан айтганда «Уч кундан бери ёғаётган қордай бир текис бутун қишлоққа тарқалди». Биров хабар олиш уёқда турсин, докторга боргани от сўралганда колхоз отбоқари бермайди. Ҳикоя идеясини очишда отбоқар от бермаслиги фактининг қандай аҳамияти бор? Буни автор нима учун киргизган? Чолнинг хотини «Чолим ўлаётибди» деб чиққандагина одамларнинг эсига Қипчоқ ота тушиб, докторга одам юборилади. Бу ерда қайси бири ёлғон: Қипчоқ отанинг шундай яхши одамлигими, ёки колхозда яхши одамга бўлган шундай муносабатми?

Адабиётда ёлғоннинг катта-кичиги йўқ. Ҳаммаси ҳам баравар зарарли. «Учрашув»да мана бундай ёлғон гап бор:

«Аҳад осмонга қаради. Ҳақиқатни кўкни булут босган. Биронта ҳам юлдуз йўқ эди».

Шундан беш сатр пастда:

«Аҳад осмонга назар ташлади. Ҳақиқатан узоқ уфқдан чиқиб келаётган булутларнинг кўриниши хунук эди».

Узоқ уфқдан чиқиб келаётган булутларни кўриш учун ҳаво қисман бўлса ҳам очиқ бўлиши керак. Бу ер-

да ё «кўкни булут босган, биронта ҳам юлдуз йўқлиги, ёлғон», ёки «узоқ уфқдан чиқиб келаётган булутлар» тўғрисидаги гап беҳуда.

«Рашк»дан:

Қиз йигитнинг уйига келиб «Сиз оёқ остингизга япроқлардан поёндоз ташлаб қўйган боғларда сайр қилишни (!) севаисизми?» дейди. Қизнинг худди шундай деганига ишонмайман. Бу ерда қиз гапираётгани йўқ, китоб ўқияпти.

«Қаҳрамоннинг ўлими»дан:

Ботир «Султон аканинг оёқларини силаганда қўлига елимга ўхшаган бир нарса ёпишганини сизди, қоронғида нима эканини билолмай қолди».

Шу ернинг ўзида:

«Женя... йигитнинг кўзига узоқ тикилиб қолди».

Қўлга теккан қон кўринмаган қоронғида кўз кўринмайди.

Бу Маъруф Ҳаким ҳикояларидаги асосий камчиликларнинг иккинчиси. Бу ёлғонларга, албатта, Маъруф Ҳакимнинг ўзи ишонмайди, лекин негадир китобхон ишонади, деб ўйлайди. Бу китобхонни билмаслик, ҳикоя ёзаётган вақтда китобхонни кўз олдида тутмасликдан келиб чиқади. Ёзувчи қандай жанрда ёзмасин, китобхонни эсдан чиқаришга ҳақи йўқ. Бу драма асарлари учун ҳам қонун. Драма асари постановкачи режиссёр, актёрларнинг ҳаракати билан саҳнада «йилт» этса-ю, бу учқунни китобхон кўролмаса, ундай асарни режиссёр ҳам, актёр ҳам узоқ вақт елкасида кўтариб юролмайди. Бу камчилик жуда кўп ёш ёзувчиларнинг асарларида учрайди.

Биз юқорида икки камчиликни кўрсатиб ўтдик ва буларни асосий камчилик деб атадик. Булар нима учун асосий камчиликлар? Вунга сабаб шуки, ҳар иккиси ҳам адабий асарнинг юрағи бўлган идеяга таъсир қилади.

Адабий асарнинг идеяси йўқолса эмас, ҳатто сусайса ҳам ҳеч қандай ташқи эффект уни адабий асар ҳолида тутиб туролмайди. Идеяга етган зарарни ҳеч қандай ташқи эффект тўлдиролмайди. Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўлади: ёзувчи асарининг идеясига зарар етувига қарамасдан қизиқ деталлар, чиройли парчалар киргизади. Қизиқ детал, чиройли парча шу вақтда асарнинг қийматини оширадики, шу қизиқлиги, шу чиройлилиги билан идеянинг ташвиқ қилинишига хизмат қилса. Ташқи эффект кетидан қувиш идеяни қўйиб, формага чўқиниш даражасига етса, ундай ёзувчиларнинг «асар-

лари ҳамма вақт авторларининг ўзларининг ўзлари яшаган ижтимоий муҳитга бўлган маълум — умидсизларча салбий — муносабатларини ифода қилади» (Плеханов, «Санъат ва ижтимоий турмуш»).

Мана биз адабий асарнинг формал томонлари ҳақида гапирамиз. Асарнинг формал томонлари ҳақида гапирганда нимани кўзда тутамиз? Ҳеч шубҳасиз идеяни. Асарнинг формал томонлари тўғрисида гапирганимизда унинг асар идеясини ташвиқ қилишдаги хизмати тўғрисида гапирган бўламиз. Асарнинг формал томонлари яхши ишланган бўлса, демак, идея яхши ташвиқ қилинган, яхши асар майдонга келган бўлади. Мана шу сабабли адабий асарнинг майдонга келиши учун фақат идеянинг ўзигина кифоя қилмайди. Шу билан бирга идеясиз форманинг ўзи ҳам пуч.

Энди Маъруф Ҳакимнинг гуноҳлари тўғрисида:

Модомики, адабиётда образ, сўз — тил воситаси билан яратилар экан, модомики, «тил — адабиётнинг энг биринчи элементи ва фактлар, турмуш ҳодисалари билан бирга унинг материали» (Горький) экан, тилни, унинг қонун-қоидаларини, хусусиятларини, ишлатилишини ўрганишга ҳаракат қилиш адибнинг энг асосий вазифаси бўлиши керак. «Фактлар ичига беркиниб ётган социал турмушнинг маъноларини бутун аҳамияти, тўлалиги ва очиқлиги билан тасвирлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган адабий асардан аниқ, равшан тил ва жуда диққат билан хилланган сўзлар талаб қилади» (Горький).

Демак, сўз адабиётнинг энг биринчи унсури, унинг асосий қуроли. Шундай бўлгандан кейин бу қуролдан фойдаланишдан адибнинг бепарволиги катта гуноҳ бўлади. Горький ёш авторлардан бирини «жуда қобилиятли» дейди ва шунинг билан бирга бепарволигини кўрсатиб, қаттиқ қойийди. «Авторнинг тили жуда бемаза, дағал. Жулдур кийим жаранглар эди» депти, бемаъни гап — латта жарангламайди».

Китобхонга бир фикрни англатиш ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишининг бошини қотирмайдиган, очиқ, раван ва содда тил керак. Сурат олдираётган киши суратга чиройли тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузганидай, ёзувчи «чиройли» ва «қойил қилиб ёзиш»га беҳуда зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги содаллик, табиийлик бузилади.

Маъруф Ҳаким ёзган нарсаларини ўзи бир китобхон

сифатида кўздан кечиришга ё ҳафсала қилмайди, ё кўздан кечириб, кўрган чатоқликларини тузатишда эринади. Ҳар иккиси ҳам ёзувчи учун гуноҳ. Агар Маъруф Ҳаким ёзган нарсаларини босмага беришдан аввал кўздан кечирган бўлса, китобхонни гангиратадиган мана шундай гаплар билан қандай келишди экан:

«Рашк»да қиз йигитга айтади: «Мен ҳам сизни яхши кўраман... Нимага шекилли (?) ўзим ҳам билмайман». Яна шу ҳикояда: «...жаланглаб турган қора кўзлари кўзимга санчилар эди». Шундай вақтда «санчилди» деган сўз русчада қўлланилади. Лекин ўзбекчада ҳеч қачон айтилмайди. Ўзбекча билган рус ёзувчиси қандоқ қилиб «юрагим тутдай тўкилди» деган гапни айнан таржима қилиб ишлатади? «Бўта»да чол «эх-ҳе» деб йўталади. «Қаҳрамоннинг ўлими»да бомба «бух» деб ёрилади. Булар ҳам русчадан айнан кўчирилган. «Рашк»да Маъруф Ҳаким рашк билан бахилликнинг фарқига бормаганидай, «Яшасин дўстлик»да шамол билан шабаданинг фарқига бормайди. Унингча «Очиқ деразадан майнинг майин шамоли эсади. «Тасаввур қилар эдим» демай «Хаёлим уни тасаввур қилар эди» («Рашк») дейди. «Отни жадаллатди» дейиш ўрнига «Отнинг жиловини силтаб, тезлашини қистади» («Учрашув») дейди.

Унинг ўхшатишлари ҳам аксари ўхшатишда кўзда тутиладиган мақсадга жавоб бермайди. Горький қомати хунук, семиз бир қизни бир қоп тарвузга ўхшатади. Китобхон қопга тарвуз солиб кўрмаган тақдирда ҳам дарров кўз олдига келтиради. Гоголь бировнинг юзини куракка, яна бировнинг юзини бодрингга ўхшатади. Бодринг билан куракни китобхон жуда яхши билади. Булардан кўринадики, ўқувчига оз маълум бўлган ёки мутлақо маълум бўлмаган нарса унга жуда ҳам маълум бўлган нарсага ўхшатилиши керак. Ухшатиш адабий асарда жуда катта роль ўйнайди, лекин у китобхоннинг тез англашига, тасаввур қилишига ёрдам бермаса ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди.

«Қоронғида чақмоқдай отилган ўқларнинг овози катта мис жомнинг четига бир тош билан ургандай бўлди». («Қаҳрамоннинг ўлими».)

Авалло мис жомдан чиқадиган товуш ўқ товушига ўхшамайди, сўнгра бундан кўра ўқувчига ўқ товуши яқинроқ. Мана бу ўхшатишда мантиқ ҳам йўқ: «У қайғули бир тусда бўйнини қисиб, ўликдан қўрқиб кетиб, қаерга қочишни билмай қолган кишидай кўз ёшларини

мўлтиллашиб турар, кўз ёшлари эса икки чаккасидан настига оқиб тушар эди («Назира»).

Кўрқиб билан қайғу орасида бир муносабат кўриш қийин. Уликдан кўрқиб ўрнига «яқин кишининг тобути устида тургандай» деса муносабат бўлар эди.

Булар анчайин камчиликлар эмас. Санъатда, умуман «анчайин» деган гап йўқ. Юз чизиқлар тортилган жонсиз суратга «анчайин» бир чизиқ жон киргизиши мумкин.

Китобхонни кўз олдида тутмаслиги орқасида Маъруф Ҳаким ҳатто айб иш ҳам қилиб қўяди. Унинг «Назира» деган ҳикояси оригинал асар эмас. «Назира»даги айрим гаплар, айрим фикр ёки қаҳрамоннинг бирон хулқи, турмуш ва тақдири Перл Бакнинг «Ўғил» ҳикоясини эслатса, адабиётда бундай ҳодисалар бўлиши мумкин дер эдик. Ҳақиқатан ҳам бўлади. Умар Хайёмнинг муфтиларга қарата «Сизлар одам қонини ичасизлар, биз узум қонини ичамиз» деган мазмундаги рубойи бор. Шундай мазмун Байроннинг «Дон Жуан»ида ҳам бор. «Дон Жуан»да Байрон «Эркаклар эркакларга нисбатан кўпинча, хотинларга нисбатан ҳаммавақт ноинсофлик қиладилар», деган. Шу фикр худди шу шаклда Жек Лондонда такрорланади. Пушкиннинг «Капитан қизи»даги Иван Кузьмич, Маша Вальтер Скоттнинг Брэдвардейн ва Розасига ўхшар экан. Анна Каренинанинг турмуш ва тақдири «Момақалдироқ»даги Катеринанинг турмуш ва тақдирига ўхшайди. Адабиётдаги бундай ҳодисаларнинг ҳар хил сабаблари бор. Бу ҳеч қачон адабий ўғирлик эмас. Маъруф Ҳакимнинг «Назира» ҳикояси Перл Бакнинг ҳикоясига ўхшайди, деган киши бунга кўзда тутади. У бир-икки жумлани тутиб олиб, тирноқ остидан кир излагани йўқ. У келтирган далилларни кўрган ҳар қандай киши ҳам Маъруф Ҳакимни оқлашда ожиз келади.

Маъруф Ҳакимнинг бундан енгил бўлмаган яна бир гуноҳи шуки, тўпламини ўртоқ Ҳошим Зоҳид таҳрир қилишига рози бўлган. У китобхон олдида масъулият сезса тўплагга қалам тегизишига, ундаги ҳикоялар тўғрисида бирон фикр айтишига кўзи етмайдиган кишининг муҳаррир бўлишига рози бўлмас эди. Тўплаг бошқа кишининг қўлига тушса, албатта иш бошқачароқ бўлар эди. Қандай бўлишини Маъруф Ҳаким яхши билади. Агар нашриётда бир асарни таҳрирга беришда фақат моддий мулоҳазалар юзасидангина унинг автори билан келишмаслик практикаси бўлса, бундай практика таг-

томири билан нотўғри. Муҳаррир асарни яхшилашга, унинг авторига ёрдам беришга қодир одам бўлиши керак.

Энди бу гаплардан қандай хулоса чиқариш керак? Хулоса чиқарганда шуни кўзда тутиш керакки, биз ҳикоялар тўғрисида фикр юргизганимизда бугунгача расм бўлган либерал мулоҳазаларни четга иргитиб ташладик. Бундай мулоҳазаларга борсак, «Ҳаёт қўшиғи»ни ҳозир майдонда бўлган кўп ҳикояларга таққослаб, қиёсий баҳо берадиган бўлсак, бугун айтилган гапларнинг охирига каттакон бир «аммо» қўйиб; анча мақташимиз ҳам мумкин эди. Маъруф Ҳаким бундай мулоҳазаларга, қиёсий мақтовларга муҳтож эмас. Унинг кучи бор, лекин етилмаган, у ишлай олади, лекин бир оз эринчоқ. Мана шу билан у кўп «адабий ёшлар»дан ажралиб туради. Мана шунинг учун биз уни ёш, талантли, умидли дедик.

1940 йил

ПОЭЗИЯ — ЮКСАК САНЪАТДИР

Шеър — фикр акстракти бўлиши жиҳатидан ҳикмат, кўнгилга йўл топиши, ундан ўзига ҳамоҳанг садо чиқариши жиҳатидан мусиқа.

Шеър — ошиқнинг оҳи, мусибатдийданинг кўз ёши, саодат ва сурур ифодаси бўлган қаҳқаҳа товуши.

Шеър — кўнгилнинг ойнаси, кўнгилда нима бўлса шу акс этади.

Шеър — маъсум гўдак, риёни билмайди. Риё бўлган ерда шеър йўқ.

Шеър — бир мўъжиза. Унинг мўъжизалик сирларидан хабардор бўлиш, бу сирларни жиловлаш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди. Бунга эришиш учун зеҳн, сабр ва меҳнатдан бошқа яна нимадир керак.

Поэзия юксак санъат.

Шундай бўлгани ҳолда балогат остонасига қадам қўйган йигитча ўз туйғуларини дабдурустдан шеър билан ифода қилишга уринади, она ўз фарзандини шеър ўқиб аллалайди ёки унинг тобути устида айтиб йиғлайди, ошиқлар бир-бирига муҳаббат арз қилганда иложи бўлса икки мисрагина шеър қистиргиси келади. Халқ адабиётининг асосий қисмини поэзия ташкил қилади. Бунинг сабаби шуки, киши ўзида бўлган ва ўзига фав-

қулодда туюлган туйғуларни жўн ифода қилиб кўни-колмайди, қандайдир фавқулодда ифода излайди. Бу ифода қисқа ва шу билан бирга «юрakни бўшатадиган» бўлиши керак. Ана шундай қисқа ва юракни бўшатадиган ифода шеър бўлиб қолади. Киши ўзидаги фавқулодда туйғуларни одатдан ташқари, яъни шеър билан ифода қилганда нечүкдир енгил тортади, кўнгилга таржимон топгандай бўлади. Бу нарса баъзан ҳақиқий талантнинг адабиётга томон ташлаган биринчи қадами бўлиб чиқади.

Ҳозирги вақтда бутун республикадаги ёш-қари шоирларнинг сони юздан кам эмас. Шоирлар ҳозир, бугунги кундагина кўпайиб кетгани йўқ. Революциядан буён чиққан газета, журналлар кўздан кечирилса, булардаги мустаор ва очиқ имзоларнинг сони бир неча юзга етади. Бу шеърлар муаллифларининг бошлаб революцияга, ундан кейин революция самараси бўлиб, мамлакатда юз берган йирик ҳодисаларга муносабат асосида бўлган фавқулодда туйғуларни акс эттиради. Гап шундаки, бу шеърлар муаллифларининг жуда оз қисми учунгина адабиёт томон ташланган биринчи қадам бўлди. Жуда кўпчилиги учун эса биринчи ва охириги қадам эди.

Республикамизда бошланган буюк халқ ҳаракати уйғотган илҳомлар ҳам шундай. Шу жиҳатдан «Қизил Ўзбекистон»нинг 1939 йил 24 сентябрь сонида «Ҳаваскор» имзоси билан босилган шеър жуда характерлидир:

.....
Шонли меҳнат дарёларни уйғотди,
Тилсиз дашту саҳроларни сўйлатди,
Ҳатто мени шоир қилиб куйлатди,
Меҳнатингиз ижод кони ботирлар.

Ҳамма гап мана шу «ҳатто»да. Шу «ҳатто» билан «ҳаваскор» ўзининг бугунгача шеър ва шоирликка қанчалик алоқаси бўлганлигини айтиб турибди. Ҳақиқатан ҳам бу одам агар ўсмирлик чоғларида ҳафсала қилмаган бўлса, шеър ёзишни, шоир бўлишни ҳеч қачон хаёлига келтирган эмас. «Шонли меҳнат... шоир қилиб куйлатгунга» қадар унга биров мабодо «пайти келганда сен ҳам шеър ёзсан» деса, эҳтимол нафси койир — «менда асло шоирлик табиати бўлмаганини писанда қилаётир» деб ўйлар эди. Табиий, бу хилдаги кишиларнинг адабиётга томон босган қадами биринчи ва охири-

ги қадам бўлади. Булар революциядан бери чиққан ва матбуотда бир ёки бир неча марта кўриниб, шу билан «табъи назми» соб бўлган шоирлар қаторига киради.

Шу билан бирга канал илҳоми адабиётга етаклаган, канал ҳақида ёзган шеърлари адабиётга томон ташланган дадил қадамлар ҳисобланиши мумкин бўлган кишилар ҳам бор. Буларнинг бири — Чустий.

Чустий шоирликни каналдан бошлагани йўқ, деган эътироз бўлиши мумкин. Бу эътирозни унинг ўзи ҳам қувватлаши мумкин, лекин шеър машқ қилиш шеър ёзиш эмас. Чустийнинг узоқ вақт машқ қилиб юрганлиги адабиётга биринчи қадамни мустаҳкам қўйишга катта ёрдам берган бўлиши мумкин, лекин бунинг ўзи биринчи ва мустаҳкам қадам эмас.

Чустийнинг нашриётга топширган шеърлар тўплами шу давонинг исботи учун далил бўла олади. Бу тўпламга шоир босилишини лойиқ кўрган ҳамма шеърларини деярли киргизган, 70 дан ортиқ шеърнинг 7—8-тасини мустасно қилганда ҳаммаси 39-йилда ёзилган. Бу 7—8 та шеърнинг тўпламга киритилгани шуни кўрсатадики, Чустий 39-йилгача ёзган ҳамма шеъри ичида шуларгина қай даражада бўлмасин, қийматга эга деб ҳисоблайди. Бу шеърлардан бири 1932 йилда ёзилган «Боғ аро».

Чустийдан:

1) Боғ аро қўйсанг қадам гул гунча қолмай хандадир(?)

Фольклордан:

1) Боғ аро қўйсанг қадам хандон урар гулгунчалар

Чустийдан.

2) Лабларингдан эй нари лаъли адан шармандадир,
Тишларингга бегумон дарёда гавҳар бандадир.

Муқимийдан:

2) Лабларингдан лаъли Адан шарманда,
Тишларингга гавҳар дарёда банда.

Чустийдан:

3) Эй ингоро мен ўзим ҳар жойда, кўнглим сендадир,

Пурхуморо мен ўзим ҳар жойда, кўнглим сендадир.

Гулузор мен ўзим ҳар жойда, кўнглим сендадир,

Ушбу ёро(?) мен ўзим ҳар жойда, кўнглим сендадир.

Муқимийдан:

3) Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сендадур.

Бу 20 йўллик шеърнинг саккиз мисраси, кўриниб

турибдики, ҳар қаердан териб олинган. Қолган 12 сатрини ҳам ижод деб бўлмайди. Ундаги ташбеҳлар, ифодалар ҳар кимники.

Чустий:

1) Қоматинга сарв ила ар-ар қалинга бандадур(?)

Амирий:

1) Қоматинга сарв ила шамшод дер юз марҳабо.

Чустий:

2) Бул жунун саҳросида кездим қуюндек чарх уриб,

Гулханий:

2) Кезмишам қуюн янлиғ водию биёбонлар.

Ҳар икки мисрада ҳам сўз ёр тўғрисида боради.
35- йилда ёзилган «Уйғониш» шеърида шундай мисралар бор:

Чустий:

1) Сабо тонг отди юр ноз уйқудан дилдорим уйғонсин,

Висолин торини чертиб, тили сеторим уйғонсин.

«Ҳалима» пьесасида:

1) Кел э тонгнинг шамоли уйқудин дилдорими уйғот,

Қўнгулнинг торини чертай, саҳар сеторими уйғот,

32- йилда ёзган «Дилбар» шеърида:

1) Маконимни байтул эҳван айладинг.

Шавкатдан:

1) Маконимни дашту саҳро айладинг.

Чустийдан:

2) Неча йиллар дилда эрди таманно,

Кўриб бул кун ҳуснинг қилдим тамошо.

Муқимийдан:

2) Дилда васлинг эрди доим таманно,

Хаёлимда келиб вақти тамошо.

Булар ва ҳозир филармониянинг ашулалар фондига киритилган бирмунча шеърлардаги омонат мисралар, шеърий ифодалар эгаларига қайтариб берилса, Чустийнинг ҳиссасига жуда оз нарса қолади.

Чустий адабиётга бундан кўп йиллар муқаддам кирган деб ўйлайдиган кишилар бўлса, уларни мана шу омонат мисралар янглиштирган бўлиб чиқади.

Тўғри, унинг мустақил ёзган шеърлари ҳам бор. Улардан тўпламга киритиш учун ўзи лойиқ кўргани (демак энг яхшилар) «Хур ватан» ва «Ишла» деган иккита шеър. Буларнинг ҳар иккиси ҳам мустақил ёзилган шеър эмас, мустақил машқ қилинган деса бўлади.

«Хур ватан»дан:

Айлади бизда тараққий илму фан,
Мақтабимиз гуллаган мисли чаман.
Илм ила меҳнатда эл бир жону тан,
Чустийга сея севгисан эй, ҳур ватан.

«Ишла»дан:

Колхозчи, бу ғайратингга раҳмат,
Кенг далада ҳимматингга раҳмат.
Кучлик билакда меҳнатингга раҳмат,
Чустий қаламида раҳматингга раҳмат (?).

Лекин Чустийни канал шоир қилди деган сўз — каналда каттакон бир хум бор эдию, шунга бир шўнғиб, тап-тайёр шоир бўлди деган сўз эмас. Канал унга халқнинг ўтмишдаги кулфатини, бугунги роҳатини кўрсатди.

Ўтмишда:

Кун чиқар эрди сочиб оламга ўт,
Тош отар эрди самодан ҳар булут.

(«Хат»дан)

Бугун:

Чўлларим бўлди бугун халқим кучидан лолазор.
Дашту саҳрода очилди лолалар, бўлди баҳор.

(«Канал»)

Чустий каналда янги манзаралар кўрди:

Эй адир чўллар, чопиди шўру қумроғинг бугун,
Қақшаган кўкракларингдан кетди янтоғинг бугун.
Юзларингдан олди халқим шўр ниқобингни суриб,
Тозаланди бул тиниқ куч бирла тупроғинг бугун.

(«Канал»)

Бу манзарани яратган халқнинг ижодий кучини идрок қилди:

Бу қўллар кон олур ер қаъридан ҳам,
Бу қўллар сув олур кўк наҳридан ҳам.

Чустий каналда мамлакатимизнинг қудратини ҳис қилди:

Агарда ҳамла қилса шерга тулки,
Бўлур дунё элига маҳзи кулги.

Канал унда катта фикрий уйғониш, ҳиссий жўшқинлик вужудга келтирди, ундаги «карахт» қобилиятни ҳаракатга солди, илҳом берди. Унинг шунга қадар бугунги ва ўтмиш ҳаёт, бугунги ва ўтмишдаги одамлар, бугунги кураш ва ғалабалар тўғрисида билганлари калласидан қалбига тушди. Чустий илгари бугунги ҳаёт ва курашни каналда ҳис қилганча ҳис қилмаган дейилганда, албатта мафкуравий бирон қусур кўзда тутилмаслиги керак, чунки ҳис қилмаганлик билан ҳис қилолмаслик бир эмас. Ҳис қилолмаслик ички, ҳис қилмаганлик ташқи сабабларга боғлиқ. Турмуш ҳодисаларини ҳис қилиш учун турмушга жуда ҳам яқин, унинг ичида бўлиш керак. Бундан албатта учувчининг туйғуларини бериш учун учувчи бўлиш шарт деган хулоса чиқармаслик керак. Сабабки, Аннанинг туйғуларини беришда бу қадар маҳорат кўрсатган Лев Толстой бир секунд ҳам хотин киши бўлиб кўрган эмас.

Чустий каналда бугунги ҳаёт ва курашимизнинг ичида бўлди. У, канал илҳоми билан яратган чиройли сатрлари, бу муваффақиятли сатрлардан кейин қалами юришиб кетиб ёзган бирмунча шеърлари билан адабиётга кирди.

Катта Фарғона канали ер юзидаги каналлар тарихида мўъжиза, лекин революциядан кейинги мамлакатимиз тарихида мўъжиза эмас, балки порлоқ саҳифалардан бири. Бу ҳаётимизнинг бир парчаси. Ленин байроғи остида олиб борган ва олиб бораётган курашларимиздан бир эпизод. Ундаги пафос ҳаётимиз пафоси. Шунинг учун Чустий қайси темада ёзмасин, ана шу пафос, ана шу илҳом барқ уриб туради.

«Баёз»нинг асосий мавзулари — ватан, партия, бахтли турмуш, бахтли кишилар, муҳаббат. Бахтли турмуш, бахтли кишилар тўғрисида ёзган шеърларнинг кўпчилиги, Чустийни кўзда тутганимизда, яхши шеърлар дейиш мумкин. Ватан тўғрисида ёзган «Боғима» шеъри «Баёз»нинг асосий мотиви деса бўлади.

Келди бугун тоза ҳаво боғима,
Чикди қуёш, берди жило боғима,

Еғди кулиб нури бақо боғима,
Сабза бериб ранги хино боғима,
Гуллар нси атру упо боғима.
Кўк ясаниб эғвига зардал кийиб,
Ер безаниб, устига бахмал кийиб,
Кўчаларим сийнаси асфальт кийиб,
Бошдан-оёқ ҳаммаси машғал кийиб,
Равшан этиб берди зиё боғима.

.....

«Боғима» шеъри Чустий ижодининг мотиви бўлса,
«Нур кони келди» деган шеъри шоирнинг камолот даражасини белгилайдиган шеър:

Бугун эл бошига нур кони келди,
Саодат боғининг боғбони келди,
Гули юлдуз очар бўстони келди,
Ҳиди олам олур райҳони келди,
На райҳон, бахту шавкат-шони келди.

.....

Мана бундан кўринадики, Чустий оз муддат ичида бурунги мустақил ва ғайримустақил қилиб юрган машқларидан жуда узоққа кетган. У машқлари билан «Нур кони келди» сингари шеърларини сира солиштириб бўлмайди. Мана шунинг учун у талантли бир шоир сифатида диққатимизни ўзига жалб қилди. Бирдан ялт этган шоирдан катта аланга чиқишини кутдик. Лекин афсуски, мана шу алангани кўрмадик ва кўрмаётимиз. Чустий ҳамон «йилт» этганича турибди. Унинг аланга олишига кўп нарсалар халал бераётипти. Бу халал бериб турган нарсалар уни кўзга шу қадар майиб қилиб кўрсатадики, ҳатто Навоий айтган типдаги шоирлардан ажратолмай қолади киши.

«Яна адно табақасида жамоатидурларки, назми би-ла фақат хушнуд ва хурсанд, розию баҳрамаддурлар. Ва юз машаққат бирла бир байт боғлаштургайлар ва даъво овозасин етти фалакдин оширгайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не завқ ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзлари шуъла афган. Баъзидин агар бирор яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ёмон даъво ҳам зоҳир бўлурки, ул ҳам зойеъ бўлур.

Агар бир нозикроқ байт писандида печ қилур, аммо

неча писандида даъво билан ани ҳеч қилур. Гўё ўз-ўзича ақидада мувофиқдирлар ва сўзларига эътиқодда муттафиқ. Турфароқ буким, ҳар бирининг сўзида маъно озроқ, ўзида даъво кўпроқ». («Маҳбубул қулуб».)

Чустийнинг алангаланишига тўсқинлик қиладиган нарсаларнинг биринчиси, Навоий айтгандай «даъво ово-засин етти фалакдин» оширгани, иккинчиси саводсизли-гидир.

Мана шу икки нарсанинг тўсқинлик қилиши орқа-сида Чустий ижодда илгари силжимаганлигига иккита далил кўрсатсак кифоя қилади:

1. Чустий ўзи янги шеърий ифодалар яратмайдиган, ўтган шоирлардаги тайёр ифодалардан ҳатто механистик равишда фойдаланадиган бўлиб қолди.

2. Чустий турли вазн, турли қофияда ўзини-ўзи қай-тара бошлади.

Чустий ўтган шоирларнинг шеърий ифодаларини тўғридан-тўғри кўчиришни «классиклардан фойдаланиш» деб даъво қилади. Ҳолбуки, классиклардан фойдаланиш уларни классик қилган гўзал асарларининг гўзаллик сирларини англашдан иборат бўлиши керак. Маълумки, замон ўтиши, давр алмашуви билан киши-ларда фикр ўзгаради. Ҳозиргидек бурунги шоирлар ҳам ўқувчининг ҳиссига таъсир қилиш учун аксари унинг ўзида бўлган тайёр ҳисдан фойдаланганлар. Масалан, маълум давр кишиларида худо, каъбага нисбатан маълум бир ҳис бўлган. Шунинг учун:

Муаззин каъба тоқи узра гулбонга самад урди,
Бараҳман давр айвонида оҳанги санам чекди.

(Навоий)

деган мисралар уларга таъсир қилган. Ҳозирги ёшлар ҳозирги шоирларнинг китобида шундай мисраларни кўрса қандай таъсирланиши мумкин? Шу нуқтаи на-зардан қараганда Чустийнинг мана бу мисралари ўқув-чига нима беради:

Оби замзам, ҳавзи кавсарлик гўзал жаннатдаман,
Мен билан бир ҳуру филмонлик гулистондан салом.

(«Салом»)

Ёки:

Бузди меҳрибони зоҳид қомат эғмоқдин хижил,
Кўрди эгма-эгмалар қайрилма қошингдин сенинг.

(«Қуёшингдин сенинг»)

Сўнгги икки мисранинг маъноси шу: зоҳид сенинг қайрилма қошингни кўрди-ю қомат эғишдан хижолат бўлиб, ибодатини бузди. Бу мисралар бундан 20—30 йил бурун ёзилганда муболага бўлар эди. Ҳозирги одамлар на зоҳидни билади, на унинг ибодат бузиши фавқулодда бир ҳол эканини. Шунинг учун шоир тасвирлаётган қош қандай қош эканини кўз олдига келтирилмайди. Маълумки, бурунги кўп шоирлар худога ҳам, Муҳаммадга ҳам наът ёзганларида ҳар иккисини табиатдан ташқари қилиб кўрсатадиган тасвирий воситалар ишлатганлар. Масалан:

Ҳамадан илгари бир нури аъзам айлади пайдо,
Муҳаммад ном қўйдики бўлур деб боиси ашъё.

(Мухлис)

Уз замонида «Ислом динининг қуввати» ҳисобланган Бухорони бир шоир шундай тасвирлайди:

Шабби мирож кўрдим кўкка ғуброда чиқар уч нур,
Дедим Жибрилга бу нур қайси нурдир э, аҳи гапур.

.....

Чустий бугунги ҳаёт, бугунги одамларни тасвирлашга ҳаракат қилганида мана шундай тасвирий воситалардан фойдаланади.

Чустий Ҳамза Ҳакимзоданинг қабрини бундай тасвир қилади:

.....
Бир баланд тоғ келди қаршу қошима,
Барқ уриб бир нур ёвушди бошима.
Ошиқиб боқдим бу дам бу нур сари.

.....
Қаридирким устига юлдуз тақиб,
Остида бир сой ўтар сутдек оқиб,
Ҳар тарафга шуъла бермуш ушбу нур,
Нур остида турар бир гавда ҳур.

(«Жаннатга тирик кирган кампир»)

«Юлдуз» сўзи олиб ташланса бу мисраларни ўқиган кишининг кўз олдига «Равзан поки Муҳаммад Мустафо» келади.

Бир бугина эмас, Чустийнинг ҳамма шеърларида деярли «нур» сўзи учрайди. Чустий қаерда ифода тополмаса (бунга кўпинча ҳаракат ҳам қилмайди) ишни «нур» билан осонгина битириб қўяди. Одамлар пахта майдонини «нурга» тўлдиради («Лочин билаклар»), нутқдан «нур» ёғади («Ўзбекистонга ютуқ»), осмон бизга «нур»дан кошона ясайди, ғайрат юлдуздан кўнгил ойнасига «нур»дан ғайрат берилади («Шеърый доклад»), «Сенга нур берди қуёш, ушбу нурдан ерга сув, инсонга қош» («Армуғон»), «Большевиклик нуридан чиққан шуълалар коммунистик гулшанида жилва қилади» («Икки ҳурнинг янги турмуш тўйимиз»), «Офтоб дўстлик нурини кўради ва бу нурдан саволига жавоб олади», «Насихат гавҳари кўнгилга нур беради» («Нодонлик») ҳоказо ва ҳоказо...

Чустийнинг ҳамма ишқий шеърларида деярли классик Эрон адабиёти, Навоий даврида оригинал бўлган, Умархон даврида бир қадар сийқаланган ва Муқимий, Фурқатлар даврида тамом шаблон ҳолга кириб қолган образли сўзлар, ифодалар қайтарилади: сарв қомат, оҳу кўз, лаъл ва шакарлаб, жон мурғи (ҳеч бўлмаса «жон қуши» ҳам эмас!), шамшод қад, булбули хушилҳон, маҳлиқо, моҳи тобон, қош меҳроби, шахду шакар, қанду набот, бодаи васл...

Гап буларнинг кўпи шаблон эканлигидагина эмас. Бундан ташқари яна икки нарсани кўзда тутиш керак:

1. Шу ташбеҳлар, шу ифодалар ҳозирги китобхонга етадими?

2. Етган тақдирда шулар воситаси билан яратилган гўзаллик ҳозирги бизнинг китобхоннинг эстетик завқига тамом мос тушадими?

Ташбеҳнинг вазифаси нуқтаи назаридан қараганда биринчи саволга ҳеч иккиланмасдан салбий жавоб бериш мумкин. Китобхон сарв-шамшодга ўхшатиш қад-қоматни тасаввур қилиш учун аввал сарв билан шамшодни яхши билиши керак.

Иккинчи савол тўғрисида бир оз кенгроқ муҳокама қилиш лозим бўлади.

Маълумки, замон ўтиши, давр алмашуви билан кишиларнинг ҳаёт тўғрисидаги тасаввури ва шу асосда гўзаллик ҳақидаги тушунчаси ўзгаради. Бу бир томондан. Иккинчи томондан шоир гўзалликни ўзининг шах-

сий диди, завқи асосида яратмайди. Шундай бўлгандан кейин гўзаллик ҳақидаги тушунчаси ўзгарган, шоирнинг шахсий завқини эътиборга олмайдиган одамлар бугунги тушунча, умумнинг завқига мос келадиган гўзалликни гўзаллик деб танийди холос. Шунинг учун бугун ишқий шеър ёзадиган шоир бурунги шоирларнинг ифодаларидан эмас, приёмларидан фойдаланиш бугунги одамларнинг эстетик завқини ўрганиш асосида иш кўриши керак. Шундай қилганда илгари мукамал бўлган гўзалликдан кўп нарсаларни олиб ташлаш, унга кўп нарсалар қўшиш лозим бўлади. Мана шунинг учун иккинчи саволга ҳам, мукамал гўзаллик нуқтаи назаридан қараганда, салбий жавоб беришга мажбурмиз.

Чустий ижодда илгари силжимаганлигига иккинчи далил қилиб турли вазн ва қофияда ўзини ўзи қайта-раётганлигини кўрсатдик. «Баёз»дан бунга исталганича мисол топиш мумкин. Бугун масалани темагина ҳал қилолмайди. Ҳозирги замон темасида шеър ёзиш совет ёзувчисининг вазифаси. Шу темаларда жуда яхши нарсалар ёзсагина кўрсатган хизмати бўлади. Шу жиҳатдан унинг темага масъулиятсиз қараганини қўшсак, ижодий силжиш эмас, ижодий орқага кетиш тўғрисида сўзлаш лозим бўлади...

Чустий талантили шоир. У ёзган бирмунча шеърлар, ашулалар ҳозирги поэзиямизда маълум ўринни олади. Унинг вазифаси мана шу муваффақиятли мустаҳкамлаш ва олға қараб дадил-дадил қадамлар ташлашдир. Биз юқорида унинг илгарилашига халал бериб турган нарсаларни кўрсатдик. Оз муддат ичиде диққатни жалб қиларлик фаолият кўрсата олган шоир учун бу камчиликлардан қутулиш биринчи навбатда зарур бўлган ишдир. Чустий бу камчиликлардан қутулса, шоирлик мақсад эмас, мақсад йўлида ишлаш учун ўз иқтидорига мувофиқ танланган бир касб эканини англаса яқин келажакда олдинги сафда бўлган қалам аҳллари қаторига ўтиши муқаррардир.

1941 йил

ЕШЛАР СЕМИНАРИДА СЎЗЛАНГАН НУТҚДАН

Бу кунги суҳбатимизнинг мавзуй гарчи ижодий тажрибалар бўлса ҳам, гап кўпроқ ижодий тажрибалар

эмас, ижодий уринишлар тўғрисида борилар деб ўйлайман.

Бирон балоғатга етган ёзувчи ўзининг балоғатга қандоқ етганлиги, бир ёки бир неча машҳур, ҳамма тақдир этган асарини қандоқ ёзганлиги тўғрисида гапириб берса, суҳбат аҳли ундан таълим олса, у вақтда ижодий тажриба тўғрисида сўз, таълимий суҳбат бўлар эди. Мен бу ерда фақат дуруст асар ёзишга қандоқ ўрганганлигим, шу уринишлар орқасида нималарга дуч келганлигим тўғрисида гапиришим мумкин, холос. Демак, бу суҳбат ўзаро фикрлашиш тарзида ўтади.

Умид билан қўлига қалам олган, эл-юртга ёзиш-чизиш иши билан хизмат қилишни истаган, шу йўл билан кўпроқ ва яхшироқ хизмат қила олишига кўзи етган ҳар бир кишининг омили яхши асарлар яратиш бўлади.

Биз бир асарни ёмон, иккинчисини яхши, учинчисини сўз санъатининг мўъжизаси деймиз. Шунда ҳаммадан бурун нимани кўзда тутамиз? Аввал шу саволга жавоб бериш керак.

Модомики, китоб кенг ўқувчилар оммаси учун ёзилар экан, бу саволга ўша омма нуқтан назаридан қараб жавоб бериш зарур. Омма ўзини мафтун қиладиган, роҳат бағишлайдиган нарсани ўқийди. Ушани яхши асар деб билади. Ўқувчи китобни «маданиятдан орқада қолмаслик» учунгина эмас, зўр роҳатдан маҳрум бўлмаслик учун ўқиса ҳисоб. Шундай асар яхши асар бўлади. («Қилич», «Тозагул», «Тўплам»). Асар тўғрисида энг тўғри холис ёзилган тақриз кутубхонанинг дафтарида бўлди.

Энг яхши томоша бўлмаган драма, қўлга олиш билан жозибасига тортиб кетмайдиган адабий асар яхши нарса бўлмайди. Агар бирон ёзувчи асарнинг шу томонига эътибор қилгани эринса ёки эринмагани тақдирда ҳам уdda қилолмасая, ўзининг ожизлигини, масъулиятсизлигини «мазмун», «олижаноб мақсад» иборалари остига беркитса, санъатни, энг муҳим тарбия қуроллини бебурд қилган бўлади.

Мақсад нақадар олижаноб бўлмасин, Чеховнинг тили билан айтганда «қурбақага шакар сепиб берганинг билан барибир емайман».

Адабий асар, адабиёт деган шундоқ бўлсин.

Ёзувчи билан нарса ёзиш учун қўлига қалам олганда ҳаммадан бурун кўз олдига шу нарсани ўқинётган ўқувчини келтирсин, асарнинг ҳар бир сатри кўз олдидан

Ўтганида чехрасида бўладиган ўзгаришни кўриб тур-син. Ёзувчи ўзини каттақон билимдон, юксак завқ эгаси бўлган киши олдида имтиҳон бераётгандай сез-син.

Китобхонни мафтун қиладиган нарса яхши нарса бўлса, қандоқ асар мафтун қилади? Унинг меҳригиёси қаерда, бу меҳригиё нимадан иборат?

Классиклардан ўрганиш деган сўз классик асарлар-даги мана шу меҳригиёни топишга уриниш, топишдан иборат бўлса керак.

Албатта, ҳар бир яхши асар ўзича яхши. Ҳар бир яхши асарнинг меҳригиёси бошқа яхши асарнинг меҳ-ригиёсига ўхшамаганлиги учун яхши. Гўзал деган сўз битта. Лекин унинг миңг бир маъноси бор.

Яхши асарларнинг яхшилик сирини қидирган вақтда ҳамма яхши асарларга муштарак бўлган бир нарса дарров кўзга кўриниб туради. Эҳтимолки бу асарнинг мафтун қиладиган асар чиқиши учун асосий шартлар-дан бирини бўлса.

Маълумки, санъат, шу жумладан, сўз санъати — адабиёт ҳам кишиларнинг онгига ҳис орқали — юрак орқали таъсир қилади. Адабиёт бирон ижтимоий ҳоди-санинг яхши ёки ёмон эканлигини фактлар, рақамлар билан исбот қилиб, хулоса чиқармайди; унинг яхши ёки ёмон эканлигини кўрсатиб кишиларда шу ҳодисага нисбатан муҳаббат ёки нафрат ҳисси туғдиради. Бирон ҳодисанинг яхши ёки ёмон эканлигини билдириш билан унга нисбатан нафрат ёки муҳаббат ҳисси туғдириш орасида жуда катта фарқ бор. Билган киши билиб кўя бериши мумкин, лекин ҳис қилган киши ҳис қилиб кўя бермайди. Адабиётнинг зўр ташвиқий кучи ҳам мана шундан иборат.

Бундан маълум бўладики, ёзувчи бирон ҳодисага ўқувчида муҳаббат ёки нафрат ҳисси қўзғатиши учун аввал ўша ҳис ўзида бўлиши керак.

Киши ҳеч қачон душманнинг гўри устида бошқалар-нинг кўзидан ёш чиқарадиган таъсирли нутқ сўзла-майди.

Энг талантили, энг уста, хушовоз артист агар ўзига ёқмайдиган ашулани айтишга мажбур бўлиб қолса, таланти ҳам, усталиги ҳам йўқолиб, қуруқ овози қо-лади.

Талант, билим, ҳунар жиҳатидан бир даражада бўл-ган икки ёзувчи муҳаббат тўғрисида ёзса, шу муҳаббат ҳиссини бошидан кечиргани яхшироқ ёзади,

Ёзувчи ўзи ҳис қилмаган нарса тўғрисида ёзса, буни ўқиган ўқувчи ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Уқувчининг қалбига таъсир қилмаган нарсанинг адабиётга ҳеч тегишлиги йўқ.

Демак, куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт. Бусиз бўлмайди. Ҳис қилинмасдан ёзилган нарса қоғоздан қилинган гулга ўхшайди.

Ҳис, ички дард кишининг қалбини тошириб юборди. Бундай вақтда киши ўзини қаерга қўйишини билмайди. Ўзининг дардига бошқаларни шерик қилиш, юрагини бўшатини, кишига азоб бериш даражасига етади. Шу вақтда қўл қаламга боради. Кишининг кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Ёзиш учун ҳеч нарса халал бермайди. Фикр тўкила боради. Ёзиб улгуриб бўлмайди.

Кишидаги мана шундай ҳолатни одатда илҳом дейишади.

Айтилган гаплардан хулоса чиқарсак, яхши асар ўқувчини мафтун қиладиган асар фақат илҳом билан ёзилган асар, дейиш керак бўлади.

Ёзувчи илҳом келди деб тез-тез ёзади, илҳом келмаётир деб соатлаб қоғоз чизиб ўтиради. Бас, маълум бўладикки, илҳом келгани ёзувчининг тўла ҳис қилгани, илҳом келмагани ёзувчининг ҳали ҳис қилмагани бўлади.

Илҳом келиши учун ёзувчининг ҳис қилиши шарт бўлса, ҳис қилиши учун нималар керак?

Ёзувчи ёзувчи бўлиш учун қандай катта меҳнатни ўз бўйнига олганлиги мана шу ерда кўринади.

Умуман савияси бирон уй хизматчисининг савияси билан баробар бўлган киши ҳеч вақт ижтимоий ҳодисаларни тўғри таҳлил қилолмайди.

Демак, ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилиш, унинг яхши, ёмон эканини билиш учун ёзувчининг савияси жуда-жуда баланд бўлиши керак.

Ёзувчи турмуш ҳодисасини таҳлил қилганидан сўнг унга маълум бир муносабатда бўлади. Бу муносабати унинг қаноати бўлади. Унинг бирон ҳодисани ҳис қилиши мана шу қаноати асосида бўлади.

Шулардан маълум бўладикки ёзувчи ҳеч вақт «Нима тўғрида ёзсам экан?» деб ўйлаб, кейин бирданига бирон тўғрида ёзишни ихтиёр қилмайди. Аксинча, ҳодисага маълум муносабати, қаноатидан келиб чиққан розилик ёки норозилик уни ёзишга мажбур қилади, уни ўз ихтиёрига қўймайди.

Мана шундан кейин асарнинг ғояси тўғрисида гапириш мумкин.

Мен илгари вақтларда кўп кишилардан «асар ёзишдан бурун унинг ғоясини белгилаб олиш керак», деган маслаҳатни эшитганман. Уша вақтлар шу маслаҳат асосида иш кўриб кўп гаранг ҳам бўлганман. Уша вақтларда қўлимга қандай асар тушса, дарров унинг ғоясини ахтарар эдим. Кўпинча, унинг ғоясини тополмас эдим. Энди ўйлаб қарасам ўша маслаҳатлар нотўғри, ўша уринишларим мутлақо самарасиз уринишлар экан.

Мен шу кунгача битта-иккита дуруст нарса ёзган бўлсам биронтасининг ҳам ғоясини олдин белгилаб олганим йўқ. Наинки, уруш замонидаги чолларни кўрсатиш мақсадида мен Асрорбобони ясаган бўлсам! Йўқ, чолларнинг уруш йилларида ёшлар билан бир сафда турганлиги менга қаттиқ таъсир қилган эди. Бу ҳикоя шу таъсирнинг натижаси. Адабиётчилар, танқидчилар тилида бу чол қандай деб аталишини кўзда тутган эмасман, шулар нима деб атаса ҳикоянинг ғояси ўша бўлади.

Янглиш маслаҳатларга амал қилиб асарнинг ғоясини қидирар эдим. Бу ҳам бекорчи уриниш экан. Ҳақиқатан шундай. Асарнинг ғоясини қидиришга эҳтиёж борми? Асар ўқувчида қандай таъсир қолдирса, уни қайси йўлга бошласа ғояси ўша-да.

Жек Лондоннинг «День пламенеет» деган бир романи бор. Мен асарларнинг ғоясини қидириб юрган вақтда шу ромanning ғоясини тополмаган эдим. Лекин шу китобни ўқиганимдан кейин шаҳарда тургим келмай қолди. Қолган умримни қишлоқда ўтказишни хоҳлаб қолдим. Демак, ёзувчининг мақсади шу экан, одамларни табиатга даъват қилган экан.

Константин Симонов, «Нафсониятли киши» деган бир қисса ёзди. Бунда шахсий ҳаётдан тамоман воз кечиб фронт учун ишлаётган бир инженер билан фронтда иш кўрсатиб орденлар олган бир офицер тўқнаштирилади. Офицер инженерга «биз у ерда қон тўкиб юрибмиз, сен бу ерда айш-ишрат қилиб ўтирибсан», дейди. Шунда ўқувчи офицерга «сен бу инженерни ҳақорат қилма», дегуси келади. Кейинчалик офицер хато қилганини билади, инженердан узр сўрайди. Бу қиссанинг ғоясини қидиришга эҳтиёж борми? Ўқувчи офицернинг сўзини ноҳақ деб билишининг ўзи кифоя. Фронт қаҳрамонлари билан меҳнат fronti қаҳрамон-

ларининг Ватан олдидаги хизмати бир газ билан ўлчанади.

Илҳом билан, ички мажбурият орқасида ёзилган асарни тузатиш, қайта ишлаш мумкинми?

Ўша тузатиш, ўша қайта ишлаш хоҳишга айланмагунча, ёзувчининг қалбидан ўрин олмагунча мумкин эмас.

Кўпинча шундай ҳоллар бўлади; ёзувчи асарини битириб одамларга ўқиб беради. Бу ерда асарнинг камчиликлари кўрсатилади. Ёзувчи кўпинча ўша камчиликларни ўзи камчилик ҳисобламагани ҳолда фақат билимдонларнинг сўзини иккита қилмаслик учун тузатишга киришади. Бундай вақтда ёзувчи ўз маъшуқасига бировнинг сўзи билан муҳаббат изҳор қилаётган ошиққа ўхшаб қолади. Ҳис қилмасдан асарни тузатиш дуторни икки киши чалгандай гап. Парда босган киши ҳам, зарб берган киши ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Бундай машқдан ҳеч ким лаззат олмайди.

Асарни қайта ишлаш деган гапга мен тушунмайман. Агар бирон асар қайта ишлашга муҳтож бўлса, шу материал асосида бошқа асар ёзиш керак экан, деб тушунаман.

Яхши асар илҳомнинг натижаси, илҳом ҳис қилишнинг натижаси дедик. Ҳис қилиш учун ёзувчи ўшани бошидан кечириши шартми? Агар шарт бўлса Толстой ҳеч қачон «Анна Каренина»ни ёзолмас эди. Чунки Толстой ҳеч вақт хотин киши бўлиб кўрган эмас.

Ҳис қилиш учун ёзувчига ўзининг шахсий кечинмалари билан бир қаторда мушоҳада ҳам ёрдам беради. Ёзувчи ўзи бошидан кечирмаган ёки кечириш мумкин бўлмаган ҳодисаларни зўр диққат билан мушоҳада қилади. Турмушни ўрганиш деган сўзнинг маъноси турмушни мушоҳада қилиш демакдир. Энг зўр ёзувчилар энг зўр мушоҳада кучига эга бўлишган. Одамларнинг рафторига оид энг кичик нарсалардан тортиб, катта-катта ижтимоий ҳодисаларгача ғоят зўр диққат билан ўрганишган. Бошқа кишиларнинг диққатини жалб қилмаган ҳодисалар, бошқа кишилар эътибор қилмаган нарсалар буларнинг диққатини жалб қилган, эътиборини тортган.

Мана шунинг учун ҳар бир бадий асарда ёзувчининг шахсий кечинмалари, таржимаи ҳоли унсурлари бўлади. Ёзувчи баъзан бирон типга асос қилиб ҳақиқатда мавжуд одамни ҳам олади. Бундай ҳолларда ўша мавжуд одам типнинг прототипи бўлади. Ёзувчи про-

тотипнинг ўзигагина хос сифатларини, хислатларини ташлаб, тип учун характерли бўлган бошқа сифатлар, хислатлар қўшади. Шундай бўладики, прототип типнинг ўзи эканини билмайди.

Одатда мушоҳада фақат керак бўлганда, бирон асар ёзиш учун зарур бўлиб қолганда қилинмайди.

Масалан, бировнинг оёғини трамвай босди. Эҳтимол, менинг қаҳрамонларимдан, персонажларимдан ҳеч кимнинг оёғини трамвай босмас. Лекин оёғини трамвай босган одамнинг ўша дамдаги ҳолати, ҳаракати, қиёфаси эсимда қолиши керак. Чунки мабодо шундай ҳолат керак бўлиб қолса оёғини трамвай бостириб кўргани ҳеч ким рози бўлмайди.

Киши чучкирадиган вақтда афти қандоқ бўлишига ҳеч ким эътибор қилмайди. Лекин Чехов шунга эътибор қилган экан. «Чиновникнинг ўлими»да қўл келипти.

Мен «Анор» деган ҳикояни ёзганимда бошқоронғи хотиннинг ҳолатини шу кунларда мушоҳада қилганим йўқ. Бошқоронғи хотиннинг ҳолати менинг хотира дафтаримда бор эди. Буни мен бир вақтлар дафтарга шундай қайд қилиб қўйган эканман:

«Эр хотинига жаннатнинг таърифини қилади. Хотиннинг кўзига ҳавзи кавсар ва унда юзиб юрган балиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмайди. Хотин балиққа бошқоронғи».

Бундан олти йил бурун дафтарга шуни ёзиб қўйган эканман:

«Ажойиб ит, ўғри кирганда олқишласанг, ётиб думини ялайди».

Бу нарса олти йилдан бери керак бўлгани йўқ, эҳтимол, ҳеч қачон керак бўлмас. Шундай қилиб, ёзувчининг хотира дафтари — мушоҳадалар хазинаси — турмуш қомуси вужудга келади.

Бу дафтарга фақат мушоҳадаларгина эмас, воқеалар, манзаралар, фикрлар, сўзлар, иборалар ҳам ёзилиши мумкин. Чехов ҳатто исмларни ҳам ёзган.

Мана шунинг учун ёзувчи ёзаётганда, ўйлаётгандагина, эмас, ҳаммавақт меҳнат қилади. Шундоқ бўлиши керак.

1944 йил

ЧИРОҚЛАР

Москва чироқлари ўчирилган кунларда қоронғилик босган Тошкент кўчалари яна бурунгидек порлаб турибди.

Жонажон Москва осмонида фашист қузғунлари парвоз қилган кунларда ашула товуши эшитилмай қолган ашулачи шаҳар — Тошкент кўчалари, майдонлари, боғлари яна қадимгидек қўшиққа тўлиб кетди.

Жонажон Москвада биринчи фашист бомбаси тушган кунда ғуссага тўлган Тошкент уйлари яна бурунгидай шод-хуррамликка тўлди.

Тўрт йил, 44 кун кам тўрт йил қовоғини очмаган ғўзал пойтахт Тошкент 9-Май тонгида жилмайиб уйфонди.

Тўрт йил интизор бўлганимиз, энг оғир кунларда ҳам зўр ишонч билан кутганимиз кун туғди. Минг бало ва офатлар булути остида ҳам кўзимиздан йўқолмаган ғалаба қуёши чиқди.

Уруш тамом бўлди. Биз енгдик. Бизнинг ҳаққоний ишимиз ғалаба қозонди.

Ҳамма халқларнинг қарғишига қолган фашист-йиртқич ўз уяси Берлинда рус, украин, ўзбек ва бошқа қардош халқлардан иборат бўлган ботир Қизил Армия оёғига бош қўйди.

Буюк Ватанимиз, Ватанимиз билан бирликда жумла жаҳон эркин нафас олди.

Тошкент чехраси очилди.

Ќўзал пойтахтнинг сўлим кўчаларига одам сиғишмайди. Одамларнинг қувончи ичига сиғмайди. Дўстлар бир-бирини қучоқлайди, ўпади. Улуғ айём — ғалаба кун билан қутлайди.

Тўрт йил қўли ишда, қулоғи урушда, фикри ёди ғалабада бўлиб тиним олмаган кишилар, бугун байрам қилади. Тўрт йиллик зўр ташвиш, азоб-уқубат, тинимсиз меҳнатнинг ҳосилидан баҳраманд бўлмоқда, гул-гул очилмоқда.

Юртимизнинг бошига энг оғир кунлар тушганда давлатимиз раҳбари: «Ака-укалар, опа-сингиллар, мен сизларга мурожаат қиламан», деди. Мана шу кишилар «Лаббай» деб бош кўтарди ва унинг мурожаатига жон қулоғи билан қулоқ солди.

Партиямиз ғалабани меҳнатсиз қўлга киритиб бўлмайди, деди. Мана шу кишилар тўрт йил давомида тинмай, шахсий ҳаётидан буткул воз кечиб меҳнат

қилди. Билагида қуввати қолмаган чоллар юрагининг қуввати билан кўмаклашди.

Шаҳарнинг марказий кўчаларида одам сиғишмайди. Хиёбонларда қарсак, ўйин, қийқириқ. Сменадан чиқиб ҳали уйга бормаган ишчи хотин иш кийимида ўйин тушмоқда.

Муқимий театрининг томида карнай «От келди»-сига олиб чалмоқда. Майдонда олтмиш ёшлардаги чол, тўнининг барини белига қистириб олиб, даврада ёш йигитдай йўргалаб юрибди.

Етти-саккиз ёшдаги қиз бола чапак чалаётган она-сининг этагини тортқилаб дам-бадам:

— Ая, энди ҳар куни ўйин бўладими?— деб сўрайди.

— Ҳа, жияним, энди ҳар куни ўйин бўлади. Энди сен ҳар куни ўйнайсан, куласан. Энди сени онанг ҳеч қачон жеркимайди, чунки унинг юрагига қил сиғмайдиган кунлар ўтиб кетди. Энди ундай кунлар келмайди. Сенинг тўрт йиллик болалик умрингни шу Қизил Армия тиз чўктирган фашист ўғирлаган эди.

Москва кўчаларида ёқилган чироқлар Тошкент кўчаларини, уйларини, ҳамма кўнгишларни мунаввар қилди.

Москва осмонига кўтарилган ранг-баранг сўнгги салютга Тошкент кўчаларида, уйларида янграган қувноқ қўшиқ жўр бўлди.

Қувноқ қўшиқ ғалаба қўшиғи, чироқлар қўшиғи.

«Қизил Ўзбекистон» 1945 йил 12 май

ГАП АРУЗДА ЭМАС

Аруз вазнининг адабиётимизда қайтадан жонланиши кўпроқ Навоий юбилейига тайёрлик кўра бошлаган кунларимиздан бошланди. Жиндаккина табъи назми бўлиб, арузда ўзича машқ қилиб юрган бирмунча кишилар ҳам шу юбилей муносабати билан адабиётга яқинроқ келиб, матбуотда аруз вазнидаги бир-иккита шеър — назми билан кўрина бошлади. Ҳар бир унутилган нарса янгилик бўлиб бош кўтаради. Аруз ҳам адабиётимизда қарийб унутилган бир вазн бўлгани учун кўпдан шеър ёзиб юрган шоирларимиз ҳам арузда битта-иккита машқ қилиб қўйишди. Фақат машқ қилишдан, холос.

Бироқ бизнинг арузга бўлган тўғри муносабатимиз арузда ёзадиган шоирларига ва уларнинг маҳсулотига бўлган нотўғри муносабатимиз орқасида ёмон натижа берди.

Биз арузда ёзадиган шоирларни нима учундир айрим ўринга — имтиёз талаб қиладиган ожиз, нотавон одамлар ўрнига қўйдик. Нима учундир ҳар бир қалам ушлаган киши учун шарт бўлган сиёсий умумий маданий савия булар учун шарт эмас, дегандай бир қараш пайдо бўлиб қолди. Бармоқ вазнида ёзадиган шоир агар ҳозирги фанга хилоф, анчайин бир гапни гапириб қўйса, уни тахтакачга тортамыз, лекин аруз вазнида ёзадиган шоир, «шер йигит, бўлди сипар етти қават осмон сенга...» деса, индамаймыз, маъзур кўрамыз.

Бармоқ вазнида ёзадиган шоирнинг бирон сатри даров англашила қолмаса, остига юз мартаба чизиб, етмиш иккита савол қўямиз, лекин аруз вазнида ёзадиган шоир:

«Кел-э, қуёш, уриштир жаҳон пиёласини,
Жаҳон пиёласи билан шу жон пиёласини»,

деса, бундан маъно талаб қилмаймыз.

Мана шунинг орқасида аруз вазни истаган одам истаган номаъқулчиликни бемалол қилаверадиган бир майдон бўлиб қолди. Мана шунинг орқасида аруз адабиётимизга кўпроқ пуч, ғоясиз, баъзан палид нарсалар оқиб кирадиган тарновга айланиб қолди, тилимизнинг қонуни тараққиёт йўлига ғов бўлиб, реакцион роль ўйнайдиган, ёш қаламкашларимизга ёмон таъсир қилиб, уларнинг тўғри йўлдан боришига, ўз устида ишлашига халал берадиган, аксари уларнинг диққатини замонанинг муҳим воқеалари, куннинг муҳим вазифаларидан четга тортадиган бир нарса бўлиб қолди. Буни ёшларнинг аруз вазнида ёзилган жуда кўп шеърларида кўриш мумкин.

Бу кунгача аруз вазнида ёзилган шеърларнинг жуда кўпи муҳаббат тўғрисида. Лекин буларнинг ҳаммаси деярли эркак жониворнинг урғочи жониворни йўқлаб чиқарган товушидан фарқ қилмайди. Бу шеърларда инсонга хос олижаноб туйғудан асар ҳам тополмайсиз. Наинки муҳаббат тўғрисида ёзиш «яхши кўраман» деган сўзни минг хил айтишдан, маъшуқанинг ташқи кўринишини минг мартаба ишлатилган иборалар билан таъриф қилаверишдан иборат бўлса! Бу шеърларнинг

энг яхшилари Муқимий даври адабиётимизнинг энг заиф, ғоят мазмунсиз, ўтакетган шаблон намуналаригиз кўр-кўрона тақлид қилиш, шуларга қул бўлишдан иборат!

Қани ҳақиқий муҳаббат, олижаноб туйғунинг таркиби бўлган ўзаро меҳр-оқибат, ҳар қандай ўтга бардош берадиган садоқат, соф қалб, самимият, фидокорлик, тенглик?! Қани замон қизлари, замон йигитларининг олижаноб қалби, туйғуси?

Беш йил ёрнинг дарду фироқида куйиб шу дарду фироқ алангасидан бир ўзи учунгина эмас, қанча халқлар учун бахт-саодат яратган ошиқлар қани? Қани уларнинг юраги? Қани муҳаббат тўғрисида булар айтган янги гап? Наинки шулар ҳам фақат: «Сарву хиромимини соғиндим», деган бўлса!

Мен Собир Абдулланинг «Шарқ юлдузи» журналида босилиб чиққан муҳаббат мавзуида ёзилган шеърига ўртоқларнинг диққатини жалб қиламан:

Келиб гулзорима парво қилиб кет,
Чаманни ҳуснинга шайдо қилиб кет.

.....
Очиб лаб ғунчалар бағрини доғлаб,
Бу гулшан қушларин гўё қилиб кет.
Бериб кўп ваъдани ноз этма келмай,
Келиб бир, майли, истиғно қилиб кет.
Рақиблар таънаси оғзим очирмас,
Келиб танҳо тилим бурро қилиб кет.
Шу кун келганлигинг боққа нишонлаб,
Вафо гулзорини туғро қилиб кет.
Кезиб боғимда қил сайру томоша,
Дилингда бўлса меҳру ифшо қилиб кет.
Бу кўнгил торини чертарда, э соз,
Шинам суҳбат қуриб ялло қилиб кет.
Сочиб мушкингни Собир гулшанига,
Келиб гулзоримга парво қилиб кет.

Агар мен бу шеърни Собир ёрига ёзган эмас, буни бундан эллик йил муқаддам бир муллавачча ёзган, деб даъво қилсам, Собир менинг даъвомни рад қиладиган биронта далил кўрсата олармикан? Мен даъвомни исбот қилиш учун бир эмас, иккита далил кўрсатаман:

1. Шеърнинг тили бундан эллик йил бурунги тил.
2. Шеърнинг бирон жойида ҳам гап хотин киши тўғрисида кетаётганига ишора йўқ.

Хўш, шу икки далилни бекор қилиш учун Собир қандай далиллар кўрсата оларкан?

Бу — муҳаббат мавзуида ёзилган, ҳозир ҳам ёзилаётган шеърларнинг бир хили. Иккинчи хила ҳам бор. Булар «юпқа томоқларингдан» сериясидан бўлиб, одатда босгани берилмайди. Бу нарсаларни босиш айб эканини шу хилдаги шоирларнинг ўзлари ҳам билишади. Бу нарсаларни кўпинча зотан, истеъдоди йўқ, томошабинни санъати билан қойил қилолмайдиган артист ва артисткалар репертуар қилишади. Баъзан ўзлари заказ қилишади, заказ қилганда ҳам «қичиқроқ бўлсин» дейишади. Кейин, оилавий ўтиришларда ҳам айтиб бўлмайдиган «қичиқ» шеърлар саҳнага чиқади, ўз қадрини билмаган, иззат-нафсини бирон безорининг қийқириғига алиштирадиган бу шўрлик «санъаткор» шоирдан жуда мамнун бўлади, уни энг зўр шоир деб билади.

Бу хилдаги қабиҳ нарсаларнинг — «Исловот адабиёти»нинг тарқалишига баъзан «мелодист-композитор» деб аталган харидорлар ҳам сабаб бўлишади.

Буларни назорат қиладиган идоралар шу қадар бепарво бўлишдики, қари ашулачиларимиздан бири «сайилга жавоб бўлди шекилли» деб бир куни радиодан

«Ако қадрин уко билмас,
Соқол-мўйлов чиқмагунча»,

деб ашула қилди.

Баъзан одамлар, эски шоирларнинг шеъри, классикларнинг шеърлари халқ адабиёти деб кўп нарсаларга эътибор қилишмайди. Шуни кўзда тутиш керакки, ўша классикларда «Рихлат қилолмай доғман» ёки халқ адабиётида «шалпар иштон» қабилидаги нарса ҳам кўпки, буларни саҳнага чиқариш сира мумкин эмас!

Ҳақиқий шоир чуқур, таъсирли сўзи, ҳақиқий санъаткор артист санъати билан олқиш олиши керак.

Ҳозирги аруз вазида ёзилган шеърларнинг кўп қисмини мана шу хилдаги муҳаббат тўғрисида ёзилган шеърлар ташкил қилса, яна бир қисмини мавзусиз, мақсадсиз ёзилган бутафория шеърлар ташкил қилади. Булар узоқдан қараганда шеърга ўхшайди. Лекин тепасига келсангиз, ҳеч нарса эмас. Мутлақо ҳеч нарса эмас. Лекин бир нарсани кўрсатади: бу хилдаги шеърларни ёзадиган шоир шеър ёзиш мажбурияти остида қолипчи-ю, аммо нима тўғрида ёзишни, нима дейишини билмайди. Яъни фикри йўқ. Шунда шоир арузнинг му-

зикаси, у талаб қиладиган, лекин, китобхон омма тушун-
майдиган араб-форс сўзларидан бир нима ясайди. Мен
бу хилдаги шеърларни сарлавҳасидан танийман. Одат-
да, сарлавҳа ёзилган нарсанинг нима тўғрида эканини
бевосита ёки билвосита кўрсатиб туради. Ҳеч қандай
маъно, ҳеч қандай фикр бўлмаган шеърга нима деб
сарлавҳа қўйиш мумкин? Эшагига яраша тўқими —
масалан, «Вафосиз гулни оз экдим» деб сарлавҳа қўй-
са бўлади. Шу сарлавҳада маъно борми?

Муаллиф шу сарлавҳани қўйган вақтида шу жумла-
нинг ўз маъносини кўзда тутганмикан ёки бирон бош-
қа нарсага ишора қилганмикан? Агар ўз маъносида
бўлса ҳеч қандай маъно йўқ. Гулнинг вафоли ва вафо-
сизи, уни инсон оз ёки кўп экиши миҳлаб қўйса ҳам
ёпишмайдиган гап. Агар бунинг кўчма маъноси бўлса,
бирон нарсага ишора деса, нимага ишора бўлиши мум-
кин? Бунга шеърнинг ўзидан жавоб топиб бўлмайди.

Бу йил боғимга бемеҳру вафосиз гулни оз экдим,
Вафоли дўстлар пойига мен боғни ниёз экдим.
Вафосиз бўлса қай гул тухмини кўнгилдан ирғитдим,
Қадимни тикладим андоғки, боғга сарв ноз экдим,

.....
.....
Табассум этса минг ғунча вафосиз бўлса кеч, Собир,
Томоша қил, ариқлар бўйига тожихўроз экдим.

Дўст, дейдиган одам йўқ!
Ўзи нима гап? Бу шеърми, иситмаси баланд бемор-
нинг алаҳлашими?

Иссиғида Собирнинг «Шарқ юлдузи»да босилган
яна бир шеърини ўқиб берай:

Чарос қилдим(?)

Қачонким гул юзингни дилбаро кўрмак ҳавас қилдим,
Чаманда андалибдек ўзни мен соҳиб нафас қилдим(?).
Дединг: чин ошиқ ўлсанг, ўзгадан ишқингни тут пинҳон,
Асиринг ўлдиму ишқингга кўнглимни қафас қилдим.
Дединг: кўз юм бўлакдин, ўзгага ҳаргиз назар солма,
Бўлакка боқмадим, ҳар кимга майлим бўлса бас қилдим.
Кезиб бошимда Собир ул чарос кўзлар хаёлида,
Қорайди боқинимдан, бор узумларни чарос қилдим.

Бу гаплар айтадиган ҳеч гапи, илҳомланадиган ҳеч
нарсаси, ташвиқ қиладиган ҳеч қандай фикри йўқ, ле-

кин нима учундир шеър ёзишга мажбур бўлиб қолган кишининг чулдираши холос.

Арузда муҳаббат мавзудан бошқа мавзуларда, маълум мақсадни кўзда тутиб ёзилган шеърлар ҳам бор. Масалан, Собирнинг «Ватанга муҳаббат» деган шеърини кўрсатиш мумкин. Лекин шоир шунда ҳам қолипдан чиқолмайди, янги тил, янги таъбир, бадий восита тополмайди:

Ватан дилбарим гулузорим менинг,

Надур гулузор, ифтихорим менинг.

.....

Бу ўлкам чаман, кенг эрам, бўстон,

.....

Ёзай, Собирнинг, мадҳидан дoston.

Бундан ташқари бу хилдаги шеърларни ўртача эмас, ҳатто юқори савияли китобхон ҳам луғат кўрмасдан ўқиёлмайди. Масалан: раъд, тўғро, мизроб, ғоза, гулфом, оғоз, ғизо, гумбази даввор...

Мен аруз вазнида ёзилган ўн олти йўллик шеърни, бармоқ вазнида ёзилган 16 йўллик бир шеърга солиштириб кўрдим. Ҳар иккиси ҳам муҳаббат мавзuida ёзилган.

АРАБ-ФОРС СЎЗЛАРИ

Шоир Аширматда 2,35

процент

Собир Абдуллада 36

процент

ИНТЕРНАЦИОНАЛ

СЎЗЛАР

1,26 процент

Аширмат ишлатган араб-форс сўзлари ўзлашиб кетган, ҳозирги китобхон сўзларнинг араб-форс сўзлари эканини ҳатто билмаслиги мумкин. Шунинг учун ўн олти сатрнинг ҳаммасини ўқувчи бемалол тушунади. Собир Абдулла ишлатган араб-форс сўзларининг кўпчилиги халқ мутлақо ишлатмайдиган, ҳатто тайёрлиги бор китобхонни ҳам луғат кўришга мажбур қиладиган сўз, шунинг учун бу ўн олти сатрдан 7 сатрини китобхон тушунмайди.

Совет даврида ўсган, совет мактабида ўқиган, совет ёзувчиси деб аталган шоирни нима учун совет китобхони луғатсиз ўқиёлмайди? Совет ёзувчиси асарни кимга деб ёзади? Жаҳон адабиёти классикларининг энг машҳур асарларини бутун маъноси, гўзаллиги билан таржима қилишга яраган ўзбек адабий тили наинки Собирнинг анчайин фикрларини, сира ҳам мураккаб бўл-

маган туйғусини ифода қилишдан ожиз бўлса?! Ўзбек тилида яхши фикр ва туйғуларни ифода қилиб бўлмайди, деган назарияни Навоий бундан беш юз йил бурун тор-мор қилган?

Менимча, Собирдаги бу майл арузнинг талабидан келиб чиққан эмас. Бунинг сабабини фақат ўзи билади, бизга ўзи тушунтиради.

Эски араб алифбеси билан бирга ўлиб кетган, ўзбек тилининг хусусияти кўзда тутилиб тузилган янги ўзбек алифбеси ва тил қондасида кулги чиқадиган мана бу хилдаги услубни қайта тирилтиришга уринишдан мақсад нима?

«Ер саҳнига сочилган ғалла жавоҳирларким, хирмон-хирмон омбор хазинасига тўплангани ва хазина тўлмоқи билан ер халқи тўқлангони; мулойим пахта-ларким, ишламоқ билан ияклангони ва нафис ипак-лариким, тўқимоқ била кўнгилларга тилаклагони ва юмшоқ қоракўл барралариким, ўз-ўзидан гажаклангони ва ранг-баранг кон маъдалариким, очилмоқ била Ўзбекистон бойлиги юксаклангони...»

Мен аруз тўғрисида гапирганимда жўрттага Собир Абдуллани — ҳозирги арузнинг йирик намояндасини олдим. Чунки бош тузалса, оёқ тиним олади. Бошқа шоир ва шоирчалар тўғрисида гапирмоқчи эмасман.

Ҳозирги ўзбек адабиётидаги тизма сўзнинг чўққиси Ғафур Ғуломнинг «Вақт» деган шеъри, энг хашакиси бир артистимиз арузда қилиб юрган машқларидир. Ғафур Ғулом зўр профессионал шоиру артистни ҳаваскор нозим деб ҳозирги поэзиянинг икки нуқтасини белгиласак, демак, қолган ҳамма профессионал шоирлардан тортиб, ҳаваскор нозимларгача шу икки нуқта орасида жой олиши керак. Шунда Собир Абдуллани қаерга қўямиз. Ғафурга яқинроқми, ҳаваскор нозимга яқинроқми? Собир қаерга қўйилса, бошқа арузчилар ўшандан кейин қўйилади. Булар орасида нозим артистимиз билан жой талашадиган «мавлоно»лар ҳам бор.

Биз арузчилар олдига қандай талаблар қўямиз?

1. Шоир аруздан унинг музикаси, у талаб қиладиган араб-форс сўзлари остига ўзининг фикри қашшоқлигини яшириш учун фойдаланмаслиги керак. Биз булардан ғоявийлик талаб қиламиз.

2. Булар қайси мавзуда ёзишмасин, шеърда оригиналлик бўлиши зарур. Шоир бадий воситалар яратиши, изланиши, тайёр шаблонлардан мутлақо фойдаланмаслиги керак.

3. Шоир муҳаббат мавзунини пастлаштириб, олижаноб туйғуни қабиллаштирамаслиги керак.

4. Аруз вазнида ёзадиган шоир ҳозирги ўзбек адабий тилининг табиий, қонуний тараққиёти йўлига ғов бўлмаслиги, ҳозирги адабий тилимизнинг ҳамма қонун-қоидаларига бўйсунуши керак. Аруз вазнида ёзадиган шоир вазн ё бошқа мулоҳазани кўзда тутиб, ҳозирги ўзбек ва интернационал сўзларни бузиб ишлатишга ҳаққи йўқ.

Масалан:

Осмон аэродромида улар урганда занг,
Безатди гулга кўмиб боғ бирла даласини.

1946 йил

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ТЎҒРИСИДА

Болалар адабиётининг ҳозирги аҳволи тўғрисидаги докладда ҳам, музокарага чиққан ўртоқларнинг нутқида ҳам бир нарса кўзга ташланади: ҳамма болалар адабиётидаги камчиликлардан гапиришдан олдин бу адабиёт анча ўсганлиги, ютуқларга эга бўлганлиги тўғрисида катта-кичик муқаддима қилиб ўтди.

Бу гаплар ҳақ, лекин бир нарсани эсдан чиқармаслик керак: модомики, болалар адабиёти совет адабиётининг бир қисми экан, унинг ўсиши, ютуқларга эга бўлиши табиий бир ҳол, гап бу ютуқларнинг даражаси, бу кунги талабларга қанчалик жавоб бера олиши тўғрисида бўлиши керак.

Тўғри, бугунги болалар адабиётининг салмоғи бундан ўн беш йил бурунги болалар адабиётининг салмоғидан анча юқори, лекин бугунги мактаб ёшидаги болалар бундан ўн беш йил бурунги мактаб ёшидаги болаларга ўхшайдими?

Ҳозирги мактаб ёшидаги болалар мактабга бошқа оилалардан, бошқача оилалардан бораётипти, бу болалар уруш замонини кўрган. Маълумки, уруш фақат шаҳар ва қишлоқларни бузгани йўқ...

Мана шу нуқтан назардан қараганда, болалар адабиётининг ҳозирги даражаси, савияси жуда юксак бўлиши керак.

Пленумда болалар адабиёти алоҳида масала қилиб

қўйилганлиги ва союз раҳбарлари бу масалани қўйишда айрим, пишиқ тайёргарлик кўрганлигига сабаб ҳам шу бўлса керак.

Чиройли лоф-қофдан хунук ҳақиқат яхши: анча ўсган, ютуқларга эга бўлган ҳозирги болалар адабиётининг даражаси, савияси унинг олдида турган талаблар, вазифалар даражасидан хийлагина паст. Адабиётимизнинг ҳозирги даражасини кўзда тутганда, бу нарса жуда билинади.

Бунга энг биринчи сабаб шуки, болалар адабиёти шу кунгача ҳам союзнинг, ҳам адабиёт жамоатчилигининг диққат марказидан четда бўлиб келди.

Бунга биринчи далил:

Бундан бир қанча вақт бурун «Правда Востока» ва «Қизил Ўзбекистон» нашриётининг «ширпотреб цехи» Ғайратийнинг «Ўрмонжоннинг мушуги» деган китобчасини нашр этди. Бу китобчанинг мазмунини икки оғиз гап билан айтсак шуки, ашаддий бир пияниста ишчининг пиянисталикдан тузалиб, одам бўлиб кетишига битта сичқон сабаб бўлади. Болалар адабиёти тамғаси билан нашр этилган шундай китоб на Ёзувчилар союзининг диққатини жалб қилди, на айрим ёзувчиларнинг эътирозига сабаб бўлди.

Иккинчи далил:

Шукур Саъдулланинг кўп асарлари жуда хом, ғариб эканлиги тўғрисида яқин ўн йилдан бери гап юради, лекин унинг биронта асари бирон марта жиддийроқ муҳокама қилингани йўқ.

Агар болалар адабиёти союзимизнинг диққат марказида бўлганда, бутун бошли ёзувчининг ижоди унинг эътиборидан четда қолмас эди.

Бу ҳол, албатта, болалар адабиётининг савиясига катта таъсир қилади.

Ҳозирги болалар адабиётининг савияси паст бўлишига иккинчи сабаб, болалар учун ёзадиган ёзувчиларнинг умумий савияси, малакаси пастлигидан келиб чиқади. Кеча ва бугун сўзга чиққан ўртоқлар бу тўғрида етарли мисоллар кўрсатишди. Болалар ёзувчиларининг олдида қаттиқ талаблар қўймаганимиз учун кўпи «косиб» бўлиб қоляпти. Булардан бирмунчаси болалар учун ёзиш қанчалик масъулиятли эканини, бу масъулиятни зиммасига олган одам қанчалик билимли, қанчалик ҳунарманд бўлиши керак эканини яхши билмайди, тушунмайди. Болалар адабиётида катталардан кўра

болаларга ёзиш осон деган ақидада юрган «косиблар» топилади.

Қатталар учун ёзилган китобда йўл қўйилган хатони тузатиш мумкин, лекин болалар учун ёзилган китобда кетган хатони тузатиб бўлмайди, бу хатодан болани огоҳлантирилса, хато унинг зеҳнига чуқурроқ ўрнашади.

Докладда, музокарага чиққан ўртоқларнинг нутқида одам хижолат бўладиган мисоллар кўрсатилди. Буларнинг ичида ёзувчининг чаласавод эканини кўрсатадиган фактлар бор. Бу қандоқ гапки, ёзувчи, болаларнинг иккинчи муаллими бўлган ёзувчи чаласавод, жумла тuzолмайди! Ёзувчи бўла туриб ўзбек сўзларининг маъносини билмайди, сўзни ўз ўрнида ишлатмайди!

Ҳаммадан ёмонроғи шуки, биз шуларни пайқамай келаётимиз, пайқаганимизга эътибор қилмаётимиз.

Болалар учун китоб ёзадиган киши ғоят уста санъаткор, катта тажрибали педагог, тилнинг заршуноси бўлмоғи керак.

1946 йил

«ТОРТИҚ» ТУПЛАМИ ҲАҚИДА

«Тортиқ» «Қизил Ўзбекистон» газетасининг ташаббуси билан майдонга келган китоб. Бу «Қизил Ўзбекистон» томонидан майда ҳикоя ва очерклар эълон қилинган конкурс материалларининг бир қисми.

«Қизил Ўзбекистон» ўтган йил ёзда жуда яхши ташаббус кўрсатди-ю, лекин ташаббусга бошқа манфаатдор ташкилотлар бош қўшмади. Бу ташаббусни қўлламади. Натижада конкурсга ёзувчилар, уларни қатнаштиришга қаратилган тадбирлар кўрилмади.

Конкурс ташкилий жиҳатдан оқсаганлиги, «Тортиқ»га кирган материалларнинг бир қисми махсус конкурс учун ёзилмаганлиги бу материалларнинг авторлари конкурсга адабиёт майдонида бўлаётган жиддий бир тадбир, деб қарамаганликларидан ҳам кўриниб турипти.

Бунинг устига конкурснинг муддати жуда қисқа бўлди.

Мана шуларни эътиборга олганда конкурсга келган юздан ортиқ асар ташкилий жиҳатдан яхшироқ ўтказилган, кўпроқ муҳлат берилган конкурсга келиши мум-

кин бўлган асарларнинг фақат бир қисми дейиш мумкин.

Демак, «Тортиқ» мажмуасига ёзувчи ва журналистларимизнинг жуда оз қисми қатнашган; бунга кириши мумкин бўлган асарларнинг жуда оз қисми кирган.

Ёзувчи ва журналистларимизнинг кўп эканлигини, булар кундан-кун кўпайиб бораётганини, ёшларимизда прозага ҳавас тобора ошаётганлигини, умуман, проза соҳасидаги имкониятимизни назарга олганда «Тортиқ» мажмуаси дарёдан бир томчидир. Лекин шу томчида ҳозирги ҳикояларимиз, очеркларимизнинг асосий фазилятларидан, асосий нуқсонларидан кўпини кўриш мумкин.

«Тортиқ»нинг биринчи фазиляти шуки, бунга кирган асарларнинг ҳаммаси деярли бу куннинг муҳим мавзулари тўғрисида ёзилган; бугунги ҳаётимизнинг айрим манзаралари тўғри кўрсатилган, ҳар бири букунги ҳаётимизга бир дарча очадиган лавҳалардан иборат. Бу дарчалардан китобхон бугунги қишлоқ манзараларини, бутун совет халқининг ифтихори ва юртимизнинг кўрки бўлган катта қурилишлар манзарасини, совет жамиятининг асосини ташкил қилган янги оила ва янги оилавий муносабатларни кўради.

«Тортиқ»нинг иккинчи фазиляти биринчи фазилятдан келиб чиқади. Ҳозирги ҳаёт манзаралари тўғри тасвир этилган бу лавҳаларни ҳаммадан бурун оддий совет кишилари, бу кишиларнинг ғайриоддий ишлари, курашлари, интилишлари безайди.

Умрининг кўп қисмини худбинлик асосига қурилган жамиятда ўтказган, лекин совет даврида, колхоз тузуми шароитида қайтадан тарбияланган совет деҳқони Салим ота коллектив манфаатини кўзлайди: «Сен коллектив манфаатини кўзламайсан» деган гап унга ҳақорат бўлиб тушади ва шундай деган кишига қарата даъво қилади. (Ҳаким Назир — «Салим отанинг гинаси».)

Ҳозирги ёшларимизнинг типик вакили бўлган Рустам «пул учун эмас, шарафли вазифалар туфайли меҳнат қилади ва меҳнатга шараф иши деб қарамайдиган Йлҳомийни руҳан майиб киши ҳисоблайди. (Асқад Мухтор — «Куртак».)

Улуғ Ватан уруши фронтларида жасур бир жангчи сифатида қатнашган Мастура тинчлик даврида ижодий меҳнат билан машғул; унинг учун фронт ҳам, ижодий меҳнат соҳаси ҳам инсоннинг бахт-саодати йўлида курашиш учун бир фаолият майдони. Бу тоифа одам-

лар учун қаҳрамонлик мақсад эмас, балки мақсадга эришиш учун зарур бўлган бир воситадир. Шунинг учун бу тоифа одамлар нима қилганлиги тўғрисида эмас, нима қилаётгани ва нима қилмоқчи экани тўғрисида гапиради. Булар мақтанмайди, ҳеч кимдан таҳсин ҳам кутмайди, қилган ишини пеш келтириб кеккаймайди; ўзини ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда ўзи сингари совет кишилари сафидан четда, баландроқ ўринда ҳисобламайди. (Ойдин — «Вагондаги суҳбат».)

Бу тоифа одамлар «ундай-бундай шахри азим бек бўлолмаган, Орол ўлчаб кўрилганда ярмига тенг келолмаган» Қорақум биёбонида қум бўронларини енгади; халқнинг неча минг йиллик ҳаёл-орзуларини ҳақиқатга айлантиради; туя юриб, қуш учиб ўтолмайдиган шундай жойларда бу тоифа одамларнинг бири ўн икки кишининг ишини қилади. Булар тоқати тоғ, жони темирдан, буюк ғоя эгаси бўлган кишилар. (Султон Акбарий — «Хоразмдан хатлар».)

«Тортиқ»нинг яна бир фазилати бунга кирган ҳикояларда уйдирма воқеалар, очеркларда тумтароқ сўзлар ва иборалар, плакатчилик унсурларининг йўқлигидир. Ёш ёзувчиларимизнинг ҳикояларида уйдирма воқеалар, очеркларида тумтароқ иборалар ва плакатчилик унсурлари тез-тез учраб тургувчи эди.

«Тортиқ»га кирган асарларнинг ҳаммасига деярли муштарак бўлган асосий фазилатлар мана шулардан иборат.

Булар ёш ёзувчиларимизнинг ҳаётга яқин турганликларини, ҳаётдан илҳомланиб эҳтирос билан қалам юргизаётганликларини, ўз ҳунарларига ва материалларига меҳр-муҳаббат қўйганликларини, демак, катта адиб бўлиш ва катта адабиёт яратишга йўл тутганликларини кўрсатади.

Бу лавҳаларнинг ичида Ҳаким Назирнинг «Салим отанинг гинаси» деган ҳикояси-ю, Султон Акбарийнинг «Хоразмдан хатлар» деган очерки айрим диққатга лойиқдир.

Ҳаким Назир адабиётга яқинда келган, ҳеч қанақа рўйхатга кирмаган бир ёш қаламқашдир. «Салим отанинг гинаси» шуни кўрсатадики, Ҳаким Назир ҳикоячиликда жуда тез суръат билан илгарилаяпти.

Ҳикоянинг сюжети мураккаб эмас: бир звено пахта сугормоқчи бўлганда Салим ота сувни қовун полизига буриб юборади. Ҳосилот кенгашининг раиси бунга «зараркунандалик», деб баҳо беради. Салим отага бу

гап ҳақорат бўлиб тушади, чол унга ҳақорат даъво қилади. Англашилмовчилик дарров ҳал бўлади. Воқеа шундан иборат. Ҳикоянинг ҳажми ҳам шунга яраша — беш саҳифагина. Лекин автор шу кичкинагина ҳикояда катта иш қилади; ўқувчининг кўз олдига одамнинг ҳаваси келадиган, ҳар қандай кишининг муҳаббатини ўзига қаратадиган, ҳар қанча иззат қилса арзийдиган ва бу иззатга ўзининг жафокашлиги, ғайрати, фаросати, эл-юрт учун қайғуриши билан сазовор бўлган бир чол келади. Бу чолни кўрганда киши беихтиёр «менинг отам ҳам шундоқ бўлса», дейди. Ҳаким Назирнинг муваффақияти мана шунда. Лекин бу муваффақиятга, бу образга соя солиб турган бир нарса бор: ҳосилот кенгашининг раиси чолни «зараркунанда», дейди. Бу сўз бошқа сўз ўрнига ишлатилган, мутлақо тасодифий, янглиш ишлатилган сўз. Агар бу сўзни автор янглиш ишлатмаганда воқеанинг қадри, образнинг қиммати кетиб қолар эди. «Зараркунанда» деган сўз ҳалол одамнигина эмас, ҳаром одамни ҳам ғалаёнга келтиради. Салим ота «зараркунанда» деган сўзни эшитиб жим қолиши мумкин эмас. Ҳамма гап шундаки, унча-мунча одамга ҳақорат бўлиб тушмайдиган сўз Салим отага ҳақорат бўлиб тушади. Ҳикояда гап мана шу тўғрида боряпти. Демак, бу сўз «зараркунанда» эмас, «колхознинг нафни кўзламайсан» ёки «вазифашунослик» қиласан, деган маънони ифода қиладиган бошқа бир сўз бўлиши керак.

Ҳаким Назир мана шуни ўйлаб кўрмапти.

Ҳаким Назирнинг ҳикоячиликда бир қадар тез суръат билан илгарилашига сабаб нима?

Талантлилигимми?

Кўп ўқийди, ўрганадими?

Ҳикояларини эринмасдан қунт билан ишлайдими?

Албатта, ёзувчиликда булар асосий шартлар. Лекин яхши асар ёзиш учун буларнинг ўзи кифоя қилмайди. Яхши асар ёзиш учун энг катта, энг муҳим шарт материални билиш, турмушни билиш, турмуш тажрибасига эга бўлишдир. Турмушни билмаган ёзувчи нақадар билимдон, нақадар талантли, нақадар меҳнаткаш бўлмасин муваффақият қозонолмайди.

Ҳаким Назирнинг бошқа ёшларга, ҳатто баъзи бир кекса ёзувчиларга қараганда ёрқинроқ асарлар ёзишига, ёзувчиликда тез суръат билан илгарилашига сабаб нима? Бунга асосий сабаб ўз материални, ўзи тасвир этмоқчи бўлган ҳаётини яхши билишидир. Унинг ҳамма

ҳикоялари қишлоқ ҳаётидан олинган. Бу ёзувчига қишлоқ мавзуи ёқиб қолганлигидан эмас. Ҳаким Назир қишлоқ ҳаётини яхши билади, чунки ўзининг кундалик иши билан қишлоққа боғланган, бир оёғи қишлоқда!

Ҳаким Назир кундан-кун илгарилаётти.

Яқин ўн беш йилдан бери ёзувчилик билан мушғул бўлган Нурмат Мақсудий нима учун кундан-кун орқага кета-кета, ниҳоят адабиётдан чиқиб кетди? Бунга сабаб бир томондан ўқиш-ўрганишни буткул йиғиштириб қўйганлиги бўлса, иккинчи томондан «уй қизи» бўлиб ҳаётдан узоқлашиб қолганлигидир.

«Шарқ юлдузи» редакцияси унинг сўнгги икки асарини босмади. Бунинг сири қишлоққа бормасдан, тасодифий учраб қолган бир одамнинг сўзига таяниб, қишлоқ мавзуида ёзилган очерк; иккинчиси ҳикоя. Бу ҳикоя тахминан шундан иборат: «Бир йигит бир қизни яхши кўради, қиз йигитнинг олдига шарт қўяди: гидростанция солсанг сенга тегаман, бўлмаса тегмайман», дейди. Йигит гидростанция солиб мурод-мақсадига етади.

Бунақа воқеа, бунақа одамларни эшигидан калласини чиқариб қўшниси билан гаплашгани ҳам эринадиган одамгина ўйлаб чиқариши мумкин. Нурмат Мақсудий шундоқ бўлмаганда мана бу хилда лойдан ҳуштак ясаб ўтирмас эди.

Афсуски шу хилдаги ёзувчилар битта-иккитагина эмас.

Бу хилдаги ёзувчиларга фалон жойга бориб, фалон тўғрида ёз, десангиз юраги ёзилади, чунки ўша жойга бориб ўша тўғрида ёзиш, уйда ўтириб лойдан ҳуштак ясашдан кўра қийинроқ. Лекин булар ҳеч қачон тўғрисини айтишмайди, ҳаммавақт «ижодий иш», «ша-роит», «вақт», «ижодий ишнинг мураккаблиги» тўғрисида гапиришади. Улар газетага бирон нарса ёзиш қўллари-дан келмаган ҳолда, ўзларини газетадан юқори тутишади. Гўё булар бунақа «қора иш»га қўл уриш даражасидан аллақачонлар ўтгану, энди фақат ҳикоя, поэма, пьеса, баллада, энг камида лирик шеърлар ёзадиган бўлиб қолишган! Газетанинг оддий бир топширигини бажариш қўлимдан келмаса, мен қанақа ёзувчи бўлдим, деган фикр буларнинг хаёлига келмайди.

Бу хилдаги ёзувчилар, албатта, узоққа бормади: ўзидан-ўзи араванинг кетидан тушиб қолади. Бунини кўриб турибмиз.

«Тортиқ»да айрим диққатга лойиқ бўлган иккинчи

асар: Султон Акбарийнинг «Хоразмдан хатлар» деган очеркидир.

Мен Султон Акбарийнинг шеърларини ўқиганман. Ростини айтсам, мен бу шоирнинг нимадан иборатлигини, имкониятини шеърлардан билолмаган эканман. Мен бу билан унинг шеърларига баҳо бермоқчи эмасман. Чунки шеърдан унинг нимадан иборат эканлигини билолмаслигим ўзимга, дидимга, яна кўп нарсаларга боғлиқ бўлиши мумкин. «Хоразмдан хатлар»ни ўқиганимда хийла мулла, хийлагина адабий диди ва ёзувчилик кўзи бўлган жуда ҳафсалалик бир киши кўз олдимга келди. «Хоразмдан хатлар» мана шундай кишининг шавқ-завқ билан ёзган нарсасига ўхшайди.

«Хоразмдан хатлар» ҳаммаси бўлиб саккиз саҳифа. Ёзувчи бунга тўрт бўлимга бўлади. Биринчи бўлимда бир неча чизиқ билан Қорақум йўли ва бу ҳақда халқнинг орзу-армонларини, учинчи бўлимда совет кишиларининг ғолиб иродасини, тўртинчи бўлимда шу ғолиб кишилардан еттитасининг портретини беради. Агар шоирлар хафа бўлишмаса шу нарсадан поэма мазаси келади дер эдим: агар бунга хафа бўлишса ажойиб бир поэманинг жуда чиройли қилиб олинган қисқача мазмуни дейиш билан қаноатланаман.

Султон Акбарий бу очеркида ўзидаги ҳамма имкониятлардан тўла фойдаланган эмас: бунга ёзганида нимадандир тортингани, нимагадир қимтингани билиниб турипти: айрим жойларда фикрини равшан айтолмай гулдирайди.

Тўпламдаги бошқа ҳикоя ва очеркларнинг ҳаммасига ва ҳар қайсисига хос камчиликлардан бирмунчасини кўрсатиш мумкин.

Туроб Тўланинг «Фарҳод мактаби» деган очеркида масала жуда осонгина ҳал қилинади. Салимжон Фарҳодга келади. Ун беш кун механикадан узилмайди. Бирдан кўрасизки, машҳур киши бўлиб қолади. Ёзувчининг вазифаси унинг Фарҳодга келгани, ишлагани, машҳур киши бўлганлиги тўғрисида хабар бериш эмас. Унинг босиб ўтган йўлини кўрсатиш, ҳеч бўлмаганда бир неча чизиқ билан кўрсатишдир. «Бир бўрон кечаси»да эса Туроб Тўла бўроннинг шоирона тасвирига берилиб кетиб қаҳрамонини эсидан чиқариб қўяди. Очеркни ёзиб бўлганидан кейин бирдан эсига тушади-ю, очеркнинг охирига уч юлдуз қўйиб, шундай дейди: «Маҳмудов ҳозир деррикраннинг энг яхши машинистларидан бири бўлиб донг чиқарган».

Салоҳ Ҳасан «Янги қишлоқнинг янги одамлари»ни жуда яхши бошлайди:

«Партия ташкилотининг секретари Абдуллажон Пўлатовни чақириб, қишлоқнинг ўтмишини ва Октябрнинг 30 йиллигигача қишлоқда бўлган ўзгаришларни ўрганишни байрам олдидан шу ҳақда колхозчиларга лекция ўқиб беришни топширади».

Абдуллажон Пўлатов колхоз ташкил бўлганда ёш бола бўлган.

Бу яхши бир ҳикоя учун тайёр воқеа. Сюжет ҳам ўзи бошини чиқариб турипти. Жуда қизиқ эпизодлар рўй бериши мумкин. Бироқ Салоҳ Ҳасан, худди биров орқасида туриб тез бўл, деб қистаётгандай бутун материални икки ямлаб бир ютади қўяди.

Ойдиннинг «Вагондаги суҳбат»ида Мастура бир қадар ўзини ғайритабиийроқ тутса ҳам, бу ҳикоя «Келин ўғил туғди»дан анча юқори туради.

Асқад Мухторнинг «Куртак»идаги Рустам образи адабиётимизда янгилик дейиш мумкин. Авторнинг диққати иккига бўлинмаганда, Илҳомийга ортиқча берилиб кетмаганда бу образ яна ҳам ёрқинроқ чиқиши мумкин эди. Аслида фелъетонга объект бўладиган бу шахсга Асқад кўп бўёгини сарф қилиб қўяди. Натижада, ҳикояни ўқиркан, кишининг эсида Рустамдан кўра кўпроқ Илҳомий қолади. Ҳолбуки, ҳикоянинг қаҳрамони Илҳомий эмас, Рустам.

Наби Восихоновнинг «Баҳор кечаларида»си илҳом билан, севиб ёзилган ҳикоя эмас, шунинг учун бу ҳикоя асосида муҳокама юргизиб, ёзувчи тўғрисида бир нарса деб бўлмайди. Бирдан-бир айтиш керак бўлган гап шундан иборатки, илҳомсиз ёзилган нарса ўқувчини бездиради: илҳом эса ўзи келмайди, ўзи келмаса унинг олдига ўзимиз боришимиз керак.

Наби Восихонов ва бошқа кўп ёшларда кейинчалик пайдо бўладиган ёзувчилик кўзи бор. Бошқа одамлар кўрмайдиган нарсани кўради, бошқа одамлар пайқамайдиган нарсани пайқайди:

«Аравакаш энгашиб, оғзидаги тутунни енгининг ичига пуфлади-да, чўғланиб турган тамакини йўғон, эгри бармоқлари билан эзди».

«Мамат ота тўнининг енги қўл устидан тушиб кетмасин учун бармоқларини керган ҳолда ўрnidан турди».

Утган йил ёш ғўзаларни совуқдан ўт ёқиб сақлаш ўша вақтда ёзилган ҳамма очеркларда деярли учрайди,

лекин булардан биронтасида шу манзара кўрсатилмас эди. Наби Восихонов биринчи бўлиб шу картинани кўрсатди.

Буларнинг ҳаммаси яхши, лекин бу билан асар майдонга келмайди. Булар фақат битта тақа, яна учта тақа-ю, усти бут бўлса ундан кейин от бўлади.

Шухратнинг «Кув»ини унинг муваффақиятсиз ҳикояси дейиш керак. Асарнинг олдига қўйган вазифаси аниқ бўлмаганлиги учун ундаги эпизодлар ҳеч нарсага хизмат қилмайди. Ҳикояни шу ерда тўхтатиш мумкин бўлганидек, яна эпизодлар қўшиб давом эттириш ҳам мумкин. Асар ёзишда ёзувчи ўз олдига муайян бир вазифа қўйиб, уни чегаралаб олмаса шундоқ бўлади.

«Тортиқ» айрим камчиликларга қарамай, бундан кейин ҳикоячилик ва очерк жанрининг яна ҳам тараққий қилишини кўрсатадиган бир далилдир.

Бу китобнинг ташаббускорлари ва ноширларидан миннатдор бўлишимиз керак.

1948 йил 10 январь

МИРЗАЧУЛДА КЎЗ

I

Бундан ўн саккиз йил бурун комсомол ташкилоти бир гуруҳ комсомолларни пахта теримига қарашгани қишлоққа чиқарадиган бўлди. Қирқ беш кишидан иборат бизнинг тўпимиз чекига Мирзачўлдаги «Боёвут» совхозига тушди. Совхозга қарашиб, оғирини ҳарна енгил қилиб, дала шабадасини еб, куз гаштини суриб келамиз, деган ниятда йўлга ҳамма шавқ-завқ билан отланди.

Ҳар фаслнинг ўз гашти бор, чунончи: ёзда ўнтадан биттани танлаб сўйилган босволди ёки пирсиллоқнинг мазаси умрбод оғиздан кетмайдигандай туюлса ҳам, кузда қовун пайкалини юз айланиб топилган анчайин бир ҳамакни марзага уриб ёриб еган киши, ўша босволди-ю, ўша пирсиллоқни тусамайди; баҳорда жийда гулининг ҳидига маст бўлган ўткинчи кузда унинг ҳақиқ маржондай тизилган мевасининг оғирлигидан, эгилган, осилиб ётган шохларига маҳлиё бўлади.

Қаранг, тонг ёришиб келаётипти, борлиқни ҳарир туман пардаси қоплаган. Паст-баланд дарахтлар кўланкадай бўлиб кўринади. Кўланкадай кўринган бақатеракнинг шохи тўсатдан силкинади, тўзиб кетгандай бўлади. Қағ-қуғ... қарға! Қаердадир чумчуқ чирқиллайди. Қуёш аста-секин қоронғини қувади. Туман аста-секин кўтарилади. Кўкка бўй чўзган бу жун пахмоқ қайрағоч, йўл бўйлари ва шоҳариқ ёқаларидаги қатор тутлар, булар орасидан сўппайиб чиқиб турган мирзатераклар, худди туман юқиб қолгандай, ҳаммаси бир тусда оқаришиброқ кўринади. Қуёш кўтарилади. Сап-сариқ жўхориюя, очилган пахтадан чипор бўлиб кетган қорамтир-кўк, жигарранг пахтазор... Қуёшнинг дастлабки нурида ғўза, ариқ бўйидаги мийя, какра япроқларида шудринг томчилари йилтирайди. Бурун ва қулоқларни жизиллатиб турган совуқнинг дами кесилади...

Райкомда бошланган хушчақчақ кайфият ҳар қадамда тўхтаб, уч соатлик йўлни беш соатда босган «деҳқон поезд»нинг тиқилинч вагониди ҳам, Мирзачўл станциясига тушиб, қамишдан қурилган қоп-қора чойхонага кирилганда ҳам, похол тўшалган супада жинчиरोқ атрофига тўпланиб, овқат қилинганда ҳам одамларнинг руҳидан аримади.

Тонг қоронғисиди тўртта бричкага тушиб, йўлга чиқдик. Одамларда ҳануз ўша кайфият: ғовур-аския, кулги, ашула...

Тонг ёришди. Бричкалар икки томонини баланд қамиш босиб ётган эгри-бугри тор йўлдан эланиб, ғирчиллаб, кўтариб-кўтариб ташлаб борар эди. Ҳали юқорига чиқиб, ҳали пастга тушиб, ҳали ўннга, ҳали сўлга бурилиб икки соат, уч соат йўл юрдик. Қун тиккага келай деб қолди. Ҳануз қамиш, қиёқ, сап-сариқ қамиш, кўкимтир қиёқ — атрофни кўриб бўлмайди. Осмон, расво йўл, қамиш, қиёқ...

Ғовур аста-секин босилди, ниҳоят бричкаларнинг ғичирлаши-ю, отларнинг тупроққа тушиб тўпиллаган туёқ товушидан бўлак ҳеч товуш эшитилмай қолди. Одамлар аравакашлардан ҳар замон қанча йўл юрилганлигини, яна қанча йўл қолганлигини сўрашади, аравакашлар кулишади, тайинлик жавоб беришмайди.

Бричкалар эланади, ғичирлайди, кўтариб-кўтариб ташлайди. Осмон, йўл, қамиш — ёнбошлаган, тикка ётиб қолган қамиш... Қамиш шитирлайди, қамиш ҳиди келади.

Ҳеч кимдан садо чиқмай қолди. Бу норозилик эмас, ҳайрат аломати эканлиги очиқ кўриниб турар эди. Биз, ўша вақтнинг ёшлари, афтидан, юртимизда шундоқ жойлар борлигини хаёлимизга ҳам келтирмас эканмиз; Мирзачўл деб эшитган эканмизу унинг нима эканлигини билмас эканмиз. Зотан, у вақтларда Мирзачўл халқ оғзига тушган эмас эди.

Шундай қилиб, Мирзачўл кузининг «гашти»ни суриб, яна бир қанча йўл босганимиздан кейин қамиш-қиёқ сийраклашиб тиззадан, баъзи жойларда одамнинг белидан келадиган жигарранг чипор тўзғоқзор бошланди. Онда-сонда қора ва оқ шўр босиб ётган яйдоқ ерлар ҳам кўриниб қолар эди. Теварак-атроф уфқдан-уфққача сап-сарик қамиш, қиёқ, тўзғоқ. Шу ерда биттагина жонивор кўринди, у ҳам бўлса, бир ярим қарич чамаси келадиган думи жуда узун, гавдаси бақага ўхшаган, боши кичкинагина бир калтакесак эди. У, япроғи сизирнинг канасига, танаси уймалашиб ётган чувалчанга ўхшаган бир гиёҳ олдида, худди бир нарсани кўриб, ниҳоятда ҳайрон қолгандай кўзларини катта очиб, то биз ўтиб кетгунча бақрайиб қараб турди. Кечгача йўл юриб бирдан-бир кўрган жониворимиз шу бўлди.

Кун тиккадан оғди. Бричкалар ҳамон ўннга, сўдга бурилади; тепаликка чиқади, пастга тушади, гичирлайди... чанг, шўр чанг, қўланса чанг, яна қиёқ, тўзғоқ; ўзидан-ўзи кўпчиб, ўзидан-ўзи ўпирилиб ётган шўр ерлар...

«Боёвут» далаларига кун ботар олдида кириб бордик. Кечки пайтда қорамтир чипор тусга кирган бепоён пахтазор бошланди. Атрофда биронта дарахт кўринмас, қамиш чап томонга, узоқ уфққа чекинган эди. Биз янги очилган йўлдан қул-қуруқ ва қирғоқларини шўр босган ариқни ёқалаб, уфқда оқаришиб турган қўрғончага томон борар эдик. Ариқ бўйига беҳисоб терак, тол ва бошқа кўчатлар ўтқазилган, лекин буларнинг кўпи қуриб қолган, кўкарганлари ҳам унча амал қилмаган эди.

Қуёш, Мирзачўлнинг устидан ўтиб олганига суюнгандай, сарғиш нурини наридан-бери йиғиштириб олди-ю, кир уводага ўхшаган булут остига кириб кетганча қайтиб чиқмади.

Бундан ўн саккиз йил бурун биз кўрган Мирзачўлнинг кузи шундоқ эди.

Хозир Мирзачўл станциясининг орқасидан «Боёвут»-га қараб кетадиган, кенг тўғри йўл район марказининг энг чиройли кўчаларидан биридир. Унинг икки томонидаги ариқ бўйларида йўлни хиёбон қилиб турган баланд-баланд акациялар, толлар, тераклар ва бошқа дарахтлар орасидан мўралаб турган оппоқ бинолар шаҳарча кўчаларини эслатади. Кўча кечасию кундузи гуриллаб туради: юккаш, турли шакл ва турли рангдаги енгил машиналарнинг кети узилмайди; ҳар замон, қадимги вақтни эсга солиб, шалдироқ бричкалар ҳам ўтиб қолади.

Марказдан бир неча юз метр наридаги тепалик Мирзачўл дарёси — Киров номидаги каналнинг кўприги: Каналнинг кўм-кўк, йўқ, кўм-кўк деб бўлмайди, аломат бир рангдаги суви жимгина оқади. Кўприкдан ўтган киши, бу сувни минг мартаба кўрган бўлса ҳам, яна бир мартаба қарамай, наинки қарамай, бирпасгина томоша қилмай ўтолмайди. Бу ерларни жанубдан шимолга тўғри кесиб ўтган, ўзининг онаси Сирдарёдан ҳам гўзалроқ бўлган бу аломат дарё тобора ингичкаланиб, уфққа бигиздай санчилади-ю, ундан ўтиб чапга, Деҳқонобод далаларига томон бурилади; ҳамма ерда пахта, ғалла, ерда ва дарахтда битадиган юз хил ноз-неъмат яратади, «Қизил деҳқон» колхозидан ўтишда етти минг чироқдан нур ҳам бўлиб сочилади...

Мана шу кўприкдан у томон «Октябрь» қишлоқ Совети — «Октябрь» ва «Қизил юлдуз» колхози далалари. Йўл сал нарироққа бориб бир ўннга, бир сўлга бурилгач, Яхшиобод қишлоқ Совети — Калинин номли, «Бирлашган» колхозларининг далаларига қараб кетади. У ёғида ҳам колхоз кетидан колхоз келаверади: Марон, Свердлов, Эркин, «Қизил юлдуз»...

Бундан ўн саккиз йил бурун бир кунлик йўлни уфқдан-уфққа босиб ётган қамиш, қиёқ, тўзғоқ, шўр ерлар қани? Йўлнинг икки томони уфққа туташган дала: жигаррангга мойил кўк-чипор пахтазор, бунга сариқ ямоқ бўлиб тушган бир парча-ярим парча макка, ондасонда беда ғарамлари; якка-дукка, тўп-тўп, томи қамиш билан ёпилган оқ уйлар, катта йўл ва дала йўллари бўйича қатор-қатор тутлар, тераклар, толлар, кулранг бўлиб булардан ажралиб турган жийдалар. Буларнинг орасида узун чанг қуйруғини судраб автомобиль юради. Бундан ўн саккиз йил бурунги қамиш-тўзғоқ, шўр-

дан фақат дала йўлларининг четида-ю, пастликларида, сув чиқмайдиган тепаликларда нишонагина қолган. Бир вақтлар ўзидан-ўзи кўпчиб, ўзидан-ўзи ўпирилиб ётган шу ерларда ҳозир республикамизнинг бошқа ҳамма районларида битадиган экин навики бор, ҳаммаси, ҳатто Наманганнинг тарраси ҳам битади!

Мирзачўл станциясидан «Боёвут»гача илгари бир кунлик, ҳозир эса машинада қарийб икки соатлик йўлнинг икки томони уфқдан-уфқгача мана шу хилда пахта, ғалла, беда, сабзавот, боғ... Йўлнинг устидан тўптўп бўлиб чумчуқлар учиб ўтади, аллақерларда қарғалар қағиллайди, навбатма-навбат беданалар сайрайди...

Бу жойларнинг тубжой аҳолиси йўқ, тубжой аҳоли энди вужудга келаётир. Бу ерларда туғилган болалар ҳали вояга етган эмас. Бу ерларни қамишу тўзғоқдан тозалаган, ойдин кечаларда сув тутиб ернинг шўрини ювган, бино бўлиб темир асбоб юзини кўрмаган, бу жойларни трактор билан ағдар-тўнтар қилиб, экинзор, дарахтзор, боғ-роғга айлантирган, қамиш қапада ўтириб уй солган ва бу уйда ўтириб юртимизнинг кўрки бўладиган яшил қишлоқлар барпо қилаётган кишиларнинг ҳаммаси забардаст, меҳнатсевар, ниҳоятда дидлик, омилкор, совет фани ва техникасининг ёрдами билан ерни ўзига қул қилиб ўрганган, юртимизнинг шу нообод ерини ҳам обод қилгани, унинг ҳуснига-ҳусн, бойлигига-бойлик, қудратига қудрат қўшгани келган кишилардир. Димитров номли колхознинг раиси Наманган облаstdан, Эркин номли колхознинг раиси Андижон облаstdан, «Қизил юлдуз»нинг раиси Зоминдан... Ҳамма ҳар қаёқдан.

III

Ленин номли колхоз катта йўл бўйидаги колхозларнинг биридир.

Толзор, каттакон ҳовуз, супа, сўри. Толзорнинг нариги томони каттакон майдон. Майдоннинг кун ботиш томонидан беш хонадан иборат колхоз идораси. Идоранинг ёнбошида радиоузелъ, жуда дилкаш меҳмонхона, унинг орқасида каттакон чойхона...

Майдондан кун юриш томонга қараб кетган тўғри йўл қадимги Мирзачўлдан қолган ёдгорлик — қамиш, қиёқ, тўзғоқни оралаб, якка-дуikka уйлар, боғчалар, поллизларнинг олдидан ўтиб олти юз метр наридаги Мир-

зачўл даёси — Киров номли канал бўйига чиқади. Майдондан ўнг томонга қараб кетган йўл турар жойлар, болалар боғчаси, ясли олдидан ўтиб каттакон, ҳашаматли ўн йиллик мактаб биноси саҳнига чиқади. Катта кўчадан мактаб саҳнини кесиб кун юришга томон кетган тўғри йўл ҳам қамиш, қиёқни оралаб, уй-жой, боғча-полиз олдидан ўтиб, дарё бўйига чиқади. Катта йўлдан дарё бўйигача, мактабдан электростанциягача бўлган мана шу майдон яқин йилларда бунёдга келадиган қишлоқ — кўчалари хиёбон, уйларининг орқа-олди олчазор, анорзор, анжирзор яшил қишлоқнинг марказидир. Бу ҳозир шундоқ кўринади, вақти келиб қишлоқ каналнинг у юзига ҳатлаб ўтса-ю, унинг маркази канал бўйлари бўлиб қолса ҳам ажаб эмас, бунинг белгилари ҳозирдан кўриниб турипти.

Колхоз 270 хўжаликдан иборат. Республикамининг турли областларидан келган бу одамлар ўша область деҳқонларининг, ўша областлардаги энг илғор колхозларнинг энг яхши хусусиятларини, энг яхши тажрибаларини олиб келишган. Бундан ташқари бу одамларда чексиз ғайрат, бу ерларга оташин муҳаббат, порлоқ келажакка комил ишонч бор. Шунинг учун ёшу қари, эркак-аёл ҳамма ҳар ишга ўн қўллаб ёпишади; бири хумдонсиз ғишт пиширишни ўйлаб топади, бири янгича зовур тўғрисида ўйлайди, муштдай-муштдай болалари ўқишдан кейин далага чиқиб етмиш килограммга етказиб пахта теради...

Ўн гектар сабзавот... Бу ерларда нималар битмайди! Катта-катта, сап-сарик картошка, юмалоқ ва узунчоқроқ памилдори, Наманганнинг тарраси билан бўй ўлчашадиган сабзи, икки ҳовучга сиғмайдиган Марғилоннинг оқ пиёзи, турп, шолғом, карам...

Қовун-тарвуз-чи! Ҳандалагу кўкчадан тортиб, умурвоқи-ю, «ҳўкиз калла»гача: қизилуруқ, оқуруқ, шакарпора, амирий, обиноввот, босволди, кузкетти, мулла умар, оқтумшуқ, алами...

Мевалардан — анжирни айтинг! Қўқон атрофидаги анжирлар шира олишни бу ернинг анжиридан ўргансин!

Колхознинг 23 гектар боғи бор, шундан 13 гектари нуқул узум; қора ва оқ чилги, чарос, бир неча хил ҳусайни, каттақўрғон, даройи, «қирмиска», эчкиэмар... Катта йўлдан чап қўлга бурилиб, қадимги Мирзачўлдан ёдгорлик бўлиб қолган қамиш-қиёқни оралаб, эллик қадамгина юрсангиз мана шу узумзорга кирасиз. Узум ҳали узилиб тамом бўлгани йўқ, баланд-баланд ишком-

лар остида сариқ, новвот ранг қизил узум бошлари кўк ва саргайиб бораётган барглар орасидан осилиб туради. Узилган узумлар элакларга жойланиб, Мирзачўлнинг қадимги вақтларини эслатадиган бричкаларда ташилмоқда, шалҳа еганлари ва чумчуқ чўқиганларидан вино солинмоқда.

Қизил ҳусайни навидан бўлган шундай чиройли узумга «Эчкиэмар» деб ном қўйишти. Шундан бир шингил олганимизда кўнгилдан бир гап ўтди: бундан ўн саккиз йил бурун барги сигирнинг канасига-ю, тана-си уймалашиб ётган чувалчангга ўхшаган бир гиёҳ олдида бақрайиб турган калтакесакни тахминан шу атрофда кўрганмикинми? Агар шундоқ бўлса аллақач-ларга бош олиб кетган ўша калтакесак маконида энди мана бунақа «Эчкиэмар» бино бўлипти!

Ленин номли колхознинг бу йилги кузи ҳам бутун Мирзачўл кузидек баракатли: колхоз фақат пахтанинг ўзидан 397 тонна дон олади. Шунча дон берадиган пахта яна нималар бериши ўз-ўзидан, колхознинг яна қандай даромадлари борлиги юқорида айтилган гап-лардан маълум.

Бугунги Мирзачўлда куз мана шундай.

1948 йил

БИРИНЧИ ДОМЛАМ

Мен биринчи сабоқни Гоголдан олган эдим.

Бундан йигирма етти йил бурун Тошкентда бола-лигимдаги бир ҳаммактабимни учратдим. Бу вақтларда мен сатира журналига қатнашиб юрган, битта «жиддий» ҳикоя («Ёш қизлар ўғай ота қўлида») ёзган, «Қизил Ўзбекистон» газетасига яқиндагина ишга кирган эдим.

Ҳаммактабимнинг уйига иккинчи марта борганим-да, у мени ўзимдан уч-тўрт ёш катта Павел деган бир йигитга «ёзувчи — газетачи», деб таништирди. Уртоғим университетга кирмоқчи бўлиб, Урта Осие Давлат уни-верситетининг студенти шу Павелнинг ёрдами билан жадал тайёргарлик кўраётган экан, Павел менинг «ёзувчи»лигимни эшитиб, кимнингдир қисқа бир шеърини шавқ-завқ билан ўқиди-да, рус ёзувчиларидан кимлар-ни ўқиганимни сўради. Мен у вақтда рус ёзувчиларидан Пушкин, Толстой, Горькийларнинг номларинигина эшит-

ган эдим, холос: бу номлар ҳам «Пушкинни подшоҳ ўлдирган»и, «Толстой бўйи барабар китоб ёзган»и, «Горький Толстойнинг ўлимини эшитиб ҳушдан кетган»и учунгина ёдимда қолган эди. Павел менинг сатира-юморга мойиллигимни эшитиб, бир қанча ёзувчилар, уларнинг машҳур асарлари тўғрисида гапирди.

Мен меҳмонхонада турар эдим; бир куни ишдан қайтиб келсам, Павел тўрт энлик хат билан битта китобча ташлаб кетибди. Бу китобча Гоголнинг «Иван Иванович ва Иван Никифорович ораларида бўлиб ўтган низолар ҳикояси» эди. Мен бу китобни луғат билан ўқишга киришдим, жуда узоқ, бирон ой ўқиган эдим шекилли. Воқеага унча тушунмадим, лекин нимадир бир қизиқ нарса борга ўхшади.

Китобни учинчи марта ўқиганимда, шу парчага диққатим жалб бўлди:

«Иван Иванович кўп яхши одам. У киши қовунни жуда-жуда яхши кўрардилар; суйган емишлари шу. Тушлик қилиб бўлишлари биланоқ кўйлакчан, айвонга чиқардилару, дарров Танькага буюриб қовун олдирадидилар. Уни ўз қўллари билан сўядилар, уруғини қоғозга олиб қўйиб, ея бошлайдилар. Кейин Танькага қоғозқалам келтиришни буюрадилар ва қовун уруғи солинган қоғозга ўз қўллари билан: «Ушбу қовун фалон числода тановул қилинди», агар шунда бирон меҳмон бўлса, «фалончи иштирокида» деб ёзиб қўядилар».

Нега? Шундоқ деб ёзиб қўйишига қандай зарурат бор?

Бу саволга топган жавобимнинг ўзи мен учун катта бир кашфиёт бўлди. Шундан кейин луғат кўриб, кўпроқ Павелнинг ёрдами билан бу китобни олти марта ўқидим ва ҳар ўқиганимда янги бир нарса топар эдим. Китоб қарийб ёд бўлиб қолди.

Бу китоб менга, бир томондан, рус тилини ўрганишда биринчи дарслик бўлган бўлса, иккинчи томондан, мени янги бир оламга, китобга эмас, ҳаёт одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ички дунёсини ойнадай акс эттирган адабиёт оламига етаклади.

Мана шу биринчи сабоқ менда Гоголнинг бошқа асарларини ҳам ўқишга иштиёқ туғдирди. Унинг бошқа кичик асарлари билан чала-ярим бўлса ҳам танишганимдан кейин, сатира-юмор масалаларида ўша вақтлари газеталарда тез-тез бўлиб турадиган мунозараларга қатнашиш учун жасорат қилдим. Бир мақолада

Гоголь асарларини ўқиб ўзимча чиқарган хулосаларимни умумлаштиришга ҳаракат қилдим.

Тоголь асарлари билан танишиб, уларни бунчалик гўзал, бунчалик ўткир қилган «сир»ларини, «кашф» қила бошлаганимдан олдин ёзган ҳажвий «асарларим» кўзимга шу қадар ғариб кўриндики, минбаъд бунақа асарлар ёзмасликка ўзимга-ўзим сўз бергандай, ўша вақтдаги яширин имзом «Норин шилпиқ»дан воз кечиб, сўнгги фелъетонларимга бошқа имзо («Мавлон куфур») қўядиган бўлдим. Кейинги фелъетонларимдан бири — руҳонийнинг советларга сайлов мажлисидан қувиб чиқарилганлиги тўғрисида ёзилган фелъетонимни ўқиган ўртоқларимдан бири: «Тилинг заҳарлашиб кетяпти», дегани эсимда бор.

Гоголь асарларини ўқий бошлаганимдан кейин узоқ «жиддий» ҳикоя ёзолмай юрдим. Бунга сабаб, бир томондан, нима ёзсам, ёш болалар деворга соладиган суратдай ҳазилакам кўринавергани бўлса, иккинчи томондан, Гоголь қаҳрамонлари менга халал берганлиги эди.

Ниҳоят «Бошсиз одам» деган ҳикоя ёздим. Биринчи ҳикоям («Ёш қизлар ўгай ота қўлида») бир воқеа ҳақида ўқувчига маълумот берган ва бу воқеага ўз муносабатим қандай эканини ҳар сатрда таъкидлаган бўлсам, «Бошсиз одам»да ўзим «холис» туриб, ўша вақтдаги ҳаёт лавҳаларидан бирини кўрсатишга ва бунда биринчи марта одамнинг характериға қўл уришга ҳаракат қилган эдим:

«Нисобуви қизининг Фахриддиндан туғишини хоҳламас эди... У бетини қаттиқ қилиб, куёвига айтди:

— Фахриддин, ҳали ёшсизлар, уч-тўрт йил бола бўлмагани яхши. Доктор шу ишларни ҳам билармикан?..

Фахриддин орқасида бирон қизиқ воқеалар бўлаётгандай, орқасига қараб жавоб берди:

— Билмасам... дадам биладилар...

— Қўйинг, қўйинг, дадангиздан сўраманг, уят бўлади».

Фахриддин касалхонада ётган хотинини кўргани болади.

«Фахриддин кирганда Меҳри уйқуда экан, у секин ёнига ўтирди.

— Э, ҳўй!.. Яхшимисан... ҳой!

Меҳри уйғонди ва секин:

— Келинг...— деди.

— Яхшимисан... уйда сен йўқ, дадам қийналиб қолдилар. Дадам бориб кўриб келгин дедилар...»

Уттизинчи йилларнинг бошларида ёзилган «Рақиб», «Афлотун муҳаббати» ва бошқа ҳикояларда Гоголга тақлид жуда яққол кўринди.

Гоголдан кейин Салтиков-Шчедрин, Тургенев, Чехов, Горький асарларига буткул шўнғиб кетган вақтларимда ҳам Гоголга тақлиддан холи эмас эдим.

Қирқинчи йилларнинг бошларида ёзилган «Қизлар» ҳикояси шундай бошланади:

«Қани, бирон холис одам айтсин: бутун Ўзбекистонни қидирганда Нурматхонга ўхшаган йигитдан яна биронта топилармикан?»

Баъзи одамлар — ҳазилми, чинми — ҳар хил гаплар тарқатишади: ёзда унинг кетидан пашша эргашиб юрар эмиш. Елғон! Нима қилади эргашиб?

Ҳаммадан унинг қоматини айтинг: афсус, минг афсуски қўли иккита-да, йўқса энг чиройли наша чилимига ўхшар эди...»

Бу усул рус ёзувчиларидан фақат Гоголь услубига хосдир.

Рус тилини маълум даражада ўзлаштириб, китобни мустақил ўқишга қодир бўлганимдан кейин Гоголнинг зеҳнимда умрбод қолиб кетган образларидан бири Тарас Бульба бўлди: барваста, бақувват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдимдан сира кетмайди, ҳаммавақт худди яқиндагина кўрганга ўхшаб тураман. 1941 йилда немис bosқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган куни, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўкиниб, хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёндан иягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда, қўлига қурол олиб душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди.

Ватан уруши йилларида ёзилган «Асрорбобо» ҳикоясини ёзишда мен «шу ерда туриб Берлинга ўт қўяётган» Асрорбобо Тарас Бульбанинг Ўзбекистондаги ўртоғи бўлиши керак, деб қўлимга қалам олган эдим.

Асрорбобо кампирига баъзан дағал гапиради: «Аммо-лекин хўп ҳам калтакбоп хотин бўлибсан-да! Бурунги замон бўлса, биронта ҳам қовургангни соғ қўймас эдим», дейди. Ва шу билан бирга уни аяйди, қалбини ўртаб юрган оғир мусибат — ўғлининг жангда ҳалок бўлганлиги хабарини унга айтмайди, бу мусибатнинг ҳамма дард-аламига ўз қалбини тутиб беради.

Гоголь буюк рус таъқидчиларидан Белинский асар-

лари билан танишувимга сабаб бўлди. Мен унинг асарларини ўқиганимдан кейин Белинскийга устозларимнинг устози, деб қарайдиган бўлсам, унинг «Гоголга хат»и менга жуда катта сабоқ бўлган, мени чуқурроқ ўйлашга мажбур қилган, ҳаётдаги фактлардан ҳақиқат нуқрасини топишга ундаган ва бунга йўл кўрсатган мақолалардан бири бўлди.

Гоголнинг саҳна асарларига тақлид қилиб бир нарсая ёзишга уринган вақтларим ҳам бўлган, лекин бу уринишлар машқдан нари ўтган эмас эди. Бу машқларда Гоголга нақадар кўпроқ тақлид қилсам, қаламим остидан чиққан одамлар шу қадар сохта, шу қадар ўлик бўлар эди. Бунинг сабабини кейинроқ билсам: мен Гоголга кўр-кўрона тақлид қилган эканман. Шу хилдаги тақлиддан иборат машқлардан ҳафсалам совингандан кейин «Ревизор»дан ўзимга жуда ёққан парчаларини таржима қилишга киришдим, лекин бу асарни тўла таржима қилиб бировга кўрсатгани ботинолмас эдим.

«Ревизор»ни мен биринчи марта ўзбек саҳнасида 1935 йилда кўрган эдим, шекилли. Мен «Ревизор»даги персонажларни бутунлай бошқача тасаввур қилиб юрар эдим, спектакль мутлақо ёқмади. Артистларнинг бир қисми ўз ролининг моҳиятини, айтаётган гапининг маъносини баъзан яхши англамаганлиги, баъзи артистлар ролдан чиқиб бўлса ҳам томошабинни кулдиришга тиришганлигидан ташқари текст ҳам артистларга ролни ўйнашга халал берар эди. Масалан:

«Ҳоким. Шу кунларда ўзимнинг кўнглим ҳам бир нарсалар сезиб юргандай эди. Бу кун кечаси туни билан иккита каламушни туш кўриб чиқдим. Иккита ажойиб каламуш, мен бунақасини ҳеч кўрган эмас эдим. Иккови ҳам яқин келади-да, ҳидлаб-ҳидлаб яна қайтиб кетадилар...

Бобчинский. Уст-боши жойида, кийган кийими хусусий кишиларникидай. Уйнинг ичида у ёқ-бу ёққа юрадилар, башарасида бундоқ фикр...»

Бу текст «аслига тўғри», лекин ўлик портретга бир чизиқ билан жон киргизадиган Гоголь услубига мутлақо ётдир.

Мен 1937 йилда «Уйланиш»ни таржима қилганимда, кейинчалик «Ревизор»ни таржима қилганимда, бурунги таржималардаги шу камчиликни кўзда тутдим. «Ревизор» узоқ ўтмишдан бизнинг кунларга ўз тенгқурларидан кўпининг қабрини оралаб ўтиб келган ва узоқ ке-

лажакка йўл олди учун етарли куч-қувватга эга бўлган асардир. Бу асарнинг таржимаси ҳам тобора мукаммаллашиб ана шундай куч-қувватга эга бўлиши керак.

Николай Васильевич Тоголийннг вафотига юз йил тўлган кунда ўзбек китобхони, ўзбек томошабини унинг номини зўр ҳурмат ва катта миннатдорлик билан тилга олади. Мен унинг номини эшитганимда, биринчи домлам ҳурматига ўрнимдан туриб, қўл қовуштираман.

1952 йил

СЕВИКЛИ ШОИРИМИЗ

Ўзбек совет адабиётини меҳр-муҳаббат билан ардоқлаб катта қилган, балоғатга етказган, уни кўп миллатли совет адабиёти майдонига олиб чиққан ёзувчиларимиздан бири — энг етук шоиримиз Гафур Гуломдир.

Талантли беш йилликлар даврида гуркираб, беш йилликлар куйчиси бўлиб бош кўтарган, баланд парвоз қилган севикли шоиримиз Гафур Гуломнинг ижодий камолоти социалистик санъатимиз, йирик социалистик қишлоқ хўжалигимиз, шакли миллатий, мазмуни социалистик маданиятимизнинг яралиши, тараққий топиши, вояга етиши, халқимизнинг моддий ва маънавий ҳаётидаги мислсиз зўр ўзгаришлар билан боғлангандир.

Гафур Гулом поэзиясининг асосий мазмуни совет кишисини совет жамиятининг муносиб аъзоси қилиб тарбиялаш, совет кишиларини инсониятнинг порлоқ келажаги — коммунизм учун курашга илҳомлантириш, халқлар дўстлиги, партияга, халққа, Ватанга чексиз муҳаббат, душманга омонсиз ғазабдир. Унинг муҳаббатидан гул япроқ ёзади, унинг ғазабидан чақинлар чақнайди.

Халқимизнинг кураш ва ғалабалари, республикамизнинг шарқда социализм машъали бўлиб қад кўтариш тарихида Гафур Гуломнинг назаридан четда қолган, унинг покиза қалбида олам-олам туйғулар қўзғатмаган, унинг қаншиша саз қолда турган илҳом торларидан ажойиб мусиқий садолар чиқармаган ҳеч бир катта ё кичик ҳодиса йўқ. Гафур Гулом поэзияси ўқувчининг қалбига кириб боришига, у нима тўғрида куйласа, ўқувчи

унга қўшилиб куйлашига, шоирнинг ўзига кенг халқ оммасининг қизгин муҳаббатига сазовор бўлганлигига сабаб шу.

Ғафур Ғулом ижодида ҳунарманд ясаган, аслида хира яратилиб ҳунарманд қўли билан пардоз — жило берилган, шунинг учун чақмоқдай чиройли бўлган тақдирда ҳам самарасиз асар йўқ. Шоирнинг ўзи бундай асарларга «конфет қоғоз», яъни қалб билан эмас, қўл билан ишланган иш, қалб бўлмаган ерда санъат йўқ, деб қарайди.

Ғафур Ғулом поэзияси Лениннинг улуғ ғоялари бағишлаган илҳом билан меҳнат ва буюк рус совет адабиётининг ҳаётбахш нури камолга етказган туғма талантининг қўшилшидан вужудга келган санъат асарларидирки, бу санъат асарларини ҳар қандоқ пардоз бузади.

Ғафур Ғулом ижодиёти — зўр гулхан, унинг ҳар қандоқ кўриниши хилма-хил ёниш, яъни нуր ва ҳарорат демакдир.

Ғафур Ғулом поэзиясининг зўр кучи, жозибаси кўзни қамаштириб юборадиган гўзаллиги шундадир.

Шухрат қолдирмоқда Ғерастратдек
Диана маъбадни ёқмоқ шарт эмас,
Қўшларнинг бахтига ўзлигини жамлаб,
Шу улуғ бинога бир ғият қўйсиз бас.

Ғафур Ғулом ўзининг ўттиз йиллик ижодий фаолияти давомида «Шу улуғ бинога» — жаҳонда энг илғор совет адабиётининг олтин биносига олтин ғиштлар қўйган улкан шоирдир.

Адабиётимизнинг кўрки, ифтихоримиз бўлган севикли лауреат шоиримиз, академикимиз Ғафур Ғуломнинг туғилганига эллик йил, ижодий фаолиятига ўттиз йил тўлган кунда унга яна шунча умр, яна ҳам каттароқ ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

1953 йил

СОЦИАЛИСТИК УЗБЕКИСТОН

Бундан хайла вақт бурун, ёзда, журналларимиздан бирининг топшириғи билан болалар яслиси туғрисида

бирон нарса ёзиш учун Мирзачўлдаги колхозларнинг бирига берган эдик. Бу колхоз Мирзачўлдаги оддий колхозлардан бўлиб, унинг яслиси, камоли яхшилигидан, колхозчилар орасида «катта она» деб юритилар экан.

Кечқурун бизни колхозчилардан бири ўз уйига таклиф қилди. Меҳмонхонага яна бирмунча киши йиғилди. Буларнинг кўпчилиги «катта она» тўғрисида биз билан суҳбат қилган аёллар эди.

Уй эгасига Тошкентда ишлайдиган ўғли радиоприёмник совға қилиб юборган экан. Мезбон приёмникни мақтаб, унинг шу чоққача чиққан бошқа маркалардан афзаллигини айтиб, узоқ-узоқ станцияларни ола бошлади. Бирдан қаттиқ ва йўғон овоз янграб кетди. Диктор форс тилида гапирмоқда эди. Биз билан бирга келган бир маориф ходими форс тилини билар экан, таржима қилиб берди. Маълум бўлишича, бу Деҳли радиоси бўлиб, Эрон учун эшиттираётган экан. Диктор Эрондаги радио эшитувчиларнинг саволларига жавоб бера бошлади. Саволлар турли-туман мазмунда бўлиб, буларнинг кўпчилиги мана шу хилдаги саволлар эди:

«Ҳамма мамлакатларнинг осмони бир хилдами?»

«Шайтонни қандай тасаввур қилиш керак?»

Осмон тўғрисида савол берган киши, афтидан, бошқа мамлакатлар Эронга ўхшамаганлигини тахмин қилади-ю, у мамлакатларнинг осмони ҳам Эрон осмонидан фарқ қилмасмикин деган шубҳада; шайтон тўғрисидаги савол берган киши эса шайтонни, афтидан, ўзича тасаввур қилади-ю, шу тасаввури тўғри ё нотўғри эканини билиб олмақчи.

Таржимон бу саволлардан ҳар бирини таржима қилиб берганда ўтирганларнинг юзида ҳайрат, шубҳа, ачиниш аломатлари кўриниб турар эди. Ниҳоят, ёшгина колхозчи бир жувон «наҳот дунёда ҳали ҳам шунақа одамлар бўлса!— деди-ю, яна ўзига-ўзи жавоб берди:— Бор! Миллион-миллион!..»

Бу кундалик ҳаётда учраган кичкина бир факт. Лекин бу кичкина фактда Улуғ Октябрь Социалистик революциясидан илгари ҳозирги колония ва ярим колония шарқ мамлакатларидан кўпда фарқ қилмаган бурунги Туркистонни ҳам, бугунги социалистик Ўзбекистонни ҳам кўриш мумкин.

Орадан ўтган жуда қисқа тарихий давр — ўттиз беш йил ичида Ўзбекистон жаҳонда энг илғор ижтимоий ва

давлат тузумига, юқори даражада тараққий қилган социалистик саноат ва қишлоқ хўжалигига, шаклан миллий ва мазмунан социалистик етук маданиятга эга бўлди.

Бурунги рақамни ҳар қанақа рақамдан ҳам тўлароқ тасвир қилиб берадиган батрак, чоракор, қарол, жириш сингари юзлаб сўзлар ҳозирги ўзбек тили луғатида эскирган, тарихий сўзлар бўлиб қолди, буларнинг ўрнига ҳозирги қишлоқни ҳар қандай рақамдан яхшироқ кўрсатадиган колхозчи, стахановчи, агроном, аптека, электр, радио, газета, трактор, автомобиль сингари юзлаб янги сўзлар кирди.

Октябрь революциясидан илгари бизнинг саноат маҳсулотимиз кетмон, ўроқ, бўз сингари қолоқлик, қашшоқлик нишонаси бўлган маҳсулотлар эди. Ҳозир металлургия заводимиз бор, колхоз ва совхозларимизни маъдан ўғит билан таъмин қилаётган Чирчиқ комбинатимиз бор. Республикамизда нефть, кўмир саноати вужудга келди ва кундан-кун тараққий қилаётипти. Ифтихоримиз бўлган Фарҳод, Чирчиқ ва бошқа ўнлаб гидроэлектростанцияларимиз шаҳарларимизнинг кўча ва уйларидан, кўп қишлоқларимиздан қоронғиликни абадий қувди, жуда кўп завод ва фабрикаларимизга электр қуввати бермоқда. Тўқимачилик комбинатимиз Бутуниттифоқ миқёсидаги саноат корхоналаридан биридир. Республикамизда озиқ-овқат саноати кенг тармоқ ёйган.

Буларнинг ҳаммасига Ленин партиясининг раҳбарлиги, ғамхўрлиги ҳамда қардош халқлар, биринчи навбатда рус халқининг беғараз ёрдами натижасида эришдик. Маълумки, ўзбек металлурглари Урол мастерларидан таълим олди, электростанцияларимизга керакли механизмларни Ленинград заводлари етказиб берди, кўмир саноатимиз учун зарур бўлган машиналарни Украина машинасозлари юборди, тўқимачилик саноатимизга керакли станоклар Иттифоқимизнинг бошқа шаҳарларидан келтирилди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон саноати бошқа қардош халқларга ёрдам беришга қодир бир даражага етиб қолди. Бизнинг саноат маҳсулотларимиз бепоён Ватанимизнинг бошқа ўлкаларига, коммунизм иншоотларига юборилаётир.

Совет ҳокимияти йилларида республикамизнинг маданий ҳаёти тубдан ўзгариб кетди...

Ўзбек совет адабиёти ва санъати Москвада бўлиб ўтган декада кунларида катта синовдан ўтиб, ўзининг

балогатга етганлигини кўрсатди. Бизнинг адабиёт ва санъатимиз Бутуниттифоқ доирасига чиқди ва халқ демократияси мамлакатларининг ҳам диққатини ўзига тортди.

Ўзбекистон меҳнаткашлари тўқ ва фаровон ҳаёт кечирмоқда ва кун сайин ортиб бораётган моддий ва маънавий талабларини қондириш имкониятига эгадир. Бу талабларни қондириш учун янги беш йиллик планда Ўзбекистон хўжалиги ва маданиятини яна ҳам тараққий қилдириш кўзда тутилган.

Жонажон республикамиз қудратли Совет Иттифоқи-га кирадиган бошқа ҳамма қардош республикалар билан биргаликда коммунизм сари илдам қадамлар билан олға бормоқда.

Денгизнинг ҳар бир заррасида қуёш акс этганидек, ҳаётимизнинг ҳар бир лавҳасидан буюк Ленин закоси акс этади.

1953 йил

ТАЛАНТ

Биз бугун поэзиямизда кўлдан учирма бўлиб юриб, энди дадил қанот қоқаётган, баъзан йиқилиб тушса ҳам, лекин шеърятнинг баланд чўққиларини кўзлаётган бирмунча ёшларимизни кўриб қувонгани йиғилдик.

Ким билади, бу ерда кимлар ўтирипти экан! Ҳали чиқиб ўз асарларини ўқиб берадиган ёки кейинги шунақа йиғилишларда ўқигани навбат кутиб турган ёшлар орасида ўз замонасининг Навойси, Пушкини бўладиган одам йўқ деб ким айта олади? Агар бўлса битта-иккитамикан?

Уша муборак кунларга етишганимизда бугунги ва шунга ўхшаган бошқа йиғилишларимизни ўз замонасининг Навойси, Пушкини бўлиб қолган одамлар ҳам эслайди, бу ерда унинг биринчи парвозини кўрган одамлар ҳам эслайди.

Ушандоқ муборак кунларга етишишга умидимиз катта. Умид қилиш учун ҳамма шарт-имконият мавжуд: талантимиз бор, талантни ҳалқимиз бағрининг ҳарорати билан ундиради, ўстиради. Лекин талантни ўстириш аввало талант эгасининг ўзига боғлиқ.

Навонининг бир ҳикматли сўзи бор:

Гарчи қуёшдин парвариш олам юзига ом эруп
Саҳрода қамғогу тикан, бўстонда сарву гул битар.

Яъни: қуёшнинг нури барчага баробар бўлса ҳам,
саҳрода тикану бўстонда сарву гул битади.

Бу жуда чуқур, жуда зўр гап, дўплини ерга қўйиб,
хўп ўйлаб кўрадиган гап.

Бир хилда талантига эга бўлган икки одам бир хил-
даги шароитда икки олам бўлиб қолиши мумкин.

Демак, яхши шоир бўлиш учун катта таланти, яхши
шароитнинг ўзи кифоя қилмайди.

Бунга адабиётимиз тарихида мисол жуда кўп.

Мен адабиётга қадам қўйгандан бери адабиётга ки-
риб чиққан одамларнинг сони бору саноғи йўқ. Булар-
нинг бир қисми ёзиш-қизишга бўлган ҳавасини таланти
деб ўйлаган, шунинг учун адабиётга янглиш кирган
одамлардир.

Буларнинг яна бир қисми адабиёт қалбини бир
чеккасини эмас, ҳаммасини талаб қилишини билмаган,
таланти кун сайин меҳнат билан жило бериб турилмаса
занглаб, буткул яроқсиз ҳолга келиб қоладиган асбоб
эканидан беҳабар кишилар эди.

Буларнинг учинчи бир қисмини гурур-маймаиллик
кемириб, еб сафдан чиқариб ташлади. Булар беш-ўнга
ўқувчи орттирар-орттирмас кеккайиб, ўқимай қўйди,
ўсишдан тўхтади, таъқид қулогига кирмайдиган бўлиб
қолди; ўзининг кучига ортиқча ишониб ўқувчини мен-
симаё паллапартиш нарсалар ёзиб китобхонни ўзидан
бездирди. Булар орқадан келаётган ёшларнинг оёғи
остида қолиб, эсдан чиқиб кетди.

Буларнинг тўртинчи бир қисмини ўз ҳаётини тар-
тибга солмаслик, яшай билмаслик хароб қилди. Ҳаётни
ташқил қилолмаслик, яшай билмаслик, турмушда ин-
тизомсизлик, адабиётимизга катта зарар етказди.

Бундай хурсандчилик кезларида кўнгилга унча хуш
келмайдиган ўтган-кетган гаплардан гапириш яхши
эмас, албатта. Лекин яхши овқатга озроқ мурч сепил-
са ништаҳа очилади, холос.

Адабиётимизнинг келажаги — катта ўзбек адабиёти-
ни яратувчи таланти, меҳнатсевар ёшларимизга му-
ваффақият тилайман.

1956 йил

ҚИРҚ ҚУВОНЧ

САЛОМ ҲИНД ХАЛҚИГА...

Халқлар дилидан янги уруш хавфи ғашлигини кўтаришга, уларда ҳар қандай халқаро келишмовчилик тинчлик йўли билан ҳал бўлиши мумкин экани, яъни қонсиз, тутунсиз ва кўз ёшисиз эртаги кунга ишонч туғдиришга қарата босилган муборак қадамлардан бири ҳинд-совет халқларининг абадий ва мустаҳкам дўстлик ҳақидаги аҳд-паймонларидир.

Ҳиндистон ва Совет Иттифоқида «унутилмас тарихий кунлар» деб аталган буюк оламшумул воқеа — СССР Давлат арбобларининг Ҳиндистонга қилган дўстлик сафари ҳинд-совет халқлари дўстлигининг зўр намоишига айланди ва совет давлати ленинча ташқи сиёсати тантанасининг янги бир тимсоли бўлди. Совет давлати раҳбарларининг ҳинд халқига қарата айтган гаплари Совет Иттифоқи Осие халқларининг орзу-армонларини яхши билганини, Совет Иттифоқи бу халқларнинг самимий ва жонкуяр дўсти эканини яна бир марта таъкидлади.

Бу дўстлик сафари ва СССР Давлат арбобларининг ҳинд халқига арз этган меҳр-муҳаббати узоқ замонлар озодлик учун курашиб, ниҳоят, миллий мустақилликка эришган буюк халққа ўз бағрида қўр олиб ётган битмас-туганмас ижодий кучни ишга солишда, мамлакатни янги йўлдан тараққий қилдириб, оғир мустамлака давридан қолган даҳшатли меросга барҳам беришда янгидан-янги кун ҳеч қандай тўсиққа туртинмайдиган зўр ишонч ва ғайрат бағишлади. Буни Ҳиндистоннинг азим шаҳарларидан тортиб, чангалзорлардаги қапа-кулбалардан иборат қишлоқларгача ҳамма ерда, ҳар қадамда ва ҳар дамда кўриш мумкин. Буни биз ўз кўзимиз билан кўрдик.

Ўтган йилнинг охирида бир группа ўзбек санъат ходимлари Ҳиндистон ҳукуматининг таклифига кўра, Ҳиндистонга борган эди. Делегация самолётда, поездда, автомобилда, пиёда юруб олти минг километрдан ортиқ йўл босдик, ҳинд дўстларимиз айтмоқчи, «ҳар бири бир қувонч бағишлаган қирқ кун» давомида группа концерт бериб, концерт кўриб, қадимий ёдгорликлар, ҳозирги ҳинд маданияти, санъати билан танишиб, ўнларча шаҳарларда бўлди, юзларча қишлоқларни кўрди, юз мингларча томошабинлар билан саҳна орқали ва мингларча

санъат, маориф, маданият, адабиёт, фан ходимлари, давлат, жамоат арбоблари билан бевосита суҳбат қилди.

Биз юрган ҳамма йўлларда, биз бўлган ҳамма шаҳар ва қишлоқларда, қурган ҳамма суҳбатларда ҳинд дўстларимизнинг завқ-шавқ билан гапирадиган гаплари ҳинд-совет дўстлиги, ҳинд ва совет халқларининг бири-бирига бўлган ишончи, муҳаббати, совет раҳбарларига ҳинд халқи ҳали ҳеч бир меҳмон кутилмаган тўрдан — ўз қалбидан жой кўрсатганлиги тўғрисида бўлди. Миллионлаб халқ қатнашган митингларда раҳбарларимизни кўриш, уларнинг сўзларини эшитиш, улар билан қўл бериб кўришиш, сўзлашишга муяссар бўлган киши ўз таассуротини айтиб битиролмайди. Ҳиндлар «Ҳиндистонга совет раҳбарлари келганда уларни қарши олгани югурган, олқишлаб кетларидан эргашган беҳисоб халқнинг оёғи остида Ҳиндистон йўллари бир қарич чўкди», деб ифтихор қилишади.

Ҳиндистонда бизнинг раҳбарларимизга хайрихоҳ бир ажнабий давлат арбоблари деб эмас, ҳинд халқининг қадрдон дўсти, ғамхўри деб қарашади.

Искандаробод вокзалида бизни кутиб олган беҳисоб халқ орасида туртиниб, сурилиб, қисилиб она сути оғзига келган бир мактаб бола — олтинчи класс ўқувчиси Кришна не машаққатлар билан бизга яқин келгач, ўзи боғлаган бир гулдаста билан ўзи чизган Ленин портретини баланд кўтариб бизга узатди. Раҳбарларимиз Деҳлида Махатма Ганди жасади куйдирилган майдонга, Бомбайда давлат сут фирмаси территориясига ўтказилган дарахт ниҳоллари ҳинд-совет дўстлиги симболи тарзида авайлаб, меҳр билан парвариш қилинмоқда.

Биз, деярли, раҳбарларимиз изидан юрдик. Деҳли, Лакнов, Ҳайдаробод, Искандаробод, Бомбай, Мадорас, Калькутта, Агра ва бошқа ҳамма шаҳарларда бизни кутиб олган ўн мингларча халқ оғзида раҳбарларимиз келган вақтида ташланган шиор — «Ҳинди — рус биҳай-биҳай!» янги куч билан янгради. «Ҳинди — ўзбек биҳай-биҳай!», «Ҳинди — ўзбек зиндабод!» деб янги шиорлар ташланди. Турли-туман жамиятлар, давлат муассасалари, маданий ташкилотлар вакиллари, ёзувчилар, санъаткорлар, олимлар, ўқувчилар, студентлар тутган гулдасталар, бўйнимизга осган гулчамбарлар оғирлигидан ўтирганда туриш, турганда юриш маҳол бўлиб қолди.

Деҳлида берган биринчи концертимизда Ҳиндистон

республикаси бош министри Жавоҳарлал Неру, президент ўринбосари Радхакришнан, министрлар, парламент аъзолари, санъат ва маданият арбоблари, Деҳли жамоатчилигининг жуда кўп вакиллари ҳозир бўлди. Танаффус вақтида Неру кулисга кириб артистларни қутлади, қисқа суҳбат қилди; концертдан кейин саҳнага чиқиб делегациянинг ҳар бир аъзосига гулдаста тутди ва ҳаммаи муваффақият билан табриклаб: «Ҳиндистонда қаерга борсаларинг мана шундай хуш қабул қилинасилар», деди.

Ҳиндистоннинг биз борган ҳамма штатларида «ўзбек санъаткорларини кутиб олиш комитетлари» тузилган ва бу комитетларга ўша штатнинг йирик давлат, жамоат арбобларидан бошлиқ ҳамда министрлар, жамоат, маданият ходимларидан аъзолар белгиланган эди. Бу комитетлар концертларимизнинг муваффақиятли ўтишига ташкилий жиҳатдан доимий ғамхўрлик қилди, делегация аъзоларининг ҳинд маданияти, санъати, қадимий ёдгорликлари билан танишувига жуда катта имконият туғдириб берди.

Биз Ҳиндистонда ҳаммаси бўлиб ўн бешта расмий концерт берган бўлсак, ҳинд дўстларимиз бизга қирқ учта концерт кўрсатишди. Жумладан, маданият ходимлари томонидан ўтказилган қабул маросимидан кейин берилган концертда Ҳиндистоннинг бир қанча штатларидан махсус тақбирланган профессионал ва ҳаваскор артистлар бизга классик ва халқ санъати намуналарини кўрсатишди. Деҳли ва бошқа кўп шаҳарларда сон-саноксиз қабул маросимларидан кейин берилган концертларда ҳинд санъаткорлари бизни зўр хазинага — бойлиги, гўзаллиги, жиловси билан ҳаммамизни маҳлиё қилган ҳинд санъати хазинасига олиб киришди.

Биз концерт берган ёки ҳинд осори атиқасини кўриш учун тушган ҳамма шаҳарларда штатнинг бош министри ёки губернатори, министрлар, давлат ва жамоат арбоблари, турли-туман маданий ташкилотлар, ҳар хил жамиятлар делегациямиз шарафига қабул маросимларида неча юзлаб, ҳатто минглаб маориф ва маданият, жамоат ходимлари, олимлар, адабиёт ва санъат аҳллари ҳозир бўлди. Мана шундай қабул маросимларида, меҳмонхоналарда, зиёфатларда ва бошқа қулай шартларда биз кенг ҳинд интеллигенция оммаси билан яқиндан алоқа қилиш, дўстона суҳбатлар қуриш имкониятига эга бўлдик. Бу суҳбатларда биз ҳинд маориф-маданияти, санъати, адабиёти билан яқиндан та-

нишдик, дўстларимизнинг зўр мароқ билан бирган сон-саноқсиз саволларига жавобан республикамизнинг маданий ҳаёти, санъат ва адабиётимиз ҳақида сўзлаб бердик. Инглиз империализми ҳукм сурган вақтда Урта Осиё республикалари, жумладан, Ўзбекистон ҳақидаги энг оддий ҳақиқатлар ҳам Ҳиндистон чегарасидан ўтолмаган экан. Шунинг учун биз ҳамсуҳбат бўлган бир-мунча кишилар учун Ўзбекистон ҳаётидаги энг оддий нарсалар ҳам катта бир кашфиёт, ҳайратангиз бир ҳол бўлди.

Ҳиндистоннинг ҳамма шаҳарларида ҳамма концертларимиз ҳам жуда катта муваффақият билан ўтди. Мадорас ва бошқа шаҳарларда ўзбек санъатини томоша қилишга иштиёқманд бўлган халққа имконият бериш учун стадионларда махсус саҳналар тузишга тўғри келди. Масалан, Бомбайда биринчи концертимиз ёпиқ бинода ўтиб, саккиз минг томошабин кирган бўлса, қирқ соат ичида стадионга қуриланган саҳнада ўтган иккинчи концертимизни 15 минг, учинчи концертимизни 22 минг томошабин кўрди.

Ҳинд томошабинлари, ҳинд матбуоти концертларимизга, артистларимизнинг санъатига жуда юксак баҳо берди. СССР халқ артисткаси Ҳалима Носирова, Ўзбекистон халқ артисти Карим Зокиров, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артистлар Дони Зокиров, Саттор Ярашев, Эргаш Шукруллаев, Анвар Бараев, Фоменко, Аюб Қодиров томошабинларнинг катта олқишига сазовор бўлишди. «Индиан экспресс» газетаси «Жозибатор санъаткор» деб атаган Галия Измайлованинг катта муваффақиятларини, яна шу газета «Булбул» деб атаган Саодат Қобуловага, ҳамма ерда бир хилда жуда зўр муваффақият қозongan Комилжон Отаниёзовга томошабин юксак баҳо берганини, ёшлик кучи, талант ва қалб эҳтироси билан қуролланган беш қиз — Жаҳон ёшларининг Варшавада бўлиб ўтган фестивали лауреатлари Кундуз Миркаримова, Тамара Юнусова, Раиса Хўжасандова, Флора Қайдоний ва Бернора Қориеваларнинг муваффақиятларини алоҳида қайд қилиш керак.

Ҳамма концертларимиз охирида давлат ё жамоат арбоблари саҳнага чиқиб делегациянинг ҳар бир аъзосига гулдаста тутди, гулчамбар осди, совға топширди, совет санъат ходимларини табриклаб нутқ сўзлади. Жумладан, Бомбай шаҳри мэри шундай деди:

«Маданий делегациялар алмашми мамлакатлар орасида ўзаро англашувни осонлаштиради, яхши ва дўс-

тона муносабатни мустаҳкамлайди. Ўзбек рақси жаҳонга машҳурдир. Бомбай аҳолиси сизлардай меҳмонни кутиш билан фахрланади. Бизнинг санъат ходимларимиз сизлардан кўп нарса ўрганиши мумкин. Сизлар биздан жуда яхши хотиралар билан кетишларингга аминмиз».

Мадрас штати бош судьяси концертдан кейин артистларимизга гул тутиб, совға топшириб, бундай деди:

«Кўп миллатли совет мамлакатининг муваффақиятлари бизга намуна бўла олади. Сизларнинг мамлакатларинг санъат ва маданиятда илғор мамлакатдир. Биз сизлардан таълим оламиз. Биз бугун кўрган ўзбек санъатининг намуналари Ўзбекистон нақадар тараққий этганини кўрсатади».

Мадрасда ҳинд-совет дўстлиги жамияти шаҳар, маданият ходимлари иштирокида ўтказган қабул маросимида машҳур шоир ва парламент аъзоси Хариндратх Чатопадхай «Ҳинд-совет байроғи тикилган ерда ғуссага ўрин йўқ, биз жаҳонда тинчлик ўрнатиш тўғрисида биргалашиб ашула айтсак, ғусса барҳам топади» деб бошланадиган шеърни куйга солиб айтиб берди.

Бизни машҳур ҳинд арбоби Хўжа Аббос, машҳур кинематография арбоби Раж Капур меҳмон қилиб чақирди. Бу меҳмондорчиликларда ҳинд адабиёти ва санъатининг Бомбайдаги атоқли намояндалари ҳозир бўлишди. Раж Капур бизни табриклар сўзлаган нутқда бундай деди:

«Биз, ҳинд кино артистлари делегацияси, Тошкентга борганимизда ўзимизни дўстларимиз орасидагина эмас, ака-укаларимиз орасида ҳис қилган эдик. Биз Тошкентда мана шу хилда давра қуриб ўйинга тушганимизда ҳамма, ҳатто умрида ўйин тушмаган одамлар ҳам завқ-шавқ билан ўйнаган эди. Бу дўстлик рақси, ҳинд-рус-ўзбек рақси бўлган эди... Хуш келибсизлар!.. Бу унутилмас кунларда ҳинд халқи юқори босқичга кўтарилган ўзбек санъатини тақдирлаш бахтига муяссар бўлди. Биз сизларни яхши меҳмон қилолмаётган бўлсак, нонимиз оз бўлса, қалб ва бошимиз сизларники...».

Хўжа Аҳмад Аббос Бомбайда чиқадиган газеталардан бирида босилган катта мақоласида, жумладан, бундай деб ёзади:

«Ўзбек қора кўзларнинг Ҳиндистонга келиши яшини иш олиб бораётган қора кучларнинг хоҳишига қарши кун сайин мустаҳкамланаётган ҳинд-совет дўстлиги-

ни яна ҳам мустаҳкамланаётган ҳинд-совет дўстлигини яна ҳам мустаҳкамлайди».

Лакнов шаҳрида студентлар билан программадан ташқари бир учрашув ўтказишни илтимос қилиб, бизни университетга таклиф қилишди. Бизни мингларча студентлар «ҳинди — рус биҳай-биҳай!», «ҳинди — ўзбек биҳай-биҳай!» садолари, гулдурос чапақлар билан қарши олишди. Университет бадий ҳаваскорлари ҳинд классик мақомларидан бир-икки машқ қилишди. Улардан кейин бизнинг артистларимиз бир неча ашула, ўйиндан иборат кичкина концерт беришди. Бутун Ҳиндистонда ҳинд томошабинларини завқ-шавқдан оёққа бостирган — «Салом ҳинд халқига совет халқидан, гуллаган, яшнаган Ўзбекистондан» (Отаниёзов музикаси) хорини студентлар қулоқлари билан эмас, бутун вужудлари билан тинглашди. Бу ва бундан кейин ижро этилган ашула ва рақсларга чалинган чапак ва ҳайқириқлар ҳайбатли бир гулдуросга айланди.

Концерт охирида студентларнинг вакили бизга миннатдорлик билдириб шундай деди:

«Сизларнинг келишларинг университетимиз тарихида энг ёрқин саҳифадир. Сизлар ҳар биримизнинг қалбимизда дўстлик оловини ёқдиларинг ва бу олов шуъласи бутун Ҳиндистонни ёритади».

Машиналаримизнинг университет территориясидан чиқиши учун ярим соатдан ортиқ вақт керак бўлди. Студентлар 250—300 метргача машиналарнинг икки томонидан ёпирилиб тезроқ юришга имконият беришмади. Ҳар бир студент хотира дафтарига делегация аъзоларидан ҳар бирининг қўлининг қўйдириб олишни, ҳар биримиз билан қўл бериб хайрлашишни истар эди.

Ҳиндистонда ўтказилган қирқ куннинг ҳар бири, ҳинд дўстларимиз айтмоқчи, бизга қирқ қувонч бағишлади.

1956 йил 25 февраль

ОҚ ИУЛ, ДУСТЛАР!

Замонамизнинг баракали йиллари ҳаётимизнинг турли соҳаларида юз берадиган қанчадан-қанча ажойиб оламшумул воқеаларга тўлиб ўтади ва бу воқеалар мамлакатимиз тарихининг сермазмун олтин саҳифасини ташкил этади.

Қардош тожик санъати ва адабиётининг 12 апрел-

да Москвада очиладиган декадаси тожик санъаткорлари, адабиёт аҳллари ва рассомлари ижодий фаоллиятининг яқини, маҳоратда янги чўққиларни эгаллаш учун қилинадиган штурмнинг боши ва кўн миллатли Совет халқи маданий ҳаётида юз берадиган ажойиб воқеадир.

Бу декада тожик санъати ва адабиётининг Москвада ўтадиган учинчи декадаси, 41 ва 49-йиллардаги декадалардан куч ва илҳом олиб гуркираган санъат ва адабиётга етуклик кўриги, баалоғат имтиҳонидир.

Тожик дўстларимизнинг бу катта имтиҳонга қандай тайёрлик кўрганликларини диққат билан кузатиб турди. Дўстларимиз зўр ҳаяжон билан Москвага олиб бораётган ўнлаб яхши китоблар, кўплаб совет композиторларининг ёқимли асарлари, катта илҳом натижаси бўлиб вужудга келган спектакллар адабиёт аҳллари, санъат ходимлари ва бутун жамоатчиликка манзур бўлади деган умиддамиз.

Тожик дўстларимизга оқ йўл ва муваффақият тилаймиз!

1967 йил

ҲАҚ СУЗ КУЧИ

«Қизил Ўзбекистон»нинг дастлабки сонлари чиққан вақтларда газетачи кадрлар жуда оз, борларнинг ҳам бир қисми эски мактаб ва мадрасалардан чиққан бўлиб, фикрда «мия ўзгармагунча бошиқа ўзгармишларингиз ўтмас» деган ақидадан унча ҳам йироқ кетмаган маърифатпарвар зиёлилар эди. Шунинг учун, ўша вақтдаги таъбир билан айтганда, «ўзбек қизил матбуоти», биринчи навбатда газеталар, қаерда йилт этган «умидли ёш қалам»ни кўриб қолса, дарров редакция ёки редакция атрофига тортиб амалий ишда тарбиялаш, журналист қилиб етиштириш пайдидан бўлар эди. Ҳозирги кекса ёзувчи ва журналистларимизнинг деярли ҳаммаси газета ва журналлар қаноти остида ўша «умидли ёш қалам»лардан етишиб чиққан дейиш мумкин.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг кўзи тушган кўп «умидли ёш қалам»лардан бири мен бўлдим. «Муштум» журнали, хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да бир-икки кўринишим биланоқ, редакция мени ишга таклиф қилди. Бу вақтда мен техникумни ҳам битирмаган, вақтли

матбуотга биринчи қадам босганимга ниҳоят 5—6 ойгина бўлган эди. Мен редакцияга келганимда ўн беш кишига етар-етмас редакция ходимларини кўнчилигини Тошкентдан, Андижондан, Бухоро, Қўқон, Хўжанд, Уш, Намангандан топилган «умидли ёш қаламлар» ташкил етар эди.

Жойлардан газетага хабар ёзадиган мухбирлар, онда-сонда газетага қатнашувчиларнинг сонини, савиясини, малакасини, чунончи, шундан қиёс қилиш мумкин: бир неча боланинг техникумини битириб чиқиши зўр маданий воқеа бўлиб, уларнинг суратини газеталар катта ифтихор билан босиб чиқар эди.

«Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока» қозоқ тилида чиқадиغان «Оқ жўл» газеталари, «Муштум» журнали редакциялари, контораси, экспедицияси, босмахонаси ва бутун хўжалиги билан бир бойнинг собиқ меҳмонхонасига жойлашган, линотип йўқ, газета қўлда терилди, роғашча йўқ — бутун тираж битталаб босилди.

Кўчанинг у юзи Пиёнбозор. Пойтахтимиэнинг кўрки бўлган ҳозирги Навоий театри бивоси ва театр майдонининг ўрни ўшанда катта бозор бўлиб, шу ном билан аталар эди. Катта майдонни ишғол қилган Пиёнбозорнинг атрофида фалон ёки фалон бойваччанинг атторлик, «Конкорд» винолари, темир буюмлар магзини; керосин, кунжара, бўр-оҳак дўконлари, турля-туман савдо конторалари; ошхона, майхона, қиморхона... Шулар ташкил этган каттакон донра ичида сон-савоқсиз майда савдогарлар, чайқовчилар... ғовур, ҳайқиряқ. Бу маизара ва бу ғовур емирилган, тўнқада битган новдадай эртаси бўлмаса ҳам, лекия бугун барқ уриб кўкариб турган ёски оламини эслатиб турар эди.

«Қизил Ўзбекистон»нинг дастлабки сонлари чиққан кунларда газетанинг имкоияти, шароити шундай эди.

Шундай бўлишига қарамасдан «Қизил Ўзбекистон» жуда кенг тарқалган, энг обрўли газета эди. Бунини редакцияга ёғилладиган беҳисоб хатлар кўрсатиб турар эди. Редакцияга шунча кўп хат келар эдики, газета буларнинг юздан бирига ҳам ўз сақифасидан ўрни бериши маҳол бўлиб, ниҳоят, газетага «Ишчи-батрак мактублари» деган махсус варақа илова қилинди. Бу мактубларнинг жуда кўнчилиги газетани биров ўқитиб эшитадиган, «газетабон гаилар»ни бировга ёздириб юборадиган саводсиз газетхонлар, саводсиз мухбирлардан келар эди.

У вақтларда саводли газетхонлардан саводсиз газетхонлар, саводли мухбирлардан саводсиз мухбирлар кўпроқ эди.

Газетани кенг омма билан бу қадар маҳкам боғлаган, халқнинг дилига йўл очиб берган куч, шубҳасиз, ҳақ сўз кучи эди.

1957 йил 3 июнь

МАКТАБДОШЛАР

Биз, бирмунча улфат, бир ҳордиқ куни саратон ис- сиғидан паноҳ излаб шаҳардан ташқарига чиқдик ва кунни катта сув бўйидаги қалин дарахтзорда салқин- лаб, хурсандчилик қилиб ўтказдик. Шунда кимдир нима бўлиб улфатларнинг кўпчилиги турли соҳа одамлари эканига эътибор қилипти: бири медицина фанлари док- тори, иккинчиси республика халқ артисти, учинчиси техника фанлари доктори, тўртинчиси ёзувчи, бешинчи- си давлат арбоби, олтинчиси республикада хизмат кўр- сатган ирригатор...

Қасб-кори, ишлайдиган, эҳтимол, турадиган жойи ҳам бир-биридан узоқ бу одамларни нима яқинлаштир- ди, нима улфат қилиб қўйди экан?

Биз шунча йилдан бери борди-келди қилиб, улфат- чилик қилиб, бу муносабатимиз қачондан бошлангани- ни, бунга нима сабаб бўлганини сира ўйлаб кўрмаган эканмиз. Мана ҳозир, шундан гап очилгандан кейин, болалигимизда ҳаммактаб бўлиб, кейинчалик тарқалиб кетган, ҳар қайсимиз бир соҳанинг одами бўлиб етиш- ганимиздан кейин аста-секин яна топишган эканмиз.

Биз ҳаммактаб бўлган йиллар революциянинг даст- лабки йиллари, бутун мамлакатни ўзаро урушлар олови ингратаётган, очлик бўғаётган йиллар эди. Уша йиллари бир қўли душман ёқасида бўлган Совет ҳукумати бир қўли билан бизнинг бошимизни силаб, биримизни кў- чадан, биримизни ошпазнинг ўчоғи ёнидан, биримизни қашшоқ оиладан олиб мактабга жойлади, боқди, кийин- тирди, ўқитди. Биз дастлаб қадам қўйган мактаб оч- лар мактаби деб аталарди, кейинчалик коммуна мак- таби номини олди. Биз бу мактабда бир оз илм олган- дан кейин, мамлакатдаги вазият имкон бериши биланоқ, Совет ҳукумати бизга ҳамма шаҳар йўлларини, ҳамма олий мактаб эшигини катта очиб берди. Ўзбекистон

Фанлар Академиясининг академиги, техника фанлари доктори Муҳаммаджон Урозбоев Москвада ўқиди ва ўша ернинг ўзида дарс берди; медицина фанлари доктори Муҳаммаджон Қулматов аввал Москвада, кейин Ленинградда ўқиб академик И. П. Павлов қўл остида ишлади; Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиги Теша Зоҳидов, химия фанлари доктори Йўлчи Тошпўлатов Тошкентнинг ўзида фан чўққиларини эгаллади.

Ҳар ким хотира бисотини титкилаб, топган-тутганини ўртага ташлай бошлади.

Мактабда адабиёт кечаси номи билан тез-тез концертлар ташкил қилиб турар эдик. Шу кечаларда Онахон деган кичкинагина бир қизча мудом шу ашулани айтар эди:

Етимлик эди бағримни,
Менга раҳм айлангиз, дўстлар,
Отам йўқдир, онам йўқдир,
Менга раҳм айлангиз, дўстлар...

Бу ашула, қизчанинг саҳнада туриши, овози, бир сафар текстни эсидан чиқариб қўйиб йиғлаб юборгани улфатлардан бирининг зеҳнига жуда чуқур ўрнашиб қолган экан.

— Шу қиз қаерда, нима қилиб юрган экан?— деб қолди.

Уни ҳаммамиз билар эдик.

— Онахон! Медицина фанлари кандидати!

Мактабдошларни суриштириш бошланди.

— Кичирига қорни тўймаганда ёғоч қошиқни ютиб юбораман, деб мураббийни қўрқитган Фахриддин қаерда бўлса экан?

— Фарғонада, Фарғона область ижроия қўмитасининг раиси, Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутаты.

— Татовус қаерда!

Мактабимизнинг завхозси, Татовус деган киши, бир куни электр-счётчикни очиб «усталик» қилаётган бир болани қулоғидан чўзиб бир тарсаки урипти. Бу воқеа бутун мактабни ғалаёнга келтирди. Умумий мажлис қилиб Татовус масаласини кўрдик. Шунда Машраб Назоров сўзга чиқиб:

— Бизга бунақа Татовус керак эмас! Бу одам Татовусликдан бекор қилинсин!— деган эди.

Ҳаммамиз ҳам Татовус бу одамнинг номи эканини

билмас эканмиз. Уқитувчимиз айтганида шундай хўш кулги бўлди. Шундай қилиб, Татовусни Татовусликдан бекор қилолмадик. Лекин ҳозир Тошкент Медицина Институтининг клиникасининг бош врачини Машраб Назаровнинг лақаби ўшанда Татовус бўлиб қолган эди.

Шундай қилиб, мактабдошларимиздан ўттиз тўрт кишини номма-ном эсладик. Шулардан дўмбначимиз Шарифжон ўша йиллари бир фалокат бўлиб босмачилар қўлида, Аъзамжон деганимиз Ватан уруши фронтини ҳалок бўлган, қолган ўттиз икки киши барҳаёт бўлиб, булардан еттитаси фан доктори, кандидати, бештаси партия-совет ходими, давлат арбоби, иккитаси инженер, учтаси врач, тўрттаси олий ва ўрта мактабларда ўқитувчи, учтаси ёзувчи, редактор, бири артист, бири агроном, иккитаси колхозда бухгалтер, биттаси савдо ходими бўлиб чиқди. Қолган уч кишининг қаерда нима иш қилиб юрганини ҳеч ким билмади.

Шунга хурсанд бўлганимиз, ҳаммамиз ҳам Совет ҳукумати, халқимизнинг умидига яраша одамлар бўлиб етишибмиз, ҳар қайсимиз ўз соҳамизда бор кучимизни, талантимизни аямай вақтида халқимиз берган тузни оқлашга ҳаракат қилаётирмиз.

Ҳозир тамоман бошқача шароитда ўқибётган ёш дўстларимиз халқ олқишига сазовор одамлар бўлиб етишсинлар деган тилак билдирдик, буларнинг сафидан биронта ҳам хато чиқмасин дедик.

1957 йил, 13 август.

ҚАДРДОН ДУСТИМИЗ

Бундан ўттиз йил бурун «Қизил Ўзбекистон» газетасининг тиражини ярим барабар ошириш учун бир ойлик кампания ўтказилгани, шу мақсадда ҳатто редакция ходимларини ҳам обуна қилингани ҳеч эсимдан чиқмайди.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг ўша вақтдаги тиражи ҳозир текстилькомбинатда чиқадиган газетанинг тиражидан салгина ортиқ эди, холос. Уйғониб келадиган халқнинг вақтли матбуотини, унинг ёш журналист кадрларини шундан қиёс қилса бўлар, деб ўйлашмай.

Мактаб кўрмаган, малакаси оз, лекин ўзбек вақтли матбуотининг келажакга бўлган ўша вақтдаги ёш журналистларининг гарблячиларидан бири «Правда Восто-

га» газетаси ва унинг шонли коллективи бўлган. Мен бунни, бир журналист сифатида, катта миннатдорчилик билан эсга оламан.

Хўжалик ва маданий ҳаётимизнинг қайси бир соҳасида, қонсиз ва қонли курашимизнинг қайси бир фронтида биз пешқадам кадрдон дўстларимиздан она муҳаббатини, ака меҳрини, қуролдон солдат садоқатини кўрмадик!

«Правда Востока» газетаси мана шундай меҳр, шундай муҳаббат, шундай садоқат билан ўзбек халқининг қалбидан чуқур жой олди.

Шонли юбилей кунинда кадрдон дўстимиз «Правда Востока»га чуқур миннатдорчилик туйғумини изҳор қиламиз ва унинг коллективига саломатлик, ишда яна катта муваффақиятлар тилаймиз.

*Абдулла Қадҳор,
журналист, ёзувчи.
13 ноябрь, 1956 йил.*

* * *

Мен юбилейимдан олдин бирмунча ёзувчилар билан бирга Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Андижон областларига бориб келдим. Шаҳарларда, район марказларида, колхозларда адабий кечалар ўтказилди. Ўқувчиларимиз билан учрашдик.

Биз, ёзувчилар маросимларда адабиётимиз ўсганлиги, республика доирасидан, Иттифоқ доирасидан чиққанлиги тўғрисида гапирамиз. Бу албатта, ҳақ. Лекин, бу учрашувлар шуни кўрсатдики, ўқувчиларимиз биздан олдинга кетган бўлса кетганки, орқада қолган эмас.

Бизнинг ўқувчиларимиз китобларимизни аллақачонлар ўқиб бўлди. Тўғри, ўқувчи қўлига олмаган, магазинларда сарғайиб, муқоваси қийшайиб ётган китобларимиз ҳам оз эмас, лекин гап бу хилдаги китоблар тўғрисида кетаётгани йўқ.

Ўқувчи китобга, яхши китобга ташна. Унинг ёзувчига бўлган ҳурмати шуни кўрсатади.

Шундай учрашувлар ҳам бўлдики, биз адабий кечани очдигу, ўқувчиларимиз ёпгани қўйишмади, ҳамма ёзувчиларни ҳеч бўлмаса, бирон сўз айтишга мажбур қилишди.

Биз, ёзувчилар, албатта, ўқувчиларимизнинг бу ҳурмати тушунамиз, қадрлаймиз.

Мен шу ёзувчиларнинг бириман.

1957 йил, октябрь

ҒОЛИБЛАР МИТИНГИ ВАҚТИДАГИ УЙЛАР

Қорли Чимён тоғи этаклари, яшил ва қизгин адирлар қатидан пишқириб, қоя қирғоқларига бош уриб, кўпикланиб чиқиб келган, қадимий Чирчиқ дарёси ёқасида энди йигирма иккига қадам қўйган Чирчиқ деган навқирон шаҳримиз бор.

Бу энергетика, химия ва машинасозлик шаҳри, ёш бўлишига қарамай, ўзининг саноат маҳсулотлари — минерал ўғит, электростанциялар ва химия саноати ускуналари, компрессорлар, енгил саноат маҳсулотлари билан бутун Иттифоққа машҳурдир. Чирчиқ корхоналари ишлаб чиқарадиган маҳсулотлар бу ёғи Ҳиндистондан тортиб, у ёғи халқ демократияси мамлакатларига гача боради.

Мана шу ёш шаҳарнинг ёш, лекин Иттифоқнинг шу хилдаги бошқа корхоналари билан беллашиб келаётган заводларидан бири — Чирчиқсельмаш. Бутуниттифоқ социалистик мусобақасида ғолиб чиқиб, қишлоқ хўжалиги машинасозлиги министрлигининг кўчма қизил байроғини олди ва ўтган кунини шу муносабат билан завод ишчи-хизматчилари, инженер-техника ходимларининг митинги бўлди. Шу митинг, бир қанча учрашувлар адабиётимиз ҳақида бир талай ўй-хаёлларга олиб борди.

Бундан роса йигирма беш йил бурун, яъни 1932 йилнинг ёзида Ўзбекистон совет Ёзувчилари союзининг ташкилот бюроси ёзувчиларни барқ уриб ўсаётган мамлакат ҳаётига яқинлаштириш мақсадида улардан бир қанчасини истаган жойига командировка қилди. У вақтларда қишлоқ янги ҳаёт йўлига кирган, республикада Чирчиқ, Текстилькомбинат, Сельмаш, Полиграфкомбинат сингари қурилишлар кўп, ким қаерга борса, оламжаҳон янгиликларга ва таассуротларга тўлиб келар эди.

Биз, ёшу қари бир гуруҳ ёзувчилар, Чирчиқ қурилишига боришни ихтиёр этдик. Бундан бир-икки ой муқаддам бўлиб ўтган Ўзбекистон комсомолининг олтинчи съезди бу қурилишда комсомолнинг иштироки ҳақида масала муҳокама қилиб, республиканинг турли

районларидан комсомоллар съезднинг чақирғига жавобан қурилишда ишлагани отилиб чиқиб, Чирчиқнинг донгини чиқарган, уни кўзга, кўнгилга яқин қилиб қўйган эди.

Пастда ҳайқириб оқаётган Чирчиқнинг ўнг қирроғи офтобда қовжираб ётган дала; таппи ёпилган қинғиркийшиқ деворлар, паст-баланд пачақ уйлар ва битта-битта мачитдан иборат Ниёзбек, Қирғизқулоқ, Қипчоқ қишлоқлари; онда-сонда қурувчилар тиклаган ва тепасида қизил байроқ ҳилпираб турган бараклар; тепаликларда, ён бағирликларда мўр-малахдай кўринган одамлар; биринчи марта кетмон, курак, метин теккан тупроқ, тош... Келажагини тасаввур қилиш мумкин бўлмаса ҳам заҳматлиги сезилиб турган қурилишда одамлар кетмон, курак, метин билан ишлар, у даврнинг энг зўр техникаси гидромонитор эди. Кекса чирчиқликлар «Чирчиқ гидростанциялар каскадининг биринчи станциясини қўл билан қурганмиз», дейишади.

Шундай мулоҳаза қилиб қаралса, ўша вақтда адабиётимиз ҳам кетмон даврини бошдан кечираётган экан: Марказқўмнинг апрель қароридан кейин ҳамма ёзувчилар «Совет адабиёти қурилиши майдонига» тўпланган бўлса ҳам, поэзия эски традицияларни ёриб ўтиб, ҳаётга энди яқин келган, роман, ҳикоя, очерк ва бошқа жанрлар ҳали туғилмаган, туғилганлари ҳам ҳали йўр-гакда эди.

Вақт-соати етиб Чирчиққа кучли техника, Днепрострой ва Иттифоқимизнинг бошқа зўр-зўр қурилишларидан малакали одамлар келди, турли-туман машиналар, автомобилларнинг гуриллашидан Чирчиқнинг ҳайқирғи эшитилмай қолди. Бутун водий буғ, чанг, портлашлардан кўтарилган тош-тупроқ остида кўринмай қолди. Бир вақти келиб бу чанг-тўзон остидан зўр-зўр корхоналар, чиройли иморатлар, боғ кўчалар, шод-хурам одамлар чиқа бошлади. Мана шу ажойиб шаҳарларнинг ажойиб одамлари қўлида корхоналар уруш йиллари мўъжизалар кўрсата бошлади: булардан бири Ватан уруши йиллари Давлат Мудофаа комитетининг Қизил байроғини сурункасига ўн-уч марта олишга муваффақ бўлди.

Шундай зехн солиб қаралса, 30- йиллар адабиётимиз учун худди шундай катта ўзгаришлар, меҳнат ва ғалаба йиллари бўлган экан. Бунинг натижаси Ватан уруши йиллари кўзга яққол кўринди. Уттизинчи йиллар давомида вояга етган адабиётимизнинг ҳамма жанрлари

Бўйича уруш йиллари кўплаб яхши асарлар ёзилди, бу асарлар қисман, 1951 йилда Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати ва адабиёти декадасининг муваффақиятини таъмин этди.

Ана шу кечаги митинг муносабати билан Чирчиқнинг, адабиётимизнинг ўтмишини эслаб, ҳар иккисининг бугунги кунига назар солганда шуни таъ олмасдан илож йўқдир: адабиётимизда ҳали бирон марта ҳам мана шунақа митинг бўлгани йўқ.

Лекин шу кунга етишгани интилиш бор, замонимизда интилган киши ниятига етади.

1957 йил 17 август

ЯХШИ ЖУРНАЛНИНГ ҚУЛОҒИ ХАЛҚ КЎКСИДА БЎЛИШИ КЕРАК

Кейинги 2—3 йил ичида биз, ёзувчилар, журналимиз «Шарқ юлдузи»ни анча яхшилаб олдик. Журнал ҳозир адабиётимизда катта ташкилотчилик-тарғиботчилик ролини ўйнаяпти; адабиётимизнинг гоёвий ва бадний юксалишига, ёзувчиларимиз маҳоратининг ошуви-га катта ёрдам бераёттипти, етишиб келаётган таланти ёшларни ўз бағрига олаёттипти, уларни она меҳри билан тарбия қилаёттипти.

Журналнинг эндиги вазифалари адабиётимиз олдида турган умумий вазифалардан келиб чиқади. Адабиётимиз олдида турган вазифалар эса ҳамон халқ ҳаётини бўямасдан, бузмасдан кўрсатиш, яхши ҳаёт кечирини учун курашда халққа чин кўнгилдан ёрдам бериш бўлиб қолади.

Шубҳасиз, адабиётимизнинг халқдан қарзи кўп. Менинг назаримда бу қарзлардан энг қистови, уни кун сайин болалаб келаётгани ХХ съезд неъматларининг адабиётимизда акс этмаётганлигидир. Партия Марказқўмининг ёрдамида халқ устидан оғир юкни улоқтириб ташлади, энди қоматини ростлаёттипти. Бу халқнинг кўксига димиқиб ётган аломат ва жуда-жуда зарур гап кўп бўлиши турган нарса. Ҳақиқий ёзувчи, яхши журналнинг қулоғи мана шу халқнинг кўксига бўлиши керак.

Ёзувчилар ҳам, журнал ҳам Янги йилда мана шу қарзни узишга киришмоғи маъқул: буни китобхон кутаёттипти.

1958 йил

Радио эшитувчи ўртоқлар, шод-хуррамлик билан кутиб олган Янги Ёилингиз қутлуғ бўлсин!

Ўтган 1958 йилда республикамизнинг маданий ҳаёти катта-катта воқеаларга тўла бўлди.

Биз Ўзбекистон адабиёти ва санъати аҳллари бу йилни Москвада бўладиган декадага тайёрлик шиори остида ўтказдик. Ҳозир декадага пишиқ тайёрланиб, пойтахт жамоатчилиги олдида катта имтиҳондан аъло баҳо билан ўтишимизга тўла ишонч билан Москва саварига тайёрланаётибмиз.

Ўтган йил республикамиз маданий ҳаётида бўлиб ўтган яна бир катта воқеа — Осиё ва Африка мамлакатларининг Тошкентда ўтказилган кинофестивали бўлди. Биз бу фестивалда чет эл шарқи мамлакатлари кино санъатининг энг яхши намуналари билан танишдик, бу санъат вакилларига энг яхши фильмларимизни кўрсатдик. Бу нарса чет эл шарқи билан республикамиз орасидаги маданий алоқани яна ҳам мустаҳкамлади.

Осиё ва Африка ёзувчиларининг Тошкентда бўлиб ўтган конференцияси жаҳон миқёсида бўлиб энг йирик маданий-сиёсий воқеадир. Бу конференция мустамлакачиликка қарши курашда юксак трибуна бўлиши, шарқ халқларининг дўстлик, бирлик ва тинчликка интилишини кўрсатиш билан бирга, биз ўзбек ёзувчиларини бу икки қитъадан келган юзлаб ёзувчилар билан шахсан танишиш, қадрдон дўст бўлиб хайрлашиш шарафига эриштирди.

1959 йил мамлакатимизнинг хўжалигини, маданиятини яна ҳам юксалтирадиган етти йиллик улуғ Программанинг биринчи йилидир. Шу Программани амалга оширишда халқимизга ёрдам бериш, коммунистик меҳнат фидокорлари образини адабиётда ёрқин акс эттириб, заҳматкашларни янгида-янги галабаларга ялҳомлантириш ёзувчиларнинг муқаддас бурчидир.

1958 йил

ҚУВОНЧИМИЗ БЕҚИЕС

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг «Меҳнат Қизил Байроқ» ордени билан мукофотланиши вақтли матбуо-

тимиз тарихидагина эмас, ўзбек маданияти тарихида ҳам гоят катта, гоят шодийна воқеадир.

«Қизил Ўзбекистон» оммани сиёсий жиҳатдан тарбиялаш, меҳнаткашларни партиямиз томонидан халқ олдида қўйилган зўр-зўр иқтисодий, маданий вазифаларни бажаришга сафарбар қилиш билан ўзбек маданиятининг тараққиётида катта роль ўйнайди. Шунинг учун «Қизил Ўзбекистон» байроғига тақилган бу олий мукофот бутун маданият ходимларининг кўксини ифтихор ҳисси билан, партия ва ҳукуматимиздан миннатдорлик туйғуси билан тўлдиради.

Маданият ходимлари орасида «Қизил Ўзбекистон»га энг яқини ёзувчилар дейиш мумкин. Биз, чунончи, ўрта ёшдаги ёзувчилар «Қизил Ўзбекистон» қаноти остида унганмиз; партиямиз бошлаган янги ҳаёт учун жангга сиёсий ва жанговар тайёрликни «Қизил Ўзбекистон» лагеридида ўтганмиз; бу жангда партиянинг топшириғини бажариш учун биринчи ўқни «Қизил Ўзбекистон» позициясида туриб «Қизил Ўзбекистон» команди билан отганмиз.

Мана шунинг учун бу тантанали пайтда биз ёзувчиларнинг қувончимиз беқиёс, халқимизнинг ҳар бир қадамини зўр меҳр билан кузатиб турган партия ва ҳукуматимиздан миннатдорлигимиз чексиздир.

1959 йил.

МИРШОҲИД МИРОҚИЛОВНИНГ 60 ЙИЛЛИГИ

Миршоҳид ўзбек совет санъатининг йирик намояндalarидан бири. Бунинг номини Уйғур, Етим Бобожонов, Аброр Ҳидоятлов, Мария Кузнецова, Қори Ёқубов сингари катта санъаткорлар қаторига қўйиш мумкин.

Мен Миршоҳидга икки жиҳатдан яқинман: Миршоҳид санъаткор, Миршоҳид энг яқин дўстим.

Шунинг учун мен бугун Миршоҳидга иккита гулдаста тутишим керак эди, мен бу иккита гулдастани боғлаб қўйганман, лекин бугун фақат биттасини 60 йилга кирган куниди тутаётиман.

Қолган гулдастани сақлаб қўяман: шу ердаги ёзувчиларнинг кўпи пьеса ёзади. Шу пьесадаги роллардан бирини муваффақият билан адо этиб, томошабиннинг олқишига сазовор бўлган кечада тутаман.

Ёзувчилар союзи номидан мен ҳам юбиляримизга

адрес олиб келдим. Бунда Миршоҳидга қарата кўп яхши гаплар, тилаклар айтилган. Бу тилаклардан энг яхшилари — катта ижодий муваффақиятлар, узоқ умр, ҳар жиҳатдан ўсиш, ўсиш, ўсиш!

1959 йил

ИЛҲОМ ТУЛА ИЖОД УЧУН

Кўёш, ҳаво, ер, сув барча жонивор ва кўкатларга озуқа берганидек, халқ ҳаёти ёзувчига илҳом беради. Ёзувчи қанчалик истеъдодли, унинг қалам тутган қўли қанчалик тажрибали бўлса, халқ ундан шунчалик чуқурроқ миннатдор бўлади, унинг ижодини, умуман, адабиётни шунчалик чуқурроқ ҳурмат қилади.

Ёзувчининг вазифаси гўзаллик яратишдир. Бу нарса ҳаётни қалб кўзи билан кўрган, илҳомланган ёзувчигагина муяссар бўлади. Ҳар қандоқ ёзувчи учун ҳам маҳоратнинг ибтидоси илҳомдир.

Соч-соқоли оппоқ чол армиядан қайтган йигитга билим олиш яхши нарса эканини тушунтириб, ниҳоят, уни ўқигани рози қилганлиги тасвирланган асар, яна «шеърый роман»нинг бизнинг кунларда пайдо бўлиши, албатта, кулгили бир ҳол. Республикамизда қирққа яқин олий ўқув юрти бўлса, ҳар кузда илм талаб ёшлардан бир ўринга ўнлаб ариза тушса... Ёзувчи бу ҳолга қайси кўз билан қарагану, «шеърый роман» ёзгани унга нима илҳом берган, деб ўйлайсиз?

Чинакам бадиий адабиётни илҳомсиз яратиб бўлмайди. Буни ҳамма билади, лекин бу ҳақиқатни қанчалик кўп эслатилса, шунчалик яхши.

Бизда ҳиссиз ёзилган, нуқул ақл сотадиган, китобхонни адабиётдан бездирадиган совуқ китоблар оз эмас. Бу хилдаги китоблар китобхонга бир нима бериш ўрнига ўз авторининг шармандасини чиқаради: модомики, ёзувчи воқеликдан илҳом олмаган экан, модомики, воқеаларнинг моҳиятини, одамларнинг дилини англамаган экан, бу ҳол унинг ҳаётга лоқайд қараганини, ички дарддан маҳрум, бефаросат ва шапкўр эканини кўрсатади. Ёзувчи китобни илҳом ўти билан аланга олди-дирмаса, китобхоннинг қалбига ўт ёқолмайди. Китоб китобхоннинг қалбида эзгуликка оташин муҳаббат, қабоҳатга омонсиз нафрат уйғотмаса, ўқувчини мафтун қиладиган фазилатдан маҳрум бўлади.

Масалан, мана шундай ҳикоя ёзган ёзувчига нима илҳом берди экан: онгли вахтакор чол ўғлига гўзани сугориб қўйишни буюради. Онгсиз ўғил кинога кетади, гўзани сув босади. Чол ўғлини ўтқазиб қўйиб, агро-техникадан лекция ўқийди. Шу билан ёзувчи китобхонга агретехникадан таълим беради.

Яна бир ҳикоя: қаттиқ жанг пайтида бир ўлимдан қолган танкист жангдан кейин танкдан чиқа солиб ёрига хат ёзади: «Комсомол мажлисида мени танқид қилганинг эсингдами? Ушанда мен сенинг танқидингни нотўғри тушунган эканман, мени кечир».

Заруратсиз, ички дардсиз, эҳтироссиз ёзилган асар ўлик бўлади. Бундоқ асарга ҳеч қанақа ғоя, муҳим мавзу жон киргизолмайди.

Китобларимизнинг мазмундор бўлиши ҳақида кўп ўйлаб, яхши иш қилаётимиз, лекин ўқиб бўлмайдиган, китобхоннинг нафасини қайтараяган китобларнинг мазмундан фойда йўқ эканини баъзан унутиб қўйганимиз чакки бўляпти. Бу ҳол китобхонини бемаза олдичодки китобларга ошна қилиб қўяди. Китобларимизнинг ўқишли бўлиши жиддий эътибор талаб қиладиган масаладир. Китоб мазмундор бўлса бас, ўқишли бўлиши шарт эмас, дейдиган ёзувчи — ё адабиётнинг ролин тушунамайди ёки ўқишли китоб ёзиш қўлидан келмайди.

Рус ва жаҳон адабиёти классикларидан қайси бири ўқиб бўлмайдиган китоб ёзган? Буларнинг дунёни забт қилганларига бирдан-бир сабаб — китобларининг ўқишли бўлганлиги эмасми?

Китобнинг шавқ билан ўқилиши унинг латофатларидан биридир. Албатта, гўзаллик ҳам хар хил бўлади: кечаси қоп-қора осмонда оловли из қолдириб учган юлдуз ҳам гўзал, кундузи гулдан-гулга қўниб юрган капалак ҳам гўзал. Учган юлдузнинг гўзаллиги бир лаҳзаллик — бебақо гўзаллик, гулдан-гулдан ҳаёт ташиб юрган капалакнинг гўзаллиги абадий гўзалликдир. Биз абадий гўзаллик яратишга ҳаракат қилишимиз керак.

Бунинг учун воқеликни чуқур ўрганиш, ундан илҳомланишдан ташқари маҳорат ҳам керак: сюжетни ярата билиш, композициянинг жўн ва чиройли, портретнинг психологик вазик ва яққол чиқишига эришиш, тилни яхши билиш зарур.

Бизда сюжет маданияти, сюжетни тузиш санъати оқсаб қоляпти. Бир қолипдан кўчган, сюжет жиҳатидан эгизак асарлар кўпайиб кетяпти. Тўғриси айтганда,

бир хил схема асосида ёзилган ҳикоя, повесть, ёстиқдай келадиган романни ўқиб хижолат бўлади, киши. Асар замонавий мавзуда, замонавий бўлганда ҳам «майда» эмас, «йирик» мавзуда ёзилган, қаҳрамон одамларга меҳрибон, ҳассос бир ўртоқ, ишлаб чиқариш нормасини 100—200 процент бажаради, ишдан кейин романлар ўқиб, ўзининг маданий савиясини оширади; қабр устида нутқ сўзлаб, марҳум бажармай кетган ишларни бажаришга сўз беради; тўйни ишлаб чиқариш кенгашига айлантириб, режалар, қўшимча, мажбуриятлар тўғрисида гапиради. Одамлар унинг сўзларини жон қулоғи билан тинглашади... Қаҳрамон қиз бўлса яна ҳам ижобийроқ бўлади: хуштори олдига бетўхтов «қўриқ ерга кетамиз», деган талабни қўяди. Баҳс-мунозара асарнинг конфликтини ташкил этади-да, бирон уч ойдан кейин қиз енгиб чиқади. Ундан кейин қарабсизки, олам гулистон: қўриқ ер, трактор, бахтли ҳаёт, меҳнат зафарлари, орден ва медаллар...

Бу, эҳтимол, дағалроқ схемадир, баъзи бир одамларнинг нафсониятига тегар, лекин сюжети ўлардай бачкана, сийқа бўлган китоблар оз эмас. Схемадан иборат сюжет, санъат ўрнига касибчилик — шубҳасиз, инсоний туйғулардан ва замонавий тафаккурдан маҳрум бўлган қонсиз, жонсиз суратларни вужудга келтиради, ёзувчи психологик портрет чизишдан ожиз эканини кўрсатади. Бу соҳада кўп ва кунт билан меҳнат қилишимиз керак.

Биз кўпинча замондош қаҳрамонларимизнинг характери қашшоқлаштираётганимиз, қаҳрамонларимиз баланд парвоз қилмаслиги, жасорат ва эҳтиросдан маҳрум экани тўғрисида ҳақли таъналар эшитамиз. Ҳаётда оддий одамларнинг ўрни, фикр-туйғуларнинг заифлигини кўрсатувчи минглаб мисолларни кўришимиз мумкин.

Психологизм — кишиларнинг ички дунёсига, уларнинг латиф-зариф томонлари ва гўзаллиги яхши эътибор қилиш тўғрисида жиддий ўйлаб кўриш фурсати етди. Бу ёзувчилик маҳоратининг энг муҳим жиҳатидир.

Китобни бадий қилиб, маҳорат билан ёзиш — ижодий жасорат кўрсатиш демакдир. Биз ижодий жасорат деган гапни жуда кам ва тортиниб тилга олашимиз. Бу тўғрида тортинмасдан, баланд овоз билан гапириш керак. Чинакам бадий асар яратиш — бор кучини, бутун илҳом ва қобилиятини сарф қилиш демакдир. Санъатнинг темир қонуни, касб-коримизнинг талаби шудир.

Буни, хусусан, ёшларга қайта-қайта писанда қилишдан эринмаслик керак.

Афсуски, ёшларимизнинг иккинчи, учинчи китоблари биринчи китоб даражасидан кўпинча пастроқ бўлади. Биринчи китоб — одатда авторни бетоқат қилган таассуротларнинг шиддатли тазйиқи остида ёзилади. Ёш ёзувчи биринчи китобга бутун ҳаёт тажрибасини, илҳомини сарф қилади-да, янги таассуротлар тўпламасдан, маҳоратни оширмасдан туриб, иккинчи китобни ёзишга киришади. Натижада, ёзувчининг маҳорати ўсиш ўрнига пасайган бўлиб чиқади. Биз ёзувчининг иккинчи китоби биринчидан, ўнинчи китоби тўққизинчидан яхшироқ бўлиши учун курашишимиз керак. Бунга эришиш учун танқидчиларимизнинг ёрдамига муҳтожмиз.

Ёзувчи маҳоратининг ошириш керак деймизу, бу масалани диққат марказига қўймаймиз. Марказий журналлар бу ҳақда онда-сонда гапиради-ю, лекин республика матбуоти бу ҳақда чандон жон куйдирмайди.

Яроқсизлиги кўриниб турган асарларни танқидчилар ҳимоя қилишдек иллатга барҳам бериш вақти етди. Баъзи бир танқидчиларга китоб муҳим мавзунни кўтарса бас. Бу хилдаги танқидчилар мавзу деб, китобхонни эсдан чиқариб қўйишади, ёзувчи китобхонни ҳурмат қилиши керак эканига эътибор қилишмайди. Менимча танқид аввалбоши китоб китобхонга манзур бўлди-ю, манзур бўлса, нимаси манзур бўлди-ю, манзур бўлмаса, нимаси манзур бўлмади — мана шунга қизиқиши керак. Бу нарса танқидчиларга шакл ва мундарижа тўғрисидаги назарий масалани амалда яхшироқ ҳал қилишга ёрдам беради.

Одамларни, хусусан, ёшларни тарбиялашда бизнинг зиммамизга жуда катта вазифалар юкланган. Бу вазифаларни бажариш учун ҳаётни пишиқ ўрганишимиз, гўзалликка мафтун бўлишимиз, китобхонни мафтун қиладиган асарлар яратишимиз, бунинг учун илҳом тўла ижод қилишимиз керак.

1959 йил.

ЧИЛДИРМАМИЗНИНГ САДОСИ ГИЖ-БАНГ!..

Етти йилликнинг биринчи йили қутлуғ келди. Ўзбекистон пахтакорлари бу йил келаси йил мўлжалига тенг ҳосил олиб, Ватанимизнинг катта хирмонига уч

миллион эллик эмас, уч миллион юз минг тоннадан ортиқроқ оқ олтин тўқди. Шунча пахта битта хирмонга тўкилса, биласизми, чўққиси ойга етади!

Ўзбекистон тупроғига биринчи чигит тушгандан бери бунича ҳосилни, бунақа ҳосилдорликни, бунингдай юксак меҳнат унумдорлигини, бунингдай паст таннархни ҳеч бир пахтакор кўрган эмас. Бу, албатта, пахтакорларимизнинг ғайрат ва ҳунари, олимларимизнинг илми, инженерларимиз яратган машина ва машинага кенг йўл очиб берган янги агротехника хосиятидандир.

Шундай бўлгани ҳолда пахтага кетадиган бутун меҳнат кунининг ярмини битта ўзи ютадиган теримда машина узоқ вақт тўрдан жой ололмай, келди.

1950 йил ҳеч эсдан чиқмайди. Шу йили республика далаларига анчагина пахта терадиган машина чиқди. Чамамизда, бу жуда катта воқеа, пахтакорлар учун тўй бўлиши керак эди. Биз мана шу тўйларда қатнашиб, таассуротимизни газеталарга ёзиш учун колхозма-колхоз юрдик. Ҳақиқатан, кўп жойларда маросимлар ўтказилди, нутқлар сўзланди, ваъдалар берилди, мажбуриятлар олинди... Ҳамма хурсанд, бироқ амалий ишга келганда ҳеч ким машинани пахтага қўйгиси келмас, ҳар бир бригадир, ҳар бир раис «бошқалар бошлаб берсин» деб ўзини орқага олар эди.

Машина пахтага кирар-кирмас ҳар хил гаплар ўрмалаб қолди:

—Машина пахтани чайнаб, толасини узар экан.

—Машина пахтани ифлос қилиб, сортини бузар экан.

—Машина афандининг сичқон дориси — унинг кетидан тўртта одам овора...

Машинанинг камчилиги кўп, инженерлар шу камчиликларни йўқотишсин, ундан кейин ишлатайлик.

Орадан кўп ўтмай баъзи раисларнинг фотиҳаси билан бригадирлар мана шунақа ва бундан бошқа турли важҳ-тақаллар билан машинани пахтага йўлатмасликка ҳаракат қилишди. Ҳатто баъзи бир раислар бригадирга: «Машинага ажратилган картага билмасдан одам солиб юбор», деб мўйлов қилишар эди.

Бу йил машинада ҳар куни 9—10 тоннадан пахта териб, 90—100 теримчининг нормасини бажарган бир механик-ҳайдовчи ўша вақтдаги ишлардан гапириб кулади:

—Бригадиримиз машинани ернинг чеккасига чиқариб қўйиб, идорага ёлғон сводка берган эди. Шунда бригада

аъзоларидан бирон киши «Нима қилаётибсан» демапти-я!

Уша вақтларда машинага ихлоси йўқ одамлар унга яқинроқ келиб нимаси ёмону нима учун ёмонлигини суриштирмаган экан. Ҳолбуки, машинанинг ўз камчилиги — ҳали унчалик мукаммал эмаслиги устига талай ҳасрати ҳам бор экан.

Ҳеч бир хўжалик ходими автомобилни яхши билмайдиган, яхши минолмайдиган шофёрнинг қўлига бермайди, нима учундир у вақтларда пахта терадиган машинани ким ва қанақа минаётганига эътибор қилинмаган экан.

Электр устара жўн устарага қараганда юз чандон қулай, лекин бу устарада соқол олиб ҳузур қилиш учун талай шарт-шароит бор: электр устара кўкракқа тушган соқолни мутлақо ололмайди, ҳўл бетда юрмайди, бет чанг бўлса бузилади...

Пахта терадиган машина бир кунда 100—200 теримчининг ишини қилади, демак, меҳнат унумдорлигини кўтаради, таннархни туширади. Шундоқ экан, унга ҳам ўзига яраша шарт-шароит керакдир? Мана шу тўғрида дурустроқ ўйлаб кўрилмаган, шу шарт-шароитни яратишда қунт қилинмаган экан. Ҳолбуки, шарт-шароит яратиш ишини баҳордан бошлаш зарур экан. Бу йилги тажриба шунини кўрсатди.

Бир вақтлар кунига 100—200 килограммга етказиб пахта терган теримчиларни ҳамма минбарлардан, ҳамма газета саҳифаларида оҳори тўкилмаган сўзлар билан мақтаган эдик. Булар ҳақиқатан мақтовга сазовор ташаббус эгалари, ҳозирги 15—20 мингчилик ҳаракатига асос солган кишилар эди. Лекин шу билан бирга, кейинчалик ўшанақа ташаббус эгаларидан қирқ-элликтасининг ишини қиладиган машина на нотиқнинг тилига олинади, на мухбирнинг қаламига. Бу бир жиҳатдан табиб билан доктор шухратига ўхшайди: табиб ўз замонида яра-чақага қараб юзтадан битта касални тузатса, дарров оғизга тушар, дув-дув гап бўлар эди. Ҳозирги моҳир хирургларимиздан бири қўлига хирург пичоғини олганидан бери ўн тўққиз минг беморни операция қилибди, қанчадан-қанча одамга ором берибди, қанчадан-қанча одамнинг жонига ора кирибди, лекин бу ҳақда дув-дув бўлгани маълум эмас.

Ҳозирги замон транспортининг энг яхши тури самолёт эканини энди етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма

билади. Лекин бу нарса жоннинг қузурн эканини халқ дарров билгани йўқ. Аэрофлот халқ биллиб олишини кутиб ўтирмади, аэродромларга махсус самолётлар қўйиб одамларни учирма қилди: ўн-ўн беш минутдан аввал бенул, кейин пуллик одам учирди. Бу тадбир учирма бўлган ҳар бир кишини ҳаво транспортининг оташин пропагандастига айлантирди.

Шундай қилиб, пахтакорларнинг пахта терадиган машинадан қиладиган шикоятга қараганда машинанинг одамлардан қиладиган шикояти, дард-ҳасрати кўпроқ ва асослироқ бўлиб чиқди.

Тошкентда бўлиб ўтган пахтакорлар қурултойи техникани диққат марказига қўйди. Сўнгги йилларда бу соҳада катта бурилиш вужудга келди. Бизнинг бу йилги ғалабамиз мана шу бурилишнинг самарасидир.

Теримни машинанинг бўйига юклаш фақат хоҳиш эмас, турмушнинг талабидир. Уйлаб кўринг, бу йил машина 330 минг тонна пахта териб берди. Бу миқдор пахта қўлда териб олиш учун мавсумда ҳар бири ўн беш тонна пахта терадиган 22 000 навақирон ва моҳир теримчи керак бўлар эди. Биз етти йилликнинг олтинчи йили, яъни 1964 йилда 4 миллион тонна ҳосил олиш ниятидамиз, буving 70 процентини машина териб бермаса, 266 миңдан ортиқ ўн беш миң килограммчи теримчини қаердан топамиз?

Машина оғир меҳнатни енгиллатиши, меҳнат унумдорлигини ошириши, таънарни камайтиришдан ташқари «пахта куни бўйи ва йил — ўн икки ой меҳнат талаб қилади» деган ҳақ, лекин номувофиқ шиорга барҳам беради.

Далаларимизда машина зотидан фақат трактор бўлган вақтларда бир звенода пахтанинг бир центнери 22 меҳнат кунига тушгани эсимда бор. Ҳозир В. А. Тюпко бригадасида бир центнер пахта саккиз меҳнат соатига тушипти. Ҳозирги ҳисобга кўра етти йилликнинг охирида республика бўйича пахта ишлаб чиқаришга 140—150 миллион меҳнат куни камроқ сарф қилинар экан. Пахтадан ортадиган бунча вақт пахтакор учун истироҳат, китоб, театр, музика, билим, ҳунар, умуман, маданият деган сўз.

Бу йилги пахта байрами ҳосил тўйигина эмас, машина тўйи, машина байрами ҳам бўлиб қолди. Бу тўйда янграган чилдирмамизнинг садоси машинанинг тугатил-

лашидан ҳануз уйғонмаган одамларни уйғотади, гиж-банглаб катта ўйинга тартади.

1959 йил

УЛУҒ АЙЕМИНГИЗ ҚУТЛУҒ БЎЛСИН!

Бахт-толе Ватаннинг масъуд авлоди, саодат қуёши балқиган улуғ айём — буюк Октябрь байрамингиз қутлуғ бўлсин!

Бу улуғ айём — буюк давлатимиз туғилган кун — Октябрь учун ўт кечган, қон кечган қарияларимизнинг ифтихоридир.

Бу улуғ айём — халқлар бахтининг соҳибқирони — Совет давлатини улғайтирган, кўрагини қалқон қилиб, уни бало-қазолардан омон сақлаган наслнинг ғуруридир.

Октябрь байрами — эртаги коммунизм биносининг биринчи хонадонлари бўладиган болаларимизнинг қувончидир.

Октябрь байроғи остида халқимизнинг кўзи ўткир — ўзининг келажagini яққол кўрадиган бўлади.

Октябрь байроғи остида халқимизнинг қўли узун — табиатнинг энг чуқур хазиналарига етадиган бўлди.

Октябрь байроғи остида халқимизнинг қадами катта — коинотнинг сир-асроридан воқиф бўлиш учун фазоларга қараб йўл олди, одам боласининг қудрати, нияти ҳақида ойга хушхабар элтди.

Бугун совет кишилари қирқ уч йиллик меҳнатининг мана шу самараларига шавқ ва ифтихор билан кўз ташлайди, эртанги кун ҳақидаги партиянинг сўзини қўшиқ ва шиор қилиб келажакка яна ҳам илдамроқ қадам ташлайди.

Ер юзида одам бино бўлиб, байрам тушунчаси борлиққа келгандан бери дунё Октябрь мисоли умум-халқ, халқлар, қитъалар байрамини кўрган эмас.

Халқлар ўзини ўнглолмаган зулм системаси, колониал система ҳалокатга юз тутди, унинг сўнги бинolari бирин-кетин қуламоқда.

Халқлар, қитъалар тинчликни, эркин ҳаётни истар эди, Октябрь урушга — ҳалокатга қарши жанг бошлади, эркин ҳаётга қанот боғлади.

Меҳнаткаш одам боласининг иқбол қалъаси бўлган буюк Совет давлати инсон закосининг зўр кашфиёти

бўлган атом қувватини солдатнинг қўлига эмас, ишчининг қўлига, деҳқоннинг қўлига бериш учун тинмай кураш олиб бораётипти.

Яшасин тинчлик байрами, ҳаёт байрами, коммунизм байрами — улуғ Октябры!

1969 йил 18 ноябрь

БУЮК СИЙМО

Менга ҳарф танитган ўқитувчим — эски ўзбек зиёлиларидан бири «бўйи барабар китоб ёзган ёзувчи» ҳақида гапирганида, уни «Толстой ҳазратлари» деган эди. Шундай деганида бу «Ҳазрат» қайси дин ва қайси мамлакатдан эканини сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди.

Толстой, ҳақиқатан, миллий доирадан чиқиб кетган, номи ҳеч қандай чегарани билмайдиган буюк сиймо, буюк адиб эди.

Мен бу улуғ одам сиймосида кейинчалик рус халқининг энг яхши хислатларини кўрдим: буюк, лекин хоксор, кўнгли оқ, бағри кенг, қалби катта-кичик барча халқларга меҳр-муҳаббат туйғуси ва ҳар қандай адолатсизликка нафрат ва ғазаб ҳисси билан тўла.

Лев Николаевич Толстой санъаткор сифатида биз учун битмас-туганмас маҳорат хазинаси, мактаб, бутун бошлиқ бир академиядир.

1960 йил 22 октябрь

УСТОД

Кўп сўз ёлғоннинг юзини пардозлаш учун керак. Ҳақиқат шундай жононки, пардоз унинг ҳуснини бузади. Устод Антон Павловичнинг кўзни қамаштирадиган гўзал ҳикояларини қайта-қайта ўқиб, буларнинг гўзаллик сирини ахтарганимда шу фикрга келган эдим.

Мен қўлимга қалам олиб рус адибларидан мадад сўраган вақтларимда буларнинг кўпига эргашганман, лекин услубда менга ҳеч ким домла Чеховчалик таъсир кўрсатган эмас.

Агар мен услубда бирон даража камолотга эришган

бўлсам, унинг учун, шубҳасиз устод Антон Павловичга қуллуқ қиламан.

1960 йил.

МУБОРАК КЎЗОЙНАК

Менинг болалигим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсук, Қудаш, Бувайди, Толиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Бундан йигирма беш йил бурун болалагимни ўйлаганимда чалакам-чатти туш кўргандай бўлар эдим: думлик юлдуз чиққан эди; нинча тутаман деб зовурга тўшиб кетган эдим; қўшнимиз жуда сершовқин-серғалва одам эди; отқоровул Бабар (Бобур бўлса керак) деган йигитни далага олиб чиқиб милтиқ билан отганида йигит ўлмаган эди, шунда отқоровул йиғилган одамларга: «Умрим бино бўлиб бундай баттол ўғрини кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узсам киприк қоқмади-я!» деган эди...

Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан узоқ замон беҳабар юрган эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар.

Бундан йигирма беш йил бурун мен у кишининг инқилобдан олдин босилиб чиққан 22 томлик асарлари тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга муборак кўзойнақларини бердилару: «Мана буни тақиб ўз халқингни ўтмишига назар сол», дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнақларини тақиб халқимнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда темир гайкаларини бураб олган «Ёвуз ниятли киши»— Денис, иккинчи томонда отқоровул юр деса юрган, тур деса турган, устидан ошириб ўқ узганда киприк қоқмаган «баттол ўғри» Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаётини кўз олдимга келтирди. Шунинг натижаси бўлиб ғам-ғуссага тўла «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор»—ўз вақтида ёзилмай қолган ҳикоялар вужудга келди.

Мен ҳикоячилик ҳунарининг алифбесини ҳам шу му-
борак кўзойнак билан ўқиганман.

Антон Павлович ҳаётбахш баҳор қуёшидек илиқ нур
сочиб, ўзбек тупроғида хилма-хил талантларни ундир-
ган рус халқининг буюк вакилидир. Бу буюк рус олдида
мен умрбод қўл қовуштираман.

1960 йил

ПАХТАКОРНИНГ ҲАР БИР ЮТУҒИ ҚИМИРЛАГАН ЖОННИ ҚУВОНТИРАДИ

Вакил ўртоқлар!

Ёзувчиларнинг китобларига разм солсангиз, пахта-
корлар тўғрисида ва пахта тўғрисида суюниб, кези кел-
ганда куюниб, ҳаммавақт яхши тилаклар тилаб айтил-
маган сўз қолган эмас. Ёзувчи халқ ҳаётининг ойнаси
дейишади. Модомики шундай экан, ёзувчиларнинг пахта-
кор ва пахтага бўлган муносабати бутун халқимиз-
нинг муносабатини акс эттиради.

Мен кўп йиллардан бери бир нарсага диққат қилиб
келаман — икки ўзбек дунёнинг қаерида учрашиб қол-
масин, салом-алиқдан кейин албатта пахтани сўрайди:

— Пахта қалай?

— Республика неча?

Мен шу чоққача қадамим дунёнинг қаерларига ет-
ган бўлса-ю, қаерда ўзбекни кўрган бўлсам, шу савол-
ни эшитганман. Бунга сабаб, пахта, халқимизнинг риз-
қи эканлигигина эмас, пахта Иттифоқимизнинг миллат-
лар оиласи дастурхонида ўзбек халқини тўрға ўтқазиб
келяпти.

Мана шунинг учун пахтакорнинг ҳар бир ютуғи рес-
публикада қимирлаган жонни қувонтиради, пахта бай-
рамини бутун халқ байрам қилади. Мана шунинг учун
бутун халқ қурултойга кўз тикиб, қулоқ осиб, «атоқли
пахтакорларимиз келаси йил ҳосили, уни териб олиш
хусусида нималар дейишар экан, қандай маслаҳатга
келишар экан», деб турибди.

Шундай қилиб, пахтакорларга бири илми, бири ҳу-
нари, бири санъати, лозим келса ҳаммаси бир бўлиб
белининг қуввати билан ёрдам бериб келаётган республи-
ка саноат ходимлари, республика зиёлилари пахтакор-
ларнинг фақат қувончига эмас, ташвишига ҳам шерик.

Ҳозирги вақтда кўп майдонга пахта экиб, жуда юқори ҳосил ундиришдан ҳам кўра бу ҳосилни териб олиш кўпроқ ташвишга соладиган бўлиб қолди, чунки шудгордан тортиб ҳамма оғир ишни елкалаб бораётган машина теримда ҳали қоматини ростлаб олгани йўқ. Машина теримда шу чоққача қоматини ростлай олмай келганига бирдан-бир сабаб унинг ҳали бекам-кўст эмаслиги деб бўлмайди. Агар бирдан-бир сабаб шу бўлса, наҳотки машина мактаб болаларидан ҳам ёмонроқ, шулардан ҳам камроқ пахта терса! Бунинг сабаблари кўп. Бу кўп сабаблардан бири қоқоқлик, қўрқоқликдан келиб чиқадиган шухба-гумондир. Шухба-гумон ҳар қандай одамни ҳам ланж қилиб қўяди. Машина масаласида катта-кичик раҳбар ходимлар, айниқса, машинани ишлатиш-ишлатмаслик изм-ихтиёрига тушиб қолган кишилар орасида мана шундай ланж одамлар кўпроқ бўлиб келди.

Ланж одам фақат ҳозир пайдо бўлгани, фақат машинани кўриб дўнғиллаётгани йўқ. Булар азалдан бор, азалдан ҳар бир янгиликни, ҳар бир янги тадбирни кўрса дўнғиллаб келган.

Совет ҳукумати тугилган куннинг эртасигаёқ меҳнаткашларнинг болалари учун очилган янги мактаблар янгилик эди, нима, ланж одам шу янгиликни ҳам дўнғиллаб қарши олмабди дейсизми!

— Болалар шапка кийиб, пошшолик бўлиб кетмасмикин?..

Ҳолбуки «шапка кийиб, пошшолик бўлиб кетган» ўша болалар ҳозир мамлакатимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини ташкил қилиб ўтирибди, давлатимизни идора қилаётибди.

Ҳукумат бойларнинг ерини от-улови билан олиб камбағалларга улашганда-чи, ланж одам дўнғилламабди-ми?

— Худо бермаган ерни бандасининг қўлидан олинса қандай бўлар экан?— деган эди.

Маълум бўлдики, худо бермаган ерни бойларнинг қўлидан тортиб олинса, жуда яхши бўлар экан. Ўша одамлар мазахўрак бўлиб қолиб, ҳозир Мирзачўл, Ёзёвон чўлларини ҳатто худонинг қўлидан ҳам тортиб олаётибди.

Хотин-қизлар озодлиги масаласида-чи? Ланж одам шунда ҳам дўнғиллаган эди:

— Хотин-қизлар очилса шариат урмасмикин?

Шариат урадиган бўлса хотин-қизлар ҳам қараб

турмайди, деган нарса ланж одамнинг хаёлига ҳам келган эмас. Ҳақиқатан, шариат битта урса, хотин-қизлар ўнта урди, қон тўкди, ниҳоят, бу жангда зўр чиқди. Ҳозир мамлакатимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида кўзга кўринган мингларча илм-фан ходимлари, давлат арбоблари бўлган, медаллик ва медалсиз қаҳрамон хотин-қизлар, юз мингларча оддий аёлларимиздан биронтасига ҳозир шариат рўпара келиб кўрсин-чи!

Мана шунақа ланж одам азалдан бўлган, азалдан дўнғиллаб келган. Ҳозир ўша ланж одамни ёқасидан тутиб: «Сен ундоқ деган эдинг, бундоқ бўлиб чиқди-ку!» десангиз, ланж одам яна дўнғиллайди:

— Ҳа, энди ўша вақтларда тушунмовчилик бўлган экан,— дейди.

Майли, ўтган гапга салавот. Қани энди ҳозир машина тўғрисида дўнғиллаб келаётган ланж одам ҳам тезроқ шу гапни айтса, «Тушунмай келаётган эканман» деса-ю, республикамиз далаларида кўпроқ машина гуриллаб, одам шу оғир меҳнатдан қутулса!

Пахтани қўлда териш оғир меҳнат, қиммат меҳнат! Биз қиммат деганимизда фақат чўтга тушадиган харажатларни кўзда тутамиз. Ҳолбуки, қўлда терилган пахтанинг чўтга тушмайдиган харажатлари ҳам бор.

Пахта қўлда терилган вақтда, менимча, колхозларнинг чўтга тушадиган харажатига қараганда чўтга тушмайдиган харажати ҳеч қиёс қилиб бўлмайдиган даражада кўп. Биз бу тўғрида чуқур, жуда чуқур ўйлашимиз керак...

Партияимизнинг XXI съезди қарорида ҳамма ишни, хусусан, теримни машиналаштириш керак экани таъкидланди. Биз колхозлардаги чўтга тушмайдиган харажатлар тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўрар эканмиз, мана шу ҳужжатнинг мағзини чақиб кўришимиз керак. Бу ҳужжатнинг замирида фақат пахтачиликни ривожлантириш ниятигина эмас, биринчи навбатда инсон, инсонга ғамхўрлик ётади.

Ленин партиясининг тарбиясини кўрган халқимизнинг ажойиб хислатларидан бири оташин ватанпарварликдир. Совет ватанпарварлиги нима эканини халқимиз Ватан уруши фронтларида, оғир уруш шароитидаги меҳнат майдонида кўрсатди. Шундай оғир шароитда меҳнат қилган, Фарҳодни қўлда қурган одамларимиз урушдан кейин ҳам ғайратини, матонатини бўшаштиргани йўқ. Теримда кўпнинг килограммчилар ҳаракати ҳам

мана шу ватанпарварликдан туғилган, шундан куч олган ҳаракатдир.

Мавсумда бир неча тонна пахтани битталаб териш, шунча юкни бўйнига осиб, неча юз километр йўл босиш учун афсонавий Рустамнинг ҳам қуввати етмайди. Бунақа меҳнат қилишга одам боласини ҳеч қандай қонун, ҳеч қанақа моддий манфаат мажбур қилолмайди. Бунақа меҳнатни одам фақат юксак мақсад ва маслагининг ғалабасига тўла ишончдан ёниб қилиши мумкин, холос.

Одам ҳамма ишни мана шунақа ёниб қилса, мана шундай мўъжизалар яратади.

Кўчада бирон аёл оғир чамадон кўтариб кетаётган бўлса-ю, бирон эркак чамадонни унинг қўлидан олиб, автобусга чиқариб қўйса, қандай яхши. Бу одам хунук бўлса ҳам, майиб бўлса ҳам барибир, ҳамманинг кўзига бирдан яхши кўринади. Модамики, шундай экан, аёл кишининг бўйнидаги фалон минг килограмм юкни «менга орт» деб елкасини тутиб турган машина нима учун ҳамманинг кўзига бирдай яхши кўринмайди?

Аёл кишининг бошида пахтадан ҳам бошқа ташвиш кўп: туғади, кечалари уйқусини ҳаром қилиб болага қарайди, ўстиради... Баъзи раислар колхоз яслисини мақтаб «бизнинг яслимиз иккинчи она» дейишади. Тўғри, шунақа яслилар кўп, лекин ҳар қалай болагина «иккинчи она»нинг бағридан кўра биринчи онанинг этагида кўпроқ яйрайди. Хотин киши кир ювади, нон ёпади, уйга қарайди, сигир соғади...

Пахтачиликни машиналаштиришдан бирдан-бир мақсад кўп ва арзон пахта етиштиришгина эмас, қишлоқни кетмондан, яъни тонг қоронғисидан шом қоронғисигача меҳнат қилиш мажбуриятидан озод қилишдир.

Партиямизнинг XXI съезди қарорида хусусан теримни машиналаштириш таъкидланган экан, бу қарорни амалга ошириш учун бизда ҳамма шароит ва имконият мавжуд; янги агротехника машинага кенг йўл очиб берди, йирик-йирик илмий муассасаларимиз, талантли инженер-конструкторларимиз, кўплаб машина чиқариш имкониятига эга бўлган заводларимиз, техникани тез эгаллаши мумкин бўлган зийрак, чаққон, ғайратли ёшларимиз бор. Биз мана шуларга, партия, ҳукуматимизнинг кундалик ғамхўрлиги ва ёрдамига суяниб, космосни эгаллаётган олимларимиздан қолишмаслигимиз мумкин: ўтган йилги ғалабамиз катта ғалабага томон

отилган биринчи ракета эди, пахтачиликда бу йил ундан ҳам катта ракета учуришимизга ҳеч шубҳа йўқ.

1960 йил

«МУШТУМ» ТУҒРИСИДА

Ҳаётимиздаги ўтмиш сарқитлари ва турли-туман иллатларга қарши кураш, буларни илдизи билан қўпоришда сатиранинг роли беқиёс каттадир. Қиёмига етиб мўлжалига теккан сатирик сўз шу иллатга қарши курашда бир ёки бир неча очиқ суддан каттароқ рол ўйнаши, чуқурроқ таъсир кўрсатиши мумкин. Шу нуқтаи назардан қараганда «Муштум» нақадар кулгили бўлса, шу қадар жиддий, нақадар жиддий бўлса, шу қадар кулгили журнал бўлиши керак.

Мен «Муштум»нинг 60-йилда ва бу йилнинг биринчи ярмида чиққан сонларини кўриб чиқдим. Шу сонларга қараб ҳукм чиқарилса, журнал зиммасидаги вазифани бажаришда оқсаб бораётипти. Мен бу журнални қарийб ўттиз беш йилдан бери ўқийман, кўп йиллар давомида актив ёзувчиларидан бўлганман. «Муштум»нинг эски мухлиси сифатида шуни айтишим мумкин: журнал ўзининг салкам қирқ йиллик тарихида ҳамиша юксак даражада бўлган эмас, унинг ҳозирги савияси ва аҳволи ҳам порлоқ саҳифани ташкил қилмайди.

1. Редакцияда муҳаррирнинг буткул хато бир йўриги ҳукм суради. Бу йўриққа журналга материал уюштиришда «ҳаммадан муҳими факт топиш», «факт бўлса ёзиш ҳеч нарса эмас». Бу йўриқ сатиранинг хусусиятини, таъсир кучини мутлақо инкор қилади. Шунинг учун «Муштум»да босилган материалларнинг кўпчилигини сатирик жозиба ва кучдан маҳрум бўлган фактлар ташкил қилади. Бу материаллар зикр қилинган хатолар, камчиликлар, жиноятларни илдизи билан қўпориш воситаси бўлиб эмас, жазо ва тергов органларига иш очиш учун асос бўлибгина хизмат қилади холос.

Мен журналнинг бир ярим йиллик сонларини кўздан кечирган вақтимда бир нарса диққатимни тортди. «Муштум» ҳар сониди жуда кўп одамни «уриб чиқади». Масалан: журналнинг 60-йилдаги 21-сониди 29 граждани «урилган». 7 аёл маҳалласидагина эмас, балки бутун шаҳарда хижолатга қўйилади. Хижолатга қолган аёллар жабрдийда бўлиб, ҳаммаси бир фосиқ эрнинг доми-

га тушган, алданган, бошига фалокат келган, бу фалокатни мумкин қадар эл-юртдан сир тутушга ҳаракат қилган аёллардир. Бу аёлларнинг номигина эмас, шаҳри, маҳалласи, баъзан уйининг номеригача кўрсатилади. Натижада жабр кўрган аёл жинояткор эркак билан баробар маънавий жазо тортади.

Журналнинг 61- йилги 7- сонида 34 киши «урилган» ва 6 аёл хижолатга қўйилган. Бу аёлларнинг ёнига баъзан болалар ҳам қўшилади, уларнинг ҳам номлари айтилиб, унинг кўксига умрбод доғ солинади.

Одамларнинг номлари зикр қилинган материалларнинг кўпчилиги мутлақо кулги эмас, буларнинг баъзилари ҳатто ҳақорат даражасига бориб етади. Ҳолбуки, сатирик журналнинг қуроли кулги бўлиши, унинг кулгисига қолган киши шу материал асосида тергов идораларининг иш очишидан, қўрқувидан ҳам кўра кўпроқ маънавий азоб чекиши, эл-юрт ичида бош кўтаролмай қолиши, ўзи ҳақида айтилган ўткир сўз зарбидан узоқ вақт ўнғарилмаслиги керак.

Бу жиҳатдан «Крокодил» журналидан ўрناق олиш керак. Бу журнал аввало бўлар-бўлмасга одамларнинг номини айта бермайди, ундан кейин одамларни категорияларга бўлиб «уради»: бировдан ўпкалаб, бировни таъна қилиб, бировни туртиб, бировни уялтириб, бировни шарманда қилиб кулади ва «Крокодил»нинг қўли теккан кишиларнинг асосий кўпчилиги лат емайди.

2. «Муштум» фактларга ўралашиб қолиб, шу доирадан ташқарига чиқолмайди. Журналда фельетон, памфлет сингари умумлашма материал йўқ ҳисоби. Журнал халқ ижодиётига юзланиб аския, латифадан фойдаланишга уринади, лекин афандиларнинг деярли ҳаммаси тутуруқсиз, аскиялар эса ўлардай суюқ. Босилиб чиққан аскияларнинг деярли ҳаммаси зўрма-зўраки, мақсад маъносиз сўз ўйини ёки «ҳозиржавоблик»дан иборат. Маъно киргизилган аскиялар кулгидан, «кулгиси бор» аскиялар маънодан маҳрумдир.

Журнал қандай фактларни умумлаштиришга ва қандай фактларни умумлаштирмаслик кераклигига яхши эътибор қилмайди.

Колхоз фермаси мудирлари орасида ҳаром одамлар ҳам бор, бунга ҳеч ким шубҳа қилмайди, лекин «Муштум» бунини шу қадар умумлаштиради, бу ҳақда шу қадар кўп материал ва карикатуралар берадики, ферма мудир деганда кишининг кўз олдида туғма ўғри келади.

Колхоз раислари, «бошлиқ»лар ҳақида ҳам «Муштум» ўқувчида хато тасаввур қолдиради.

Фактни умумлаштиришдаги фаросатсизлик баъзан ўқувчининг газабини келтиради. Масалан: бир врач газетада ичкиликка қарши мақола ёзади ва шу мақоланинг гонорарини олиб ўртоғига ўлгудай ичкилик ичиради!

Бу умумлашмадан кимга қанчалик фойда чиқар экан?

3. «Муштум» туғилган кундан бошлаб динга қарши курашган, бу курашни бўшаштирган вақти жуда кам бўлган. Бу кураш хусусан бизнинг кунларда алоҳида аҳамият касб этган бир вақтда журналнинг бу ишда пассивлашиб кетгани шоёни таажжубдир. Журнал динга қараганда отарчи артистлар ҳақида кўпроқ материал беради. Наинки, бармоқ билан санарли миқдордаги артистларнинг «отар»га юриши жамият учун диндан кўра каттароқ фалокат бўлса!

4. Журнал баъзан нима деяётганини ўзи яхши билмайди.

Докторлар тузатолмаган бир касалликни (семизлик) табиб тузатади. Тушуниб бўлмайди: журнал табибни фош қилаётиптими, уни пропаганда қилаётиптими?

Бир карикатурада деҳқон-консерватор кетмонга қараб хитоб қилади: «Жонгинам, сенга бензин ҳам, запас қисм ҳам керак бўлмасди, сендан қандай ажраламан!» дейди.

Бунда консерватор танқид қилинаётиптими, кетмон мақталаётиптими?

Биров сизга айтади: «О муғомбир-э, оч қолсанг маърашни биласану, дардингни айтмайсан-а!»

Бунинг маъноси нима?

Журналда бунақа маъносиз ва маъноли бўлган тақдирда ҳам ҳеч ким кулмайдиган материаллар, карикатуралар кўп босилади.

5. Тил маданияти учун кураш ҳам «Муштум»нинг вазифаларидан биридир, бироқ журнал бу борада кураш олиб боришда ожиз, чунки унинг ўзи маданиятсиз. Нотўғри ишлатилган сўзлар, иборалар, бузуқ жумлалар, тилдаги қашшоқлик аломатларини журналнинг ҳар саҳифасидан кўплаб топиш мумкин.

6. Редакцияда малакали кучлар оз бўлгани, тажрибали сатирикларни журнал ўз атрофига тўплотмагани учун таланти ёшлардан янги кадрлар етиштириш ишини ёмон бир аҳволда дейиш мумкин. Редакция кекса ва

моҳир рус рассомларига ўзбек ёш карикатуристларни пайванд қилиб, янги карикатуристлар етиштириш ўрнига кўзбўямачилик қилаёттипти. Рус рассомларидан Леушин чизган карикатуралари остига Уста Камол деб, Синицкий Солиев деб, Воробейчиков Валиев деб имзо қўяди.

Мен уч ярим йилдан бери редколлегия аъзосиман, лекин бирон мартаба редколлегия мажлисига чақирилганим йўқ. Шу муддат ичида кўриб фикримни айтиш учун менга фақат битта материал юборилди.

1961 йил 16 июль

БИРИНЧИ ЎЗБЕК СОВЕТ ЁЗУВЧИСИ

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий кўзи очилибдики, қулоғи меҳнаткаш халқ кўксига бўлган, халқнинг дардига малҳам қидириб ҳар ёнга бош урган кимса, эски ўзбек зиёлиларининг ҳалол қисмига мансуб киши эди. Эски ўзбек зиёлиларининг бу қисми Совет ҳокимиятининг моҳиятини жуда тез англади, англаб бири бу ҳокимиятни мустақкамлагани қўлига қурол олди, бири орзуси ушалиб, халққа маърифат нурини сочишга киришди, бири катта ишларда ташкилотчилик қобилиятини кўрсатди...

Янги тузум ва янги ғоялардан куч олган ва ғайратга кирган Ҳамзани ҳамма соҳада кўриш мумкин эди. Агар бу даврни кураш ва маърифат даври дейиш мумкин бўлса, унда Ҳамза Ҳакимзодани милтиқли пропагандист деб аташ тўғрироқ бўлади, чунки у бир қўлида милтиқ, бир қўлида эса китоб, саҳна, танбур билан майдонга чиқди.

Ҳамза талантининг кўп томонлама бўлиши ўша даврининг талаби ва янги ғоя бағишлаган куч, ғайрат самарасидир.

Ҳамза Ҳакимзода асарларининг халққа бу қадар яқин ва суюмли бўлишига асосий сабаб унинг замон билан ҳамнафас ва халқ дилини таржимони бўлганлигидир. Шу сабаб унинг тилини халққа ниҳоятда яқин қилди. Ҳамзагача ва Ҳамза даврида ҳам ҳеч бир ёзувчининг тили Ҳамза тилидек жонли ва ранг-баранг халқ тилига яқин бўлган эмас.

Ҳамза бутун фаолияти, барча асарлари билан ўз-

бек адабиёти тарихида биринчи ўзбек совет ёзувчиси бўлиб қолади.

1961 йил

СЎНГ ДАФЪА БЎЛСА ҲАМ УРУШ БЎЛМАСИН!

Янги йил арафасида хотин-қизларимизга энг зўр давлат — тансиҳатлик ва хотиржамлик тилайман.

Бу икки давлат бир-бирисиз татимаслигини, эски китобларнинг шаҳодатига кўра, бир кимса синаб кўрган экан: соғ қўйнинг оёғини синдириб боқибди, қўй эт олмабди; соғ қўйнинг рўпарасига бўрини боғлаб қўйиб боқибди, қўй эт олиш ўрнига озиб кетибди.

Бизда тансиҳатликнинг қарийб ҳамма шарт-шароити мавжуд, лекин хотиржамликнинг бизга боғлиқ бўлмаган томони бор, бу — уруш хавфи!

Уруш хавфини йўқотиш учун ҳукуратимиз қўлидан келганини қилмоқда, пайдо бўлган ҳар бир имкониятдан фойдаланмоқда. Лекин уруш чиқмаслиги учун шунинг ўзи кифоя қилмайди. Шунинг учун менинг яна бир тилагим шуки, мамлакатимиз душманлари, коммунизм душманлари, ишқилиб, ақлдан озмасин! Ақлдан озса ўзига ўлим қидирган, бизга сўнг дафъа бўлса ҳам ташвиш орттирган бўлади.

Сўнг дафъа бўлса ҳам уруш бўлмасин!

1961 йил декабрь

БАЙРАМИМИЗ ЙИЛДАН-ЙИЛ ҚУВНОҚРОҚ БЎЛАДИ

Баҳор байрамимизнинг гулдастасига йилдан-йил янги ғалаба гуллари қўшилади. Шу сабабдан байрамимиз йилдан-йил мазмунлироқ, йилдан-йил ҳашаматли ва қувноқроқ бўлиб келади.

Қанчадан-қанча тоғу дарё, қанчадан-қанча дашту саҳро коммунизм қураётган кишиларнинг азму ихтиёрига бўйсуниб, минг йиллар бўйи бағрида яшириб келган бор бисотини социализм хазинасига тўкаётибди. Коммунизм қураётган буюк халқ кечагина совет кишининг қудратидан ойга нишона — хушхабар йўллади.

Бугун совет кишиси фазога йўл очди, фан тараққиётига беқиёс хизмат қилиши билан бирга ўрта асрнинг ваҳшиёна ақидаларига рахна солди, инсон ақл-идрокининг камолотига муносиб янги ақида учун кенг йўл очиб берди.

Халқимизнинг мана шу сўнгги ғалабаси кўп жиҳатдан унинг биринчи ғалабасини эслатади.

Сўнгги ғалаба—фазо сафари олам ҳақидаги билимнинг тараққиётига беқиёс хизмат қилган бўлса, биринчи ғалаба — Октябрь инқилоби кишилиқ жамиятининг тараққиётига беқиёс хизмат қилди; фазо сафари ваҳшоний ақидаларга рахна солган ва инсон ақлининг камолотига муносиб янги ақидаларга йўл очиб берган бўлса, Октябрь инқилоби жаҳон миқёсида зулм-истибдод қалъасига рахна солди, хусусан, мустамлака эллардаги «қуллар ва очлар дунёси»ни уйғотди, уларга инсон қадр-қимматига муносиб ҳаёт йўлини кўрсатиб берди.

Халқлар уйғонди.

Рахна кенгайди.

Собиқ мустамлака мамлакатлардан кейинги йилларда қирққа яқин давлат вужудга келди.

Бироқ мустамлакачиликка қарши кураш мустамлакачилик усули идорасига барҳам бериш билангина тугамайди. Бу тартибга барҳам бериш империализмни ярадор қилиш, холос. Маълумки, соғ йиртқичдан кўра ярадор йиртқич хавфлироқ бўлади. Иккинчи жаҳон уруши тугагандан бери инсоният йигирмага яқин уруш ва қуролли тўқнашувларнинг гувоҳи бўлди. Буларнинг деярли ҳаммаси империализмнинг мустамлакачилик сиёсатидан келиб чиқди.

Жаҳонни яна ташвиш-тахликага солаётган сўнгги воқеалар шунини кўрсатадики, мустамлакачилик инсониятнинг энг ёвуз душмани — ўлим талвасасига тушган империализм ҳар фалокатни бошлаши мумкин. Шунинг учун мазлум халқлар манфаати бутун инсоният манфаати мустамлакачиликка тез муддатда барҳам беришни талаб қилади.

1961 йил

МАМАРАСУЛ БОБОЕВ

Шоир Мамарасул Бобоев жисмоний жиҳатдан бўйи паст бўлса ҳам, поэзиямизда жуда баланд ва хушқомат

шоир. Бу осон эмас! Бобоевнинг поэзиямиздаги баланд ва хуш қомати узоқдан, узоқлардан кўринади. Бобоев катта талант, меҳнаткаш, ғоят камтар, поэзияда санъат ва санъаткорнинг дўсти, касб ва касибнинг душмани!

Тоғнинг нақадар баландлиги узоқдан қаралганда билинади дейишади. Мен шоирнинг азаматини Каттақўрғонда, Қорадарёда яхшироқ туйдим. Биз, бир қанча ёзувчилар, Каттақўрғон ва Қорадарёда Мамарасул Бобоев билан юриб чироқ ушлаган одамга ўхшаб қолдик: чироқни одам узоқдан ҳам кўради, лекин чироқ ушлаган одамни кўриш учун чироқдан кўзни пана қилиши керак.

Юбилей кунларида юбиляр одатда танқид қилинмайди, лекин Бобоев ўзимга жуда яқин одам бўлгани учун ҳатто шундай соатларда ҳам танқид қилишга ҳаддим сизга деб ўйлайман: Бобоев поэзияда нақадар актив бўлса, союз ҳаётида шу қадар пассив! Союз Бобоевдек тажрибали шоирларнинг ёрдамига муҳтож, чунки республикамизда ёзувчи кўплаб туғилаётпти, туғилиб келаётпти. Бу ёшларни бошқа ҳеч ким йўргаклаб олмайди, ололмайди, фақат ёзувчилар, тажрибали ёзувчиларгина йўргаклаб олади!

Яхши шоир Мамарасул, эллика жуда яхшилаб, жуда катта иззат-ҳурмат билан кирдингиз, юзга бундан ҳам каттароқ иззат-ҳурмат билан киринг! Шу билан бирга шогирдни кўпайтиринг!

1961 йил

ОБРАЗ ИЖОД ДЕМАҚДИР

Бир спектаклда ёнимда ўтирган бир томошабин: «Шу одамлар ҳаётда бўлса, биронтаси билан гаплашмас эдим», деди.

Оддий томошабиннинг бу сўзида чуқур маъно бор. Бу — адабиётимизнинг ўзак масаласига доир гап.

Саҳнада юрган, гапираётган, танқидчилар айтмоқчи, «тўқнашувларда характери очилаётган» одамларнинг кўпи ижобий образлар. Спектаклга ёзилган тақризда ҳам шу нарса қайд қилиниб: «Спектакль қатор камчиликлари бўлишига қарамасдан ўзининг ижобий ролини ўйнайди», дейилади.

Бу ҳам тўғри.

Лекин ўзи нима гап, сохт-сумбати, лаб-даҳани жойи-

да, ижобий ҳислатлари етарли бўлган ижобий образлар нима учун томошабинни мафтун қилмайди, нима учун унинг жозибаси, меҳригиёси йўқ?

«Ўзи хунугу истараси иссиқ, ўзи чиройлигу сўхтаси совуқ», деган гап бор. Афтидан, ҳамма гап мана шунда. Автор қўли билан зеб берилиб «чиройли» қилинган, лекин сўхтаси совуқ образлар лирикадан тортиб романгача — ҳамма жанрда учрайди. Бу образларга ижобий ишлар «қилдирилади», ижобий гаплар «гапиртирилади», қисқаси, унга ижобий хислатлар ёрлиғи туфлаб ёпиштирилади.

Партиямизнинг Программасида коммунизм қурувчиси — қаҳрамонларимизнинг энг муҳим хислатлари ғоят қисқа, лекин тўлиқ равишда айтилган. Бу мукамал инсон образини шу хислатлардан кўйлак тикиб кийгишига чаққон косиб эмас, коммунизм ғояси суяк-суягига сингиб кетган, коммунизм қурилишининг ғайратли иштирокчиси ва шу билан бирга талантли, ҳақиқий санъаткоргина яратади, ижод қилади.

1961 йил

МУҲАББАТ ВА ОИЛА

Турли редакцияларга, айрим ёзувчиларга ёшлардан оила ва муҳаббатга доир жуда кўп хат келади. Бу хатлар ёшларимизнинг оила масаласига ниҳоятда жиддий, жамиятимизнинг ҳаёт негизларидан бири деб қараганини кўрсатади.

Бу масаланинг диққат марказига ўтиб қолганлигига сабаб ёш оилаларнинг кўп бузилиши эмас, балки минг-минглаб тотув яшаётган бахтиёр оилалар фонида бузилган ёки қалқиб турган оиланинг эриш ва хунук кўринганлигидир.

Кўчада хандон-хушон юрган минглаб одамлар орасида битта одам йиғлаб кетаётган бўлса, шунча одам ичида кишининг кўзи шунга тушади. Яна бир йиғлаб кетаётган одам кўриниб қолса киши ҳайрон бўлади, сабабини билгиси келади, у ёқ-бу ёққа қарайди... Учинчи шунақа одам йўлиқса, ҳар ким ҳам ташвишга тушади, сўрайди, суриштиради. Халойиқнинг диққати жалб бўлади. Бу ҳолнинг сабаби маълум бўлгунча ҳар хил тахминлар бўлиши, шошқалоқ одамлар тахминга асослаб нотўғри хулосалар чиқариши ҳам мумкин.

Бузилган ёки бузилишга мойил бўлиб турган ёш оилалар тўғрисида ҳам шу гапни айтса бўлади. Тотув яшаётган минглаб бахтиёр оилалар орасида биттаси бузилса ёки бузилишга мойил бўлса, теварак-атрофдагиларнинг кўзи шунга тушади. Баъзи одамлар бунинг сабаби маълум бўлгунча шошқалоқлик қилиб «ҳозирги ёшлар...» деб киноя қилишади.

Мушоҳада ва фактлар шуни кўрсатадики, бузилган ёки қалқиб турган ёш оилалар асосан икки сабабга биноан бузилади. Бу сабабларнинг бири эски онг, эски урфу одатдир.

Эски онг, эски урфу одат қўли етган оила учун бир офат. Бу офат олди олинмаса, шумғиядай, оилани қуритади, ҳатто ғунчалигида хазон қилади. Эскилик дастидан бир-бирига етишолмай, етишган тақдирда ҳам яна шу эскилик орага жудолик солиб, фироқ аламини тортаётган ёш қизлар, ёш йигитлар йўқми?

Қиз билан йигит бир-бирини яхши кўради, иккови қарияларнинг ҳурмати қилиб, улардан розилик сўрайди. Қизнинг ота-онаси қатъият рози бўлмайди: «Йигит беватан, ҳукуматнинг ҳовлисида турар эмиш». Бу ҳурматли ота-она ўйламайдик, ҳукуматники деган сўз халқники деган сўз, ҳозирги замонда халқни деган халқдан кўради, халқни демаган боридан ҳам маҳрум бўлади.

Яна бир қизнинг отаси бўлажак куёви, яъни ўз фарзандининг жондан ортиқ севган ёридан катта қалин сўрайди: «Мана шунча пул берсанг севганини сеники, шунга бермасанг бошқа бозорни кўр!»

Баъзи ота-оналар ўзларининг беҳуда орзу-ҳаваслари учун йигитдан катта тўй талаб қилишади. Куёв ҳозир шунга қодирми, қодир бўлмаса-ю, тўй деб қарзга ботса, кейинчалик икковининг аҳволи нима бўлади — бу билан ишлари йўқ!

Наҳот шу нарсалар ота-онаниннг ўз фарзандига бўлган меҳрини кўрсатса!

Шундай қилиб, баъзи оилалар эскилик захридан ҳатто ғунчалигидаёқ хазон бўлади. Бундан баъзи бировларнинг ғазаби келади. «Айб, ўша қиз ёки йигитнинг ўзида, шартта ЗАГС қилиб, бўлганим шу деб туравермайдим, севгани билан қочиб кетса, бўлмайдим» дегувчилар ҳам бўлади. Бу айтмоққа осон!

Яна шу эскилик чин муҳаббат асосида бунёдга келган оилани баъзан зангдай кемиради.

Баъзи қайнана ва қайнаталар келиндан «етти қа-

ват кўрпачага ўтқазиб қўйиб, хизматда бўлишини» талаб қилишади ва бу талабнинг чеки-чегараси бўлмайди: келин ўқимаса, ишламаса, оилага бор-йўғини берса-ю, ундан ҳеч нарса талаб қилмаса! Келин бунга кўнмаса қайнананинг зиҳновига қолади, эрнинг қулоғи қоматга келади: «Хотининг ундоқ, хотининг мундоқ... Қисқаси, хотиндан куйдинг!» Эр севган хотинининг тарафини олса, йиғи, таъна: «Ўғил ўстириб нима кўрдим, хотин онадан азиз экан-да...»

Томчи тошни, занг темирни тешади.

Бу хусусда ёш эрларнинг юзига қора суркаб «ундоқ қилса бўлмайдим, бундоқ қилса бўлмайдим» дегувчилар бор. Бу ҳам айтмоққа осон! Битта оилани эскилик сиртмоғидан қутқариш учун мингта оила ёрдам қўлини чўзса ҳам оз.

Жувонмарг бўлган ёш оилаларнинг тез хазон бўлганига иккинчи, лекин камроқ, учрайдиган сабаб — бу оилаларнинг мушакдай чиройли, чақмоқдай кўзни қамаштирадиган, лекин бир лаҳзали, ўткинчи муҳаббатнамо туйғу асосига қурилганлигидир.

Чин муҳаббат туғилиши, мустаҳкам оила вужудга келиши учун жисмоний балоғат туйғусигина кифоя қилмайди, бунинг устига маънавий камолот ҳам керак! Шундагина йигит қиз зотининг, қиз эса йигит зотининг энг мукаммалини топа олади, очиқ кўз билан муҳаббат қўяди, бу чин муҳаббат асосида мустаҳкам оила вужудга келади. Бир қиз бундай деб ёзади: «Мен бир йигитни яхши кўрар эдим. У ҳам мени яхши кўрар эди-ю, орадан кўп ўтмай бошқа қизнинг кетидан кетди. Нима қилай, мен ҳам ундан юз ўгирайми ёки у қиздан қайтаришга уринайми?»

Хайрият, бу мушак-муҳаббат асосига қурилган муносабатнинг пучлиги тезроқ фош бўлибди! Оила қурилиб ўртада бир-иккита бола бўлгандан кейин шу ҳодиса рўй берса — йигит бошқа қизнинг кетидан кетса нима бўлар эди?

Бир йигит ёзади: «Мен бир қизни яхши кўраман, қиз рўйхуш беради-ю, турмуш қилгани унамайди. Кейинчалик эшитсам мен келишган, чиройли эмас эмишман... Келажакдаги орзу-ҳавасларимни барбод қилиб юбордим. Шу кунларда қаландардек бўлиб юрибман...»

Хайрият, қиз шу гапни ҳозир айтибди, бирон сабаб билан шу «қаландар»га теккани рози бўлса-ю, эр-хотин бўлгандан кейин икки гапнинг бирида «сен хунуксан» деб турса нима бўлар эди?

Муҳаббат ва оила масаласида хато қўйилган қадам, суднинг ҳукмидай, ҳеч қачон ва ҳеч ким тuzатолмайдиган хато бўлади. Суднинг янглиш ҳукми билан турмада ўтган вақт, янглиш қурилган оилада ғурбат билан кечган умр ҳеч қачон қайтмайди.

Оила қуришда қилинган хатонинг жабрини фақат эр-хотин эмас, болалар, қариндош-уруғ, ёр-жўралар ҳам тартади. Оиладаги ҳаловатсизлик эр-хотин мансуб бўлган коллективни ҳам ташвишга қўяди.

Жамоатчиликни ёш оилаларга ёмон таъсир кўрсатётган эскиликка қарши курашга чақираётган, оила масаласида хато қадам қўймаслик ғамида бўлаётган ёшларимизнинг овози кучлироқ янграши керак.

1961 йил

ЎЗБЕКИСТОН — ПАХТА ХАЗИНАСИ

ТУПРОҒИМИЗ ОЛТИН ТУПРОҚ

Қарияларимиз ёшларни алқаганда аксари «Тупроқ олсанг олтин бўлсин», деб алқайди.

Жуда ҳам яхши нафас!

Ўзбек деҳқони мана шунақа яхши нафас теккан деҳқон. Ўзбек деҳқони ўз қўлига олган тупроғимиз, ҳақиқатан олтин тупроқ бўлиб қолди.

Мен бу гапни ўз юртимизнинг мақтовини келтириш учун айтаётганим йўқ, мен юртимизнинг тупроғини ўзим кўрган бошқа юртлар тупроғига қиёс қилиб, ғарбда Швеция, Бельгия, Франция, Италия, Юнонистон ва шарқда Туркия, Афғонистон, Ҳиндистон, Цейлон, Бирма мамлакатлари тупроғига солиштириб айтаётибман.

Иқлими деҳқончилик учун қулай бўлмаган шимолий Европа мамлакатларини эмас, хийла қулай бўлган ўрта ва жанубий Европа, жуда ҳам қулай бўлган жанубий Осиё мамлакатларини олайлик.

Француз деҳқонини ишەқмас ёки миришкор эмас деб бўлмайди. Унинг қандай деҳқон эканини шундай қиёс қилинса бўлади: далаларда экиндан, дарахтдан бошқа кўкат кўринмайди — ҳаммаёқ тоза-озода, ҳатто йўл бўйларида ҳам уруғлаётган гиёҳ йўқ. Бу жиҳатдан Франция далалари Фарғона водийси, айниқса Андижон области далаларини эслатади. Лекин, шундоқ бўлса,

ҳам, биз Франция тупроғида битган кўп ноз-неъматларни Ўзбекистон тупроғида битган ноз-неъматларга сира-сира ўхшата олмадик. Масалан, Парижда қовун едик. Бу қовун қаёқда-ю, Хоразм билан Фарғонанинг қирқ-маси, Мирзачўл билан Андижоннинг шакарпалаги, Беш-ариқнинг пирсилдоғи қаёқда!

Италия боғбонининг дид ва ҳафсаласига қойил қолиш керак. Боғбон мева дарахтларини чилпиб, шохларини истаган томонига йўналтириб, дарахтдан нақш солар экан. Боққа шунчалик зеб берган боғбон меванинг лаззатли бўлиши йўлида қанчалик жон куйдиришини шундан қиёс қилаверинг. Лекин, шундоқ бўлса ҳам, Италия тупроғида етишган меваларни лаззатда бизнинг меваларга сира ҳам чоғиштириб бўлмайди. Биз Римда ўрик, Соррентода анжир едик. Римнинг ўриги қаёқда-ю, масалан, Риштоннинг атиргул ҳиди келадиган оқўриги, мирсанжаллис қаёқда! Соррентонинг анжири қаёқда-ю, масалан, Наманган, Андижон, Кўқоннинг киндигида шарбат ялтираб турган қаҳрабо анжири қаёқда!

Биз Бельгияда четдан келтирилган гилос, Туркияда олма, Юнонистонда ғайноли, Цейлонда узум, Ҳиндистонда анор едик. Бу мамлакатлар тупроғида етишган мева-чевани кўрган, татиган киши, чупончи. Нурсуқнинг қаҳрабо ҳусайнисини, Кува, Гиждувон анорини, Фарғонанинг кўксултонини, Марғилоннинг луччак шафтолисини, Тошкентнинг гуногун олмасини етиштирган Ўзбекистон тупроғини кўзига тўтиё қилади.

Мен кўрган Шарқ мамлакатларидан Афғонистон билан Ҳиндистон тупроғида пахта унар экан.

Ҳиндистон иқлими деҳқончилик учун жуда қулай. Бу ерда кўп экинлардан икки, ҳатто уч марта ҳосил олинар экан. Биз пахтачиликка қизиқдик. Қизиқмасдан бўлмайди ҳам, чунки бизда пахтани пишиши учун 150 атрофида иссиқ кун керак бўлса, Ҳиндистонда иссиқ кун керагидан икки ҳисса ортиқ, яъни 300 кун атрофида бўлар экан.

300 иссиқ кун! Яъни баҳор кеч келди, куз эрта тушди, деган нолишларга ўрин йўқ!

Ҳиндистонда 8 миллион гектар ерга пахта экилар экан. Пахта майдонининг кўплиги жиҳатидан у дунёда биринчи ўринда туради.

Сиртдан қаралганда Ҳиндистон дунёни пахтага кўмиб ташлайдиганга ўхшайди. Бироқ ундай эмас, афсуски

шу 8 миллион гектар майдоннинг 90 проценти гектаридан 3,3 центнердан ортиқ ҳосил бермас экан.

Биз етти йилликнинг охирида ҳосилдорликни 24 центнерга чиқарамиз деб ўтирибмиз. Демак, Ҳиндистонда пахта майдони бизга қараганда 5,5 барабар ортиқ бўлса, ҳосилдорлик бизда Ҳиндистондан қарийб саккиз барабар ортиқ! Демак, Ўзбекистон ҳосилдорликда қарийб саккизта Ҳиндистонга тенг келади!

Бунинг сабаби нима? Нима учун «кичкина митти фили Маҳмудни йиқитди» дегандек, Ўзбекистон саккизта Ҳиндистонга тенг келиб турипти?

Мен Ҳиндистон далалари бўйлаб автомобилда 1370 километр йўл босдим, деярли ҳамма штатларни кездим. Жуда кўп жойларда ҳинд деҳқони икки ҳўкиз қўшилган чиғир билан қудуқдан сув чиқариб экин суғораётганини кўрдим.

Бизда сув масаласи аллақачонлар ҳал бўлган.

Ҳиндистон далаларида шунча юриб бирон жойда биронта қишлоқ ҳўжалиги машинасини кўрмадим. Ҳамма жойда бирдан-бир универсал машина — ҳўкиз! Ҳўкиз ер ҳайдайди, ҳўкиз чиғир айлантириб, сув чиқаради, ҳўкиз аравага қўшилади, салт минилади...

Бизда қишлоқ техниканинг сўнг сўзи билан муқамал қуролланган.

Илм-фан ҳинд даласига йўл тополган эмас.

Бизда илм-фан деҳқоннинг ўнг қўли бўлиб қолди.

Республикамиз ҳосилдорликда саккизта Ҳиндистонга тенг келишининг сабаблари фақат шуларгина эмас, албатта. Бошқа яна кўп сабаблар қаторига тупроғимиз олтин тупроқ эканини ҳам қўшиш керак, чунки ҳар кўкатнинг ўзи суйган тупроғи бор. Пахта бизнинг тупроғимизни суйганлигини ҳар жиҳатдан қолақ Ҳиндистон пахтачилиги мисолидагина эмас, техника билан яхши қуролланган, илм-фан ютуқларидан баҳраманд бўлган Америка пахтачилиги мисолида ҳам кўрсатиш мумкин: «Иттифоқимиз пахта ҳосилдорлигида учта Америкага тенг келади!» Яна шуни айтиш керакки, Иттифоқимиздаги умумий пахта майдонининг 64 процентини Ўзбекистон пахта майдони ташкил қилади.

«Нон ҳам нон, нон увоқ ҳам нон» дегандек еримизнинг миллион гектари ҳам олтин, бир гектари ҳам олтин, Модомики шундоқ экан, биз бу олтин еримизнинг бир суямини ҳам исроф қилмаслигимиз керак. Ҳолбуки, ер исрофгарчилиги учраб туради: экин униб турган ерлар баъзан партав бўлиб қолади, ҳеч зарурат бўлмаган

ҳолда қанчадан-қанча ер турли ташкилотларга бериб юборилади; кам ҳосил унадиган ёки кўп ҳосил унганда ҳам кам даромад берадиган экинлар экилади. Кўп даромад берадиган экин экилган тақдирда ҳам ундан кам ҳосил олинади. Гектарларимиз қийқимга чиқиб, тўлиқ гектар бўлмай қолади ва ҳоказо.

Республикамиз қишлоқ хўжалиги заҳматкашлари пахтачилик соҳасида етти йилликни муддатидан олдин бажариш тўғрисида лафз беришган. Бу лафз ҳалол бўлишлиги учун пахтачиликни кўтаришда резервларимиз етарли: алмашлаб экиш, ҳосилдорликни кўтариш, кузги тадбирларни вақтида ва яхшилаб ўтказиш, кўчатни комплекс механизацияга имкон берадиган тарзда ўрнаштириш, ғўзани бегона ўт ва ҳашаротдан сақлаш, тезпишар ва серҳосил янги навлар топиш... Булар албатта, катта резерв, лекин пахтачиликни кўтаришда буларнинг ҳаммаси ҳам бир тану, ҳозирча чўл-биёбон деб аталган, яъни юзини шўр ва гиёҳ босиб ётган ерларимиз ҳам бир тан. Бу ерларнинг бағрида олам-жаҳон бойлик беркиниб ётипти. Бу ерлар ҳам ҳозирги Гулистон, Мирзачўл районларидаги экин майдонларидай халқимизнинг фаровонлиги, давлатимизнинг қудрати, тинчлик иши, етти йилликнинг ғалабасига хизмат қилиши керак.

МАШИНА — ОДАМНИНГ ДУСТИ

Одам боласи қорни тўқ, усти бут, вақти чоғ бўлиши учун кўп заҳмат тортиши керакмас. Вақти келар, одам уч-тўрт соат ишлаб, қолган вақтини чиройли яшашга, чиройли яшаб жамиятини ва шу билан ўзини яна ҳам бекаму кўст қилишга сарф қилар. Кўп миллатли Иттифоқимиз бир ёқадан бош чиқариб ва ҳар қайси халқ ўз бошига бу орзуни амалга ошириб, орзу қилган ҳаётига эришиб олади.

Бу азим ишда биров нефти, биров темири ва биров кўмири билан дегандай, ўзбек халқи пахтаси билан қатнашади. Бизнинг республикамиз бу қурилишнинг пахтачилик бригадаси дейиш мумкин. Модомики шундоқ экан, бу азим қурилиш бригадасини техника билан мукамал қуролланмаган ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас.

Кейинги икки йил шарофатли йил бўлди: терим машинаси далада пахтакор билан иноқлашиб кетди. 1961

йил машина терим захматини ҳамма колхозчилар, жами меҳнатқашлар елкасидан олиб ташлайдиган кўнга томон босиладиган катта қадам йили бўлишига ишонамиз.

Бир кунки келар, пахтакор далада ер босмай, қўл урмай дунёда энг кўп ҳосил кўтарар. Ушандай кун келишини тезлатиш олимлар, инженер-конструкторлар, ишчилар, механизаторлар, колхоз ва совхоз раҳбарлари қўлида. Шулар омон бўлишса, шулар хоҳлашса, ҳормайтолмай куч ва талантларни ишга солишса, ўшандай кун келади.

Пахтачилик борасида қанақа мажлис, кенгаш, қурултой чақирилмасин, қанақа қарорлар чиқарилмасин, қандай тадбирлар жорий қилинмасин, буларнинг ҳаммаси мана шу тилакка, шу мақсадга қаратилган. Деҳқоннинг бу кунги меҳнатини бундан ўттиз йил бурунги ҳосилдорликка солиштириб қаралса, келажакни ёрқин тасаввур қилиш мумкин. Бу ютуқларимизнинг омиллари, шубҳасиз, кўп ва шу кўп омиллардан бири машина эканини ҳозир ҳамма ҳам тан олади.

Биз мана шу омилларга суяниб етти йилликнинг охирида 4 миллион тонна пахта ҳосили олиш ниятидамиз. Бу ниятимизга албатта етамиз.

Бир замонлар, даламизда ҳали битта ҳам машина бўлмаган вақтларда пахтанинг турган-битгани оғир меҳнат эди: шудгор, чигит экиш, ягана, чопиқ, терим, ғўзапоя чопиш... Ҳозир теримдан бошқа ҳамма оғир меҳнат машинанинг бўйнига буткул юкланди. Терим ҳам машинанинг бўйнига юкланса эди!.. Бироқ теримни ҳам машина бўйнига юклашга икки томондан монелик бўляпти: биринчидан, терим машинамиз ҳали ҳам мукамал эмас, иккинчидан, машинага ҳамма бир хилда ишонч ва хурсандчилик билан қарамаяпти.

Машинанинг ҳали мукамал эмаслигига унинг ижодчилари инженер-конструкторлар иқрор, шунинг учун олимлар бир ёқадан бош чиқариб, унинг камчиликларини йўқотиш устида муттасил иш олиб боришяпти. Нима янги чиққан вақтида мукамал эди — паровозми? Электр лампочками? Автомобилми? Тракторми?.. Демак, бугун бўлмаса эртага ҳар жиҳатдан мукамал машина яратилади. Лекин машинани хурсанд бўлиб қарши олмаган одамлар шу мукамал бўлмаган машина ҳам келажакка томон босилган жуда катта хайрли қадам эканини англаб олишолмаяпти. Булар икки нарсани пеш қилишади:

1. Машина пахтанинг бир қисмини нобуд қилади.

2. Пахтани сортларга ажратиб, озода қилиб терадиган 15—20 мингчи аёлларимиз бор, машинани сотиб шуларга егизиш керак.

Машина пахтанинг бир қисмини нобуд қилиши рост. Бу нобудгарчиликка куядиган одамни, албатта, қоралаб бўлмайди. Лекин куйишда ҳам куйиш бор.

Ариқ бўйида донлаб юрган жўжалардан биронтаси ариққа тушиб кетса, онаси фарёд чекади, нима қилишини билмайди. Ариқнинг у ёғига ўтади, бу ёғига ўтади... Шу чоқ бирон киши жўжани сувдан олмоқчи бўлиб қўл узатса, товуқ баттароқ фарёд чекади, одамга ҳужум қилади, тепади... Иложини топса-ю, кўзини чўқиб олса! Товуқ бечора боласига узатилган қўлни кўради-ю, бу қўл нима мақсадда узатилганини фаҳмламайди. Машина тўккан пахтага куйиб, бункердаги пахтани кўрмайдиган, машинани қарғаб эртаги кунни ўйламайдиган одамлар тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин.

Биз бугун 1500—1600 минг гектар пахта майдони, 24 центнер ҳосилдорлик тўғрисида гапираётибмиз. Шунинг ўзи 3800—3600 минг тонна пахта деган сўз. 3800 минг тонна пахта териб олиш учун 253 мингдан ортиқ 15 мингчи теримчи керак. Шу яқин йилларда пахта майдони 2—2,5 миллион гектарга, ҳосилдорлик 30—35 центнерга етишига ким шубҳа қилади? Бу нарса шубҳасиз бўлса, ўшанча пахтани йиғиб-териб олиш учун камида ярим миллион ўн беш-йигирма мингчи теримчи керак бўлади.

Бир мавсумда, яъни 90 кунда 20 минг килограмм пахта терилганда кунига ўрта ҳисоб билан 220 килограммдан тушади. Ўйлаб кўриш керак, одам машина эмас, башарти шунча пахтани терганида ҳам теримчи неча мавсумга етар экан?

Кейинги ўн йил давомида чиққан машҳур теримчиларимизнинг кўпи қани?

«Жон оғритган дўст бўлмайди», дейишади. Пахтакорга, айниқса пахтакор хотин-қизларимизга ким дўст: машина тўккан озгина пахтага қараб оҳ-воҳ қилган, одамнинг меҳнатига куйган бўлиб одамнинг ўзини эсидан чиқарган киши дўстми ёки одамни шундай оғир меҳнатдан буткул қутқараман деб турган машина дўстми?

Бир хил одамлар машина масаласига келганда анқов бўлиб олишди. Бизларга қолса, масалан, кир ювадиган машина, тўқим солинса ҳам дарров ювиб дазмоллаб, ҳатто тугма қадаб бериши керак! «Мен-ку кир ювадиган машинанинг олдига шунақа талаб қўяётибман, машинанинг ҳам мендан бирон талаби бордир», деган гап буларнинг хаёлига ҳам келмайди. Пахта терадиган машина тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин. Баъзи одамлар пахта терадиган машина қандай шарт-шароитда яхши ишлаши тўғрисида ўйлаб машина теримига тайёрлик кўрмайди-ю, натижада машина яхши термаса «ана, ғйтмадимми!» деб каромат сотади. Бунақа одамлар «фалон жойда машина яхши ишляпти-ку, фалон механизатор кўп теряпти-ку» деган гапларга қулоқ солмайди; терим жафосини тортаётган заҳматкашлар сиқиб қолишса, йўл қилади: қўлда терилган пахтани кечаси машинадан ўтказиб, эртасига машина ҳисобидан топшириб юборади. Ерни, ғўзани машина теримига мослаш, уста ҳайдовчилар етиштириш, машинада кўп пахта терадиган механизаторларнинг тажрибасини ўзлаштиришдан кўра кўзбўямачилик осон, албатта.

Бу тоифа одамлар негадир, комплекс-механизация бир кампания, бир йўлини қилиб чап бериб турсам ўтиб кетади, деб ўйлайди.

Машина масаласида ҳамма гуноҳни тушунмаган ва фаҳми етмаган одамларнинг бўйнига қўйиш адолатдан эмас. Ҳамма нарсага тушунадиган, фаҳми етадиган баъзи одамлар, айниқса раҳбар ходимлардан ўпкалайдиган жойимиз ҳам бор.

Бизда илғорлар, қаҳрамонлар музейнинг экспонати эмас. Оммани етаклайдиган, янгидан-янги галабаларга эришишда олдинги сафда борадиган кишилар. Омма илғор ёки қаҳрамоннинг кетидан эргашмоғи учун унинг тажрибасини билиши, эгаллаши керак. Демак, раҳбар ходимларнинг вазифаси илғорларнинг тажрибасини умумлаштириш, омма орасига ёйишдан иборат бўлиши керак.

Шундай ҳоллар ҳам учрайди:

Бирон ғайратли киши ишнинг кўзини бошқалардан кўра яхшироқ билиб олади-ю, жон-жаҳди билан меҳнат қилиб, нимагадир эришади. Унинг тепасида турган раҳбар ходим бу одамнинг тажрибасини ўрганиш, умумлаштириш, шу йўл билан бутун коллективнинг ишини бароридан келтириш ўрнига бошқа йўл тутаяди: унинг

битта қилган ишини ўнта қилиб жар солади, ҳалол меҳнаткашни ҳаром йўл билан томга чиқариб шотини олиб қўяди, ана ундан кейин қаерга борса «мен мана шунақа одамларни тарбиялаб етиштирдим» деб керилади. На-тижада бу ҳалол одамнинг озми-кўпми яхши тажрибаси шовқин остида қолиб кетади, уни ҳеч ким кўрмайди, қаҳрамоннинг ўзи оммадан ажралиб қолади. Оқибат бузилади — бошда битта ишини ўнта қилиб жар солишганда хижолат тортган, ҳатто қўрққан бўлса, бориб-бориб битта ишини юзта қилиб жар солинса ҳам уялмай-диган, «бетимнинг қаттиғи — жонимнинг ҳузури» дейдиган бўлиб қолади.

Ҳалол одамнинг яхши ниятини барбод қилиш, уни ҳаром йўлга — ҳалокат чоҳи ёқасига бошлашдан оғирроқ жиноят йўқ!

Ҳозир қишлоқ хўжалиги илғорлари орасида янги бир оқим куртак чиқаряпти. Бу оқимнинг вакиллари-дан бири — Оржоникидзе районидagi «Қизил Ўзбекистон» колхозининг бригада бошлиғи, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Анвар Эгамназаров район партия комитетининг пленумида сўзга чиқиб деди:

«Бизнинг бригада олтмишинчи йилда 145 гектар пахта майдонининг ҳар гектаридан 49,3 центнердан ҳосил олди. Бизга қўшни бўлган бригада 80 гектар ернинг ҳар гектаридан 26,6 центнердан ҳосил кўтарди. Биз олтиш биринчи йилда қўшнимизнинг 80 гектар ерини қўшиб олиб шу ердан ҳам юқори ҳосил олиш мумкин эканлигини амалда кўрсатиб бермоқчимиз».

Мана бу амалий гап! Бу гапга тушуниш осон!

Мана шу ҳаракат бизнинг механизаторларимиз орасида оммавий тус олса қандай яхши иш бўлар эди!

Биз заводдан чиққан бир хил маркали пахта терадиган машина бировнинг қўлида айғирдай кишнайд, бировнинг қўлида бузоқдай латта чайнайди. Бунақа ҳодисалар баъзан бир колхознинг ўзида ҳам учрайди. Нима учун шундай? Нима учун мавсумда биров бир неча юз тонна пахта теради-ю, биров эллик тоннага ҳам етказолмай ҳуноб бўлади? Уша илғор теримчини маж-лисларга камроқ олиб борсак, камроқ ваъз айттирсак, камроқ кўз-кўз қилсагу, қолоқ деб аталган кишиларга унинг амалий ёрдамини уюштирсак яхшироқ бўлмасмикин? Илғор теримчи ўша қолоқ теримчининг бригадасига келсин, ерини, ғўзасини, машина ҳайдашини кўрсин; камчилиги бўлса айтсин, хатосини тузатсин... Илғор

теримчи шу йўл билан қолоқни қолоқликдан олиб чиқса, қолоқ устозига ўхшаб бир неча юз тонна бўлмаган тақдирда ҳам, лоақал юз тонна пахта терса, кўп улур иш бўлар эди.

Яхши тарбия кўрган одамнинг хислатларидан бири шуки, бундай одам ўз фаолиятида бошқалардан бир қадм олдинга ўтса дарров орқасига қарайди, шерикларига ёрдам қўлини узатади, сафини кенгайтириб, янги ғалабаларни кўзлайди.

ПУШТ, КАРВОН КЕЛЯПТИ

Ҳозир пахтакор колхоз ва совхозларимизнинг хийла бақувват, қудратли техник ва иш кўрган кадрлари бор. Етти йиллик карвонининг манзилга олдинроқ бориш учун ташкилий ишларни маҳорат билан олиб бориш, резервларни топиб ишга солиш, фан ва техниканинг илғор тажрибасини кенг суратда жорий қилиш керак.

Модомики ҳозир колхозда ишлаб чиқариш даражаси колхозчининг фаровонлигини таъмин қилмас экан, модомики колхозчи ҳозир моддий манфаатни кўзлаб меҳнат қилар экан, моддий манфаатдорлик ишлаб чиқаришни кўтариш, меҳнат унумдорлигини оширишнинг негизи бўлиши керак.

Марказқўмнинг 1953 йил сентябрь Пленумигача ма-на шу моддий манфаатдорлик тартибининг бузилиши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига, колхоз тузумига зарар етказган эди. Партия бунга қарши бир қанча чоралар кўрди, бу тартибни изига туширди. Лекин айрим ҳолларда моддий манфаатдорлик тартибига ҳануз риоя қилинмайди.

Колхозчининг жамоат хазинасидан оладиган иш ҳақи шубҳасиз, колхоз ишлаб чиқаришининг даражасидан келиб чиқиши, асосий манба, яъни ердан олинган бойлик миқдорига қараб белгиланиши керак. Колхозчининг яхши ишлаши, жамоат ишига бор кучини бериш учун шунинг ўзинигина билиш кифоя қилмайди, бунинг устига унда «кўп ишласам кўп оламан» деган ишонч ҳам бўлиши зарур. Шундай ишонч бўлмаса, колхозчи колхоз ишлаб чиқаришига бир кўзи билан қарайди, унинг бир кўзи шахсий хўжалигида бўлади.

Тошкент область, Оржонкидзе район партия комитетининг пленумида Волгоград колхозининг раиси минбарга чиқиб гапира бошлаган эди, область раҳбар хо-

димларидан бири бир-иккита луқма ташлаб, унинг кўпигини босди.

- Бу йил колхозчи меҳнатига неча пул олди?
- Икки юз эллик сўм.
- Уборшица неча пул олади?
- Уч юз олтмиш сўм...

Ҳамма нарса очиқ-ойдин бўлди қолди: уборшица йилига ўн бир ярим ой, ҳафтасига олти кун, кунига 2—3 соат ишлаб 360 сўм, колхозчи эса ўн икки ой, ҳафтасига етти кун, кунига тонг отгандан кун ботгунча ишлаб 250 сўм олади! Наҳот колхозчининг шу тегиши колхоз ишлаб чиқаришининг даражасидан келиб чиққан бўлса! Агар ишлаб чиқариш даражаси шу аҳволда бўлса, бунинг сабаби нима? Наҳот бунинг бирдан-бир сабаби колхозчининг яхши ишламаганлиги, дангасалиги бўлса! Бу нарса ақлга сиғмайди.

Колхозчи жамоат хўжалигининг ўсишидан моддий манфаат кўришга тўла ишонмагандан кейин, турган гап, шахсий хўжалигига умид боғлайди, унга кўпроқ эътибор қилади; бригадани додлатиб, раисни бақиртириб бозорга чопади. Улар бозорга меҳнатдан қочиб, чайқов қилгани ёки бекорчиликдан зерикиб тухум уриштиргани бормайди!

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг шу йил 18 апрель сонида «Виждонингиз нима дейди», сарлавҳали бир хат босилиб чиқди. Бу хатда Оржоникидзе районидаги Свердлов номли колхоз раҳбарлари «текинхўрларга, дангасаларга, ишёқмасларга колхозда ўрин бўлмаслиги керак» деган талабни қўйишади. Талаб жуда тўғри, лекин хат бошдан-оёқ қарама-қаршилик, мантиқсизликдан иборат.

Хат «Виждонингиз нима дейди» деган сарлавҳа билан бошланиб, «текинхўрларга, дангасаларга, ишёқмасларга колхозимизда ўрин йўқ» деб тугаса ҳам, колхоздан кетган одамлардан биронтаси текинхўрлик, дангасалик, ишёқмаслик қилиб юргани хатдан маълум эмас; аксинча, буларнинг ҳаммаси жамият учун фойдали бир иш билан машғул эканига колхоз раҳбарлари иқрор.

Хатда бу одамларни колхоз ишлаб чиқаришида қатнашмай, ноз-неъматларидан фойдаланиб келаётган текинхўрлар деб аталади, улар колхознинг еридан томорқа сифатида фойдаланиб келяпти, деб шикоят қилинади.

Биринчидан, колхозда ишламаган одам унинг қанақа

«ноз-неъматидан фойдаланади. Иккинчидан, колхозда ишламай 0,12 гектар томорқадан «воз кечмасдан» ҳануз фойдаланиб келаётган бўлса, бу ҳол кўпроқ раҳбарларнинг бефаросатлиги, бепарволиги натижаси эмасмикин?

«Колхоз бойликларидан фойдаланиб келаётган (?) 250 киши бошқа муассасаларда ишлаши маълум бўлди» дейилади. Бу одамлар бошқа муассасаларда ишлагани учун «текинхўр, дангаса, ишёқмас» номини олишига тушуниб бўлмайди. Нима, бошқа муассасаларда текин нон улашар эканми?

Свердлов номли колхоз раҳбарлари осон йўл тутиб масъулиятсиз хат ёзиш, меҳнаткашлар шаънига бўлмағур гаплар айтиш ўрнига, бу колхозчиларнинг колхоздан нима учун кетганликлари тўғрисида чуқурроқ ўйлаб кўришса, сабабларини топиб, бундан сабоқ олишса яхшироқ бўлар эди.

Бизда план, процентни ҳар дам суриштириб, ўша план, процентни бажарадиган колхозчидан ҳолинг қалай, нима еяпсан, нима кияётибсан, қаерда турибсан, деб ойда-йилда бир оғиз сўрамайдиган раҳбарлар ҳам бор. Ҳолбуки, бизнинг жамият учун, биз коммунизм қурувчилари учун энг муҳими одам! Коммунизм учун кураш одамнинг яхши кун кўрмоғи учун курашдир.

Бизда колхозчининг 7—8 ой умри далада ўтади. Шу вақт ичида колхозчи дала шийпонида овқатланади, куннинг иссиғида дам олади. Модомики, шундоқ экан, дала шийпонига кенгроқ участка ажратилса, бу участкага мевали ва соя берадиган дарахтлар ўтқазилса, кундалик овқатга тушадиган резавор ва сабзавот экилса, колхозчи яхши овқат еса, соя-салқинда дам олса ёмон бўладими? Колхознинг саноат аҳамиятига эга бўлган катта боғларида дам олгани, унинг ноз-неъматидан татигани колхозчининг фурсати йўқ, буни назарда тутганда юқоридагидай дала шийпонларини яратиш зарурларнинг зарури эмасми? Колхоз раҳбарлари, юқоридан келиб ғўза оралайдиган турли-туман вакиллар ғўза оралаб юрганда колхозчиларнинг ҳаёти, иш шароити ва маишатига доир мана шунақа масалалар тўғрисида ҳам ўйлашса, ўзларининг виждоний вазифаларини бажарган бўлар эдилар.

«Ер тўймагунча эл тўймас» деган гап бор. Демак, элни тўйдирадиган ер, демак, юртнинг бойлиги ердадир, демак, ер колхознинг асосий даромад манбаи бўлиши керак. Кўпгина колхозлар бутун кучини мана шу асосий

даромад манбаига йўналтириш, ҳосилни ошириш, тан-нархни камайтириш ўрнига қўшимча даромад манбаи излашади ва қўшимча даромад манбаи асосий даромад манбаидан диққатни четга тортади.

Асосий даромад манбаи бўлган ердан ўн тийинлик маҳсулот кўпроқ олинса, колхоз бойлиги ва шу билан юрт бойлигига ўн тийин қўшилди деган сўз. Лекин қўшимча даромад манбаидан колхоз кассасига тушган ўн тийин фойдадан юрт бойлигига ҳеч нарса қўшилмайди.

Тошкент область, Оржоникидзе районидаги «Правда» колхози узоқ бир шаҳарга вино юборипти. Колхоз бундан катта фойда кўрган бўлса керак, фойда кўрмаса бу ишни қилмас эди. Бироқ унинг бир қанча томонлари бор: биринчидан, правлениенинг ниятини амалга оширган «учар»ларнинг бу «катта фойда»дан оладиган «луқмай ҳалоли» колхозчига тегадиган ҳиссадан юз баравар ортиқ бўлади, яъни колхозчи ялайди-ю, ҳаром одамлар шимиради; иккинчидан, колхоз шунақа «қўшимча» даромадга муккаси билан кетса, колхоз хўжалиги омонат пойдеворга қурилган, бозор, омад ва ҳар хил тасо-дифларга қарам бўлиб қолади; учинчидан, ҳамма колхозлар шу йўлни тутган тақдирда мамлакат хўжалигига путур етади ва ҳоказо.

Колхоз асосий даромад манбаи, яъни ердан бевосита ва билвосита олинадиган даромад ҳисобига бойиши, яъни мамлакатни бойитиб бориши керак. Асосий даромад манбаи, яъни пахта, пилла, чорва ва бошқалар билан хўжаликни кўтариб бўлмас экан, ҳар қандай қилиб бўлса ҳам «кўтариш йўлини қидириш»дан кўра бунинг сабабларини топиш, рўйирост айтиш, колхозчилар билан маслаҳатлашиш, ҳал қилиб бўлмайдиган масалаларга партия ва совет ташкилотларининг диққатини тортиш керак.

Дард яширилса иситмаси ошкора қилади.

Раҳбар ходимлар орасида қўл остидаги одамларнинг моддий аҳволини юқори ташкилотлардан яширадиган, бу ҳақда уларга нотўғри, ёлғон маълумотлар берадиган, мажлисларда «фаровон турмуш», «маданий тўқ турмуш» тўғрисида лоф урадиган кимсалар бор. Амалпараст бу одамлар халқ билан кенгашмасдан, халқнинг хоҳиши ва имкониятини сўрамай туриб унинг номидан мажбурият устига мажбурият олади, ҳамма мажлисларда оғиз кўпиртириб, гап сотади, каттага қўл қовуштириб, кичикка дўқ уриб, «бажарамиз» дейди, лекин сўзининг устидан чиқиш учун узатган оёғини йиғмайди.

Кўзбўямачи отлиқ қабиҳ жиноятчилар мана шу тоифадан чиқади.

Шахсий бойлик орттириш, ўғирлик ва муттаҳамлик қилиши учун амал, мансабни иссиқ уяга айлантирган кўзбўямачилар халқ билан давлат орасига парда тортади, хўжаликни издан чиқаради. Илм-фан аҳлларининг бошини айлантиради, раҳбар ташкилотларни янглиштиради ва ҳаказо! Кўзбўямачилик натижасида вужудга келган ёмон аҳволнинг жабрини бориб-бориб халқ тортади. Шунинг учун кўзбўямачиларни бутун халқ таъқиб ва фош қилиши керак.

Бизнинг маданий муассасаларимиз қишлоққа ҳаммаси бир хилда яхши хизмат қилмайди. Бу борада радио ва телетомошадан ўпкалашга ўрин бор.

Радио пахта ва пахтакорлар ҳақида материаллар бериб туради, ҳатто шунга аталган махсус соати бор. Лекин бу материаллар аксари «хўжакўрсин»га берилади, махсус соатлар эса кўпинча музика ва ашула билан чучитилган маза-матрасиз адабиётнамо гаплардан иборат бўлади: мухбир бир жойга боради, пахта дала-ларини кўради, нимадандир илҳомланиб, қўшимча мажбурият олган раис ёки бригадир мухбирни «самимий кутиб олади» савол-жавоб, хайр-хўш... Ё бўлмаса бу илғор раис ёки бригадир тажрибасидан гапириб, ўттиз йилдан бери тилдан тушмаган гапларни қайтаради: ғўза қондириб суғорилади, чуқур культивация қилинади, шарбат оқизилади, ҳосилга ҳосил қўшиш учун курашилади... Бу бригадирлар, бу раисларнинг ҳаммаси битта одамга ўхшайди.

Баъзи бир узундан-узоқ суҳбат ва лекцияларда колхозчига пахтанинг аҳамияти, уни парвариш қилиш йўллари уқтирилади. Бу суҳбат ва лекциялар бирон янгиликни пропаганда қилса, янги бўлмаганда ҳам юқори савияда бўлса, албатта, фойдадан холи эмас. Бироқ бу суҳбат ва лекциялар аксари деҳқонга маълум гаплардан иборат ва паст савияда бўлади. Фақат вазифашунослик вазидан хўжакўрсин учун, ҳисобот учун эшиттириладиган суҳбат ва лекцияларнинг фойдасидан кўра зарари нақдроқ: қимматли вақтни олади, эшитувчини умуман лекция ва суҳбатдан бездириб қўяди.

Пахтакорлар учун эшиттириш, албатта пахта тўғрисида ва албатта пахта атрофида бўлиши шартмикин? Колхозчига эски урф-одат бидъатларидан, диний таассублардан қутулгани ёрам берсак, унинг сиёсий онгини,

билимини оширсак, дидини — завқини тарбияласак ёмон бўладими?

Ашула ёзадиган баъзи шоирларнинг айрим шеърларига қаралса, гўё пахтакорнинг мияси ва юрагида пахтадан бошқа ҳеч нарса йўқ; пахта одам учун эмас, одам пахта учун бўлиб чиқади.

Етти йиллик карвони пахтачилик соҳасида ҳам манзилга етиши, муддатидан олдинроқ етишга шубҳа йўқ. Бунинг учун карвон йўлини хор-хасдан, яъни юришга, тез суръат билан юришга халал берадиган камчилик ва хатоликлардан тозалаш керак. Бу ишда колхозчилар оммасининг активлиги жуда катта роль ўйнайди.

1962 йил

ТАРЖИМАЧИЛИК ТАШВИШЛАРИ

Адабиётчиларнинг бадий таржима масалаларига бўлган қизиқишининг чеки йўқ (бунинг сабаблари равшан, деб ўйлайман). Матбуот саҳифаларида таржима масалаларига бағишланган диққатга сазовор ҳар бир чиқиш жонли мунозараларга сабаб бўлмоқда.

Н. Чуковскийнинг ўтган йилнинг охирларида «Литературная газета»да чиққан «Ўнинчи санъат илоҳаси» деб аталган мақоласи мазмундорлиги, таржима ишларининг аҳволи тўғрисида қайғуриб ёзилганлиги билан мени хурсанд қилди, айни чоқда унда кўтарилган айрим ғоят муҳим, лекин эътирозли мулоҳазалар билан баҳс қилиш фикрини уйғотди.

Ҳа, Н. Чуковский таржима санъатини сеҳргарлик деб атаганда, ҳақ. Лекин, деб давом этади у, агар таржима сўзларнинг маъносинигина эмас, улар ифодаланган энг нозик туйғулар ва кечинмаларни ҳам етказиб беролсагина, чинакам сеҳргарлик бўлиб ҳисобланади. Ҳа, ҳар бир йирик санъаткор миллий маданиятни жаҳон адабиётининг дурдоналари билан бойитишга ўзининг бутун куч-қувватини сарфлаши керак. Бадий таржима ёзувчининг ўзи учун ҳам катта маҳорат мактаби бўлади. Буларнинг бари тўғри гаплар.

Мен Н. Чуковскийнинг: «Адабий танқидчилар муаллифлар ҳақида гапирашади-ю, таржимонга келганда миқ этишмайди, ваҳолонки, улар таржима тўғри ва яхши бўлган чоғдагина муаллиф ҳақида мулоҳаза юри-

тишлари мумкин», деган фикрларини ҳам тўла қувватлайман.

Узоққа бориб ўтирмай бизнинг бадий адабиёт нашриётимизни олиб кўрайлик. Нашриёт таржимонининг фамилиясидан уялгандай бўлиб, унинг китобхоннинг кўзидан йироқроққа яширади, кўп маҳалларда эса таржимоннинг номи китобнинг охирида техредактор ва корректор билан ёнма-ён қўйилади. Утган йили Тожикистон нашриёти менинг ҳикоялар тўпламимни чиқарди. Ноширлар таржимоннинг номини ҳатто китобнинг охирида ҳам кўрсатмай, олиб ташлаганлар. Китоб босилиб чиққандан кейингина уялишган шекилли, таржимоннинг номи муқованинг иккинчи бетига қўлда ёзиб қўйилди.

Республикамизда яна шунақа ишлар ҳам бўлиб турадики, агар биронта адабиёт атрофида ўралашиб юрган «ишбилармон»ларга моддий ёрдам бериш зарурати туғилса, унга дарҳол таржима туқизадилар. Шундай қилиб, таржимонлар сафига тасодифий кишилар кириб қолади.

Мана шунинг учун ҳам мен Н. Чуковскийнинг куюниб айтган гапларига қўшиламан. Лекин у баҳсга берилиб кетиб шундай фикрларни ҳам ўртага ташлайдики, булар назаримда таржимачиликни яхшилашга ёрдам бермайди.

Айтайлик, у: «Мен уни (подстрочникни А. Қ.) рус тилида жуда ҳам хунук жаранглайдиган «индстрочникист» сўзини келтириб чиқарганининг ўзи учунгина ёмон кўраман. Бўлар-бўлмас товушларнинг йиғиндисидан иборат бўлган бу сўз менга нимаси биландир «компрачикос» сўзини эслатади. Бу сўзларнинг ўзида ҳам аллақандай ўхшашлик бор — «компрачикос»лар одамларнинг юзларини бадбашара қилиб ташлаганлари каби подстрочникчилар романлар, қиссалар, ҳикояларни бузадилар». Бу сўзлардан юқорида у ёзади: «Бу ўринда мен шеърй таржималарда подстрочникнинг ролига тўхталиб ўтирмаман...

В. А. Жуковский грек тилини билмай туриб, подстрочникдан «Одиссея»ни таржима қилди, унинг таржимаси ҳамон эскиргани йўқ... Лекин подстрочникдан романни таржима қилиб бўлмайди. Романнинг подстрочниги—оригиналга томон очилган ойна эмас, ўтиб бўлмас девордир. Бу деворнинг орқа томонида нима борлиги номаълум».

Қонуний бир савол туғилади. Нега энди ўтган асрда В. А. Жуковский «Одиссея»ни таржима қилибди-ю, ҳо-

зирда Л. Пеньковский сингари шоирлар ҳам подстрочникдан миллий шеърятларнинг энг яхши намуналарини таржима қилаётганлари ҳолда, нега энди гап прозага тақалганда подстрочник «ўтиб бўлмас девор»га айланади? Нима учун шеърятда **ҳар қандай** подстрочник оригинални яхши таржима қилиш имконини беради-ю, прозада **ҳар қандай** подстрочникчи «компрачикос» бўлиб қолади?

Н. Чуковский бу саволга жавоб бериб ўтгандай бўлади: «Афтидан, шеър таржимасида таржимоннинг чет тилини билиши эмас, рус шеърини ғоят нозик тушуниши ҳал қилувчи роль ўйнайди».

Лекин бундай жавоб кишини қаноатлантирмайди албатта.

Подстрочникни электр симига ўхшатиш мумкин. Сим қандай металлдан қилинганига қараб электр токини ҳам ҳар хил ўтказади. Худди шунга ўхшаш подстрочник ҳам уни **ким ва қандай** қилганлигига қараб, асл нусханинг мазмунини ёмон, ўрта, яхши ёки аъло даражада бериши мумкин. Мана шунинг учун ҳам ёмон подстрочник шеърини асарни чиройли қилиб беролмаганидай, яхши подстрочник ҳам романга путур етказиши мумкин эмас. Яна такрор айтаманки, гап подстрочникдагина эмас, балки **уни ким ва қандай** қилганида ҳамдир. Муваффақият ёлғиз подстрочникка боғлиқ бўлмаганидай, айти чоқда у кимга — чинакам санъаткоргами ёки оддий ҳунарманд қўлига тушадими, шунга ҳам боғлиқдир.

Назаримда, Н. Чуковский подстрочник хусусида ғоят ижирғаниб гапирди. «Подстрочникчи» «романни шоша-пиша жуда ҳам ғализ қилиб рус тилига кўчиради: ҳатто оддий грамматик қоидаларга амал қилинмаганлигини кўриб, сочинг тикка бўлиб кетади...»

Лекин бу ерда гап подстрочник ҳақида эмас, «подстрочникчи» ҳақида кетяпти-ку? Нега энди оддий бир «косиб»нинг айбини умуман подстрочникнинг устига афдариш керак экан? Айти чоқда умумий гапларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, амалий ишга ўтадиган бўлсак, бадий таржималарни тайёрлашда подстрочник ва унинг роли ҳақидаги гаплар бутунлай бошқача оҳанг касб этади.

Биз кўп миллатли, кўп тилли мамлакатмиз. Бизда ҳамма миллатлар тенг ҳуқуқли, уларнинг иттифоққа кенг танилган ўз маданиятлари, адабиётлари бор.

Шундай экан, рус адабиётида ҳамма катта-кичик

қардош халқлар адабиётларини асл нусхаларида таржима қилувчи жуда кўп кенг маълумотли истеъдодли таржимонлар етишиб чиқишини қўл қовуштириб кутиб ўтириш тўғри бўладими? Шунча таржимонлар етишиб чиқса нур устига нур бўларди, албатта. Лекин ҳозирда биз уларга эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам биз ҳозирда подстрочникдан воз кечолмаймиз, шунинг учун ҳам биз фақат шеърят бобидагина эмас, проза ва драматургияда ҳам подстрочникдан фойдаланаверишимиз зарур. Ҳамма қардош адабиётларни рус тилига ёки бошқа тилларга фақат асл нусхадан таржима қилиш мумкин дейиладиган бўлса, у ҳолда бу амалда адабиётларнинг бутуниттифоқ китобхонларига бўлган табиий интилишини сунъий равишда чеклаш билан баравардир.

Яна назаримда, Н. Чуковскийнинг «Мопассанни рус тилидан таржима қилиш Лев Толстойни озарбайжон тилидан таржима қилишдек ақлга сиғмаган ҳодисадир», деган фикрлари бизнинг шароитимизга мутлақо тўғри келмайди.

Ҳавоий гапларни гапириб ўтирмайлик! Агарда биз кўп миллий республикаларда ҳамма ёзувчиларни ва адабиёт мухлисларини тилларни ўрганишга, чет эл адабиётларини ҳамда қардош халқлар адабиётларини таржима қилишга сафарбар қилган чоғимизда ҳам асл нусхалардан таржима қилиш ишини тўла йўлга қўя олмаган бўлардик. Биз доим асл нусханинг ўзидан таржима қила биладиган таржимон бўлса деймиз. Лекин бундай таржимонлар бизда ҳозирча у қадар кўп эмас. Нега энди биз миллий адабиётларни рус тили орқали олаётган завқи, қувончидан маҳрум қилишимиз керак?

Лопе де Вега, Мольер, Шекспир, Гольдони асарлари саҳналаримиздан тушмай ўйналади; китобхонларимиз В. Гюго, Р. Тагор, Ж. Верн, Ж. Лондон, Э. Золя, Лу Синь, Г. Флобер, Р. Роллан, Т. Драйзер, Э. Хэмингуэй, Ю. Фучик асарларини ўз она тилларида ўқимокдалар. Буларнинг барчаси ўзбек тилига рус тилидан таржима қйлинган.

Грек ёзувчиси Костос Франческо ўзбек ёзувчисининг китобини таржима қилмоқда. Наҳотки биз унинг бу олижаноб ишини «ақлга тўғри келмайдиган ҳодиса» деб баҳоласак? Ахир у асл нусхадан ёки лоақал русчадан эмас, француз тилидан ағдармоқда-ку!

Назаримда, ҳозирги кунда подстрочникдан ва иккинчи тил орқали таржима қилишдан воз кечишни талаб қилиш партияимизнинг янги Программасида қўйил-

ган мамлакатимизда миллий маданиятлар ва адабиётларни яқинлаштириш асосий вазифасига хизмат қилмайди. Биз бу ишда таржима ишларини ҳар томонлама кенгайтиришимиз, айтилиши вақтда асл нусха билан иш кўрувчи таржимонлар сафини оширишимиз зарур.

Кўп миллатли мамлакатимизда мавжуд шароитга кўра таржима қилиш иши ғоят масъулиятли эканлигини назарда тутиб, биз подстрочникдан юз ўгирмаслигимиз, подстрочник ҳам ҳар турли бўлишини унутмаслигимиз лозим».

«Литературная газета», 1962 йил 17 март

ИЖОДИЙ ФАОЛЛИК ВА ЖАСОРАТ ҲАҚИДА

Ижодий фаолликни адабиётимизда ҳар бир ёзувчи ҳам, ҳар бир танқидчи ҳам бир хилда чуқур тушунади, деб бўлмайди.

Ижодий фаоллик роман кетидан роман, поэма кетидан поэма, туркум-туркум шеърлар, ҳикоялар, пьесалар, мақолалар ёзишдангина иборат эмас.

Ёзувчининг ижодий фаоллиги партиямизнинг адабиёт олдига қўйган талабларидан, вазифаларидан, ёзувчининг ички қаноатидан, эҳтиросидан келиб чиқиши лозим.

Ёзувчининг қулоғи ҳамиша халқнинг кўксига бўлиши, унинг қалбидаги ҳаяжонни дарҳол сезиши, илғаб олиши, шундан илҳомланиши, асарини мана шу илҳом, кучли эҳтирос билан ёзиши керак. Ушанда ёзувчи халқнинг тили учига турган гапни айтади, халқ дилининг таржимони бўлади. Эҳтирос билан ёзилган ҳақиқий асарда лоқайд саҳифалар эмас, ҳатто сатрлар, сўзларга ҳам ўрин бўлмайди. Бундай асарлар адабиётдагина эмас, халқнинг маънавий ҳаётида ҳам катта воқеа бўлади. Шундагина ёзувчининг сўзи китобхоннинг қулоғидан, қиёфаси унинг кўз ўнгидан кетмайди. Адабий танқид ҳам лоқайд эзмалик, баёнчилик, асарда бор ёки йўқ нарсаларни қуруқ қайд этишдан иборат эмас. Танқидчи илҳом билан ёки илҳомсиз ёзилган асарларни эҳтирос билан таҳлил қилиши, асар ҳақидаги ҳақиқатни бор товуши билан айтиши, шу йўл билан китобхонга ҳам, ёзувчига ҳам ёрдам бериши керак. Танқидчи шундагина ёзувчи билан бир қаторда адабиётимиз май-

донда жавлон уриб, коммунистик қурилишнинг жон-куяр бинокори бўлиши мумкин.

Биз кейинги йилларда ёзувчиларимизнинг фаоллиги ошганлигини, ўнларча роман, повесть, поэма, пьесалар пайдо бўлганлигини, бу асарларда бугунги куннинг муҳим мавзулари кўтарилганлигини айтиб, хурсандлик изҳор қиламиз. Хурсанд бўлишимизга асос бор, чунки кечаги мурғак адабиётимиз бугун катта адабиёт. Бутуниттифоқ адабиётидан мустаҳкам ўрин ишғол қилиб турибди. Кўпгина романларимиз, повестларимиз, шеърий асарларимиз Иттифоқ китобхонининггина эмас, кўпгина хорижий мамлакатлар китобхонларининг кутубхонасига ҳам кириб борди.

Лекин шу билан бирга ҳажм жиҳатидан икки-уч килолик бўлса ҳам, пўла, сиртдан қаралгандагина «муҳим мавзунини кўтариб чиққан», фақат мақтанчоқлик руҳида ёзилган сийқа мақолалардагина зикр қилинадиган, адабиётда эса, пайқалмай қолинаётган, китобхоннинг таъби тортмайдиган асарлар озми? Булардан баъзиларида ҳаёт — нўноқ рассом беазаган саҳнага, одамлар — бажарадиган родини ва айтадиган сўзини мутлақо ҳис қилмасдан саҳнага чиққан уқувсиз артистга ўхшамай-дими?

Биз адабиётимиз кундан-кун ўсиб бораётганлиги, ёзувчиларимизнинг фаоллиги тўғрисида гапирганимизда нима учун ўзбек адабиёти Бутуниттифоқ адабиётининг бир қисми эканини унутиб қўямиз? Мавжуд романларимиз повесть ва шеърий асарларимиздан қанчасини Иттифоқ китобхонига тақдим қила оламиз? Мавжуд пьесаларимизнинг жуда кўпчилиги умуман адабиёт тарозиси билан тортилганда ҳақиқий адабий асарнинг по-сангисига ҳам ярамайди-ку. Бу асарларнинг авторлари нари борса «маҳаллий классик» бўлиб қолмоқдалар-ку!

Маълумки, ўзбек деҳқонлари 1966 йилда мамлакатга тўрт миллион тонна пахта бердилар. Бунинг нима эканини шундан билиб олиш мумкин:

Бир тонна пахтадан 720 метр газлама, 110 кило ёғ, 260 кило кунжара, 16 кило совун ва бошқа кўп нарсалар чиқади.

Шунча бойликни қишлоқ хўжалиги меҳнаткашлари ўз меҳнатлари, маҳоратлари билан яратганлар. Ўзбекистон радиоси таҳсинга лойиқ мана шу одамларга бағишлаб ҳар куни махсус соат ажратган. Бу соатларда мўлдор пахтакорлар, яхши ташкилотчилар ҳақида очерк-

лар ўқилади, баъзан уларнинг ўзлари сўзга чиқарилади. Бироқ яхши ният билан қилинадиган бу ишнинг савияси шу қадар паст, бериладиган материаллар шу қадар ҳиссиз, туссиз ёзилган бўладикки, радио эшитувчининг энцикли қотади. Қаҳрамонларнинг ўзлари сўзга чиқарилганда, уларга кўпинча нўноқ журналист нардан-бери ёзган, тамоман лоқайд, совуқ текстлар ўқитирилади. Натижада, радио эшитувчининг кўз олдига пахта далаларининг қаҳрамони эмас, сўзи оғзидан тушиб кетаётган одам келади. Эшиттиришнинг ташкилотчилари, авторлари бунақа очерк, бунақа «сўз»ларга ҳеч ким қизиқмаслигини, қулоқ солмаслигини яхши билишади, шунинг учун текст ва «сўз»ларни музика ва ашулага ўраб беришади.

Бизнинг кўпгина китобларимизда ҳам ҳаёт, одамлар қарийб мана шу хилда «тасвирланади», фарқи шундаки, радио текстга музика суркаб берса, ёзувчи китобга арзон «муҳаббат», «юксак ғоялар», драматург томошабинга «арзон» кулги суркаб беради.

Шунақа асарларни ижодий фаоллик самараси деб бўладими?

Адабий танқидда «жасорат» деган сўз юради. Баъзи асарларни «жасорат билан ёзилган» дейишади. Шу хилдаги китоблар ёзган ёзувчининг бу иши жасоратми ёки халқ ҳаётини яхши биладиган, халқ билан ҳамнафас бўлган совет ёзувчисининг бурчими? Агар ёзувчи бир гапни бошқалардан олдинроқ айтган бўлса, бу унинг жасурроқ эканини, халққа бошқалардан яқинроқ, қулоғи динг, кўзи ўткир эканини кўрсатадими? Модомики, ёзувчи социалистик реализм методига содиқ, қулоғи халқнинг кўксига экан, нима учун халқнинг дилидаги, тилининг учудаги гапни айтиши жасорат ҳисобланади?

Халқ ҳаётининг қаърига кириб олган, қалбини халқ қалбига пайванд қилган совет ёзувчисининг ўз бурчини бажаришда ҳаётимиздаги иллатларга ҳам қўл уришини жасорат деб аташ ҳаётимизда учрайдиган паталогик ҳодисаларнинг ҳам адабиётга мавзу, материал бўлишига йўл очиб бермайдими?

Мен Европага саёҳат қилган вақтимда бир мамлакатда халқнинг ҳайратангиз бир одатини гапириб беришганди. Уша мамлакатда бола балоғат ёшига қадам қўйган пайтиданоқ ота-онаси билан бола орасидаги муҳаббат ришталари батамом узилар экан. Масалан, ота-она балоғатга етган боласига: «Ўз нонингни ўзинг топиб

егин, биздан нон увоқ ҳам умид қилма, биздан нима қолса сеники, лекин мерос дейдиган бўлсанг, ўлганимиздан кейин келиб оласан», дер экан. Бола ҳам ота-онага шу хилда муносабатда бўлиб, уларга ёрдам деган гапни хаёлига ҳам келтирмас экан.

Бу одатнинг ҳеч шубҳасиз, тарихий илдизи, уни одат тарзида тутиб турган шарт-шароит бор. Бу шароитда фарзанд мерос учун ота-онасини ўлдириши ҳам мумкин.

А. Чаковский «Беандишаликка қарши» деган оташин мақоласида ёзади:

«Яқинда Бутуниттифоқ газеталаридан бири «Капрон из» деган криминалистик очеркни уч сонда катта-катта ҳажмда эълон қилди. Очеркда мерос тамаида ота-онасини ўлдирган 18 яшар аллақандай ҳаромининг фош этилиши ҳикоя қилинади.

Бу каттакон можаро. Аммо содир бўлган воқеанинг ижтимоий ахлоқий таҳлили йўқ. Ваҳоланки, шундай таҳлил берилгандагина ўшандай оммавий газета саҳифаларида бу тариқа нарсаларни кетма-кет эълон қилишдан бирон маъно чиқарди».

Бизнинг шароитда, совет воқелигида, ҳеч қандай замини бўлмаган бу ҳодисага мен паталогик ҳодиса деб қарайман. Паталогик ҳодиса адабиёт учун мавзу ҳам, материал ҳам бўлолмайди. Афсуски, ёзувчининг бурчи жасорат деб аталганда бу тариқа «жасорат» кетидан қувган, жасорат деб мақсадни унутиб қўйган айрим ёзувчиларда паталогик ҳодисани бўйнига арқон солиб адабиётга судраб кириш майли кўринмоқда.

1962 йил

ФАХРЛАНАМИЗ

Москва радиосининг қисқа хабарини эшитиб, бутун жаҳон бир лаҳза тин олмай қолди. Дунёдаги ҳамма алоқа воситалари бошқа хабарларни четга суриб, ТАСС ахборотини тарата бошлади: асрлар бўйи инсоннинг ақлини шоширган, фикрини банд қилган сирлар хазинаси — фазога томон одам боласи йўл олди — инсоннинг фазога юриши бошланди.

Бу биринчи фазо сафари фан ва техника тараққиёти тарихида, инсон даҳосининг кураш ва ғалабаси тарихида янги давр очди.

Биз биринчи фазо сайёҳи совет кишиси бўлгани, илмунару учун гоят маҳсулдор замин бўлган буюк Ватанимиз билан фахрланамиз.

1962 йил

АЁЛЛАРГА ҚИЗГИН САЛОМ!

Халқаро хотин-қизлар байрами 8 Март кунида аёлларимизга қизгин салом йўллаб, ҳаммаларига оилавий бахт тилайман.

Оилавий бахтда ҳикмат кўп. Бахтиёр оила энг биринчи ва энг кучли тарбия ўчоғи, демак, ёшларимизнинг толеи, эртага саодатли кишилар жамиятимизнинг пойдеворидир.

Мамлакатимизда одамнинг қобилияти барқ уриб кўтариши учун замин пайдо бўлгандан бери аёлларимиз қилган ишларни номма-ном айтилганда ҳам аломат дostonлар бўлади. Бу дostonларнинг ёрқин саҳифаларидан бирини, ҳеч шубҳасиз, келажак авлоднинг тарбияси ташкил қилади.

Янги давр — атом ва янги Програма даврида ҳам аёлларимизнинг ғайрати, шижоати, ижодкорлигидан янгидан-янги дostonлар вужудга келади. Бу дostonларнинг ҳам ёрқин саҳифаларини, шубҳасиз, ўзи гўзал, хулқи гўзал ёшларни — коммунизм қурувчилар ва коммунизмда яшовчилар наслини тарбиялаш иши ташкил қилмоғи керак.

1962 йил

АШУЛА ТУҒРИСИДА

Ашула айтиш буткул ихтиёрий нарса. Бирон ашулани ҳозирги кайфиятимга мос келса, таъбимга ўтирса айтаман, бўлмаса йўқ. Таъбимга ёқмаган ашулани менга ҳеч ким айттиролмайди.

Аксинча, бирон ашулани айтаман деган кишига ҳеч ким, ҳеч нарса тўсқинлик қилолмайди, оғзини беркитсангиз бурни билан, бурнини беркитсангиз кўнгли билан айтади.

Ашулани эшитиш ҳам буткул ихтиёрий нарса. Бирон

бирон ашулани эшитаман деса эшитаверади, унга ҳеч ким, ҳеч нарса, ҳеч қандай мулоҳаза монелик қилолмайди.

Кўнгилга хуш келмайдиган, ёғланмаган эски арава-нинг ғийқиллашига ўхшаш шу ашулани эшитишга объектив равишда бўлса ҳам мажбур қилиш нима деган сўз ўзи? Бировни ашула айтиш ёки эшитишга мажбур қилиш жаҳолат, ёввойилик, пришебеевчиликдир.

Доклад ва нотикларнинг сўзларидан маълум бўлдики, ашула жанридаги ишларимиз кўнгилдагидек эмас, анчагина чатоқ экан.

Менинг назаримда ҳамма иллат шундаки, ашула жанрига халтурачи — текинтомоқ одамлар суқилиб кириб олган, жанрга ҳамма ерда ҳам бирдай ақли расо, кенг маълумотли, шу ишдан хабардор одамлар раҳбарлик қилмаётипти.

Бирон халтурачи шоирга, масалан, том шуватиш учун пул ёки бирон ишини битириш учун тездан обрў зарур бўлиб қолади. Шоир ҳар ерда бетўхтов ўтадиган бирон мавзуда дарров шеър ёзади, кейин ўзига ўхшаш халтурачи композиторни қидириб топади, икки халтурачининг ҳамкорлигида халтура ашула майдонга келади. Музыка ва шеърни етти ухлаб тушида кўрмаган бирон мансабдор бу ашулани «амалга оширади». Иш битириб шеър ва музыка авторлари қалам ҳақини олишга, раҳбар ўз раҳбарлигида ашула жанри тобора ўсаётганлиги, «Бугунги кунда тинчлик ҳақида фалон дона, пахта ҳақида фалон дона, муҳаббат ва чорвачилик ҳақида фалон дона ашула» яратилганлиги ҳақида рапорт ёзишга шошилади.

Ашула жанрининг булғанишига фақат халтурачи шоир, халтурачи композиторгина сабаб эмас, бу ҳақда яхши, ҳатто олдинги сафда турган шоир ва композиторлардан ҳам ўпкалашимиз керак. Булар, афтидан, нафсоният туйғусини йўқотиб қўйишган: ҳар куни, ҳар соатда радио ва телевизорда, саҳнада халтурани кўриб, эшитиб туриб орийтлари келмайди, норози бўлишмайди, ҳатто бунга эътибор ҳам қилишмайди.

Композиторлардан бир қисми ҳозирги ўзбек поэзиясини тахминан ҳам билишмаса керак, халтурачиларнинг бемаза нарсаларини, поэзияга етти пушти бегона кишиларнинг машқларини шеър, деб унга музыка ёзишади.

Мен яхши бир композиторни биламан. Бу одам туппа-тузук диди бўлгани ҳолда, олим бир ошнасининг

машқ қилиб ёзган шеърига музика ёзди. Илмга одам жонини бериши мумкин, лекин «Ревизор»даги шаҳар ҳоқими айтмоқчи, курсини синдиришнинг нима ҳожати бор?

Дунёда ҳар нарса бўлиши, чунончи, товуши бўлмаган одам ўзинча тўсатдан ашула айтиб юбориши мумкин. Майли, айтсин, лекин унинг ашуласини ёзиб олиб радиода бериш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Буни ёзиб радиога бериш машинистгагина керакли бўлган паровознинг гудогини ёзиб олиб радиода беришдай бемаъни бир иш бўлар эди.

Бир композитор диди бўлгани ҳолда, ошна-оғайнигарчилик важдан олим ўртоғининг беҳуда шеърига музика ёзган бўлса, бошқа бир композитор бошқа сабабларга кўра, бошқа одамнинг ёмон шеърига музика ёзади. Шунақа қилиб поэзиямизнинг савиясини билмаслик, ҳар хил мулоҳазалар, моддий ва маънавий лаганбардорлик ва бошқа кўп нарсалар ўртага тушади-ю, халтура шеърларга композитор ўзини балогардон қилади.

Шундай ҳам бўлиши мумкин: композитор беҳуда шеърга ёқимли музика ёзади ёки халтурачи шоир ёқимли музикага ўзининг халтура шеърини тиқади...

Биз ашула жанри тўғрисида энди гапираётганимиз йўқ, композиторларни биринчи марта танқид қилаётганимиз йўқ. Танқидларимиз ижобий натижалар бериб келаётипти. Лекин ҳар нечук, бу жанр ҳар томонлама, чуқур таҳлил қилиш ва хулосалар чиқарилишига муҳтож. Бунда матбуот ёрдам бериши мумкин. Афсуски, матбуот бу нарсага яхши эътибор қилмай келаётипти. Хусусан, бу йўлда «Шарқ юлдузи», «Ўзбекистон маданияти» кўп иш қилиши мумкин.

Қадим замонда «Табиат бўшлиқдан қўрқади», дейшар экан. Ҳақиқатан, яхши нарса бўлмаган жойга ёмон нарса суқилиб кириб олади.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг ашула жанри тўғрисидаги қарори муносабати билан «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган уч авторнинг мақоласини олайлик. Марказқўмнинг қарори, ашула ижодкорлари олдига жуда жиддий масалаларни қўяди. Мақола авторлари эса жиддий гаплар айтган бўлиб, бачканаликдан нари ўтмайди.

Мақолада баъзи классиклар, бизга кўпгина ашулар ёзиб берган бир қанча ҳозирги шоирларга кесак отадилар. Бу авторларга қолса Фирузни кўп хотин

олишда айблаб совет қонуни билан суд қилиш, сандиққа қамаб, ҳидини ҳам чиқармаслик керак.

Фируз ким ўзи?

Фируз машҳур лирик шоир, мусиқашунос, композитор, яхши таржимон, Умархон сингари ўз замонасининг шоирларини ўрдасига йиққан, 1873 йилда босма-хона сотиб олиб Хоразмда биринчи китоб бостирган одам. Шу одамни юз йилдан кейин қора қурсига ўтқазиб, совет қонуни билан суд қилишдан нима мурод ҳосил бўлади.

Кўп хотин олиш эса ёлғиз Фирузнинг айби эмас, балки бутун феодал жамиятининг иллатидир.

Латифа қаҳрамонига тақлид қилиш керак эмас.

Бир ҳукмдор бор экан. Бу ҳукмдор ҳар куни бозорга тоғора кўтариб чиқар экану, ҳамма одамларни шу тоғорага ўтиргани мажбур қилиб, кети тоғорага сиғмаган одамлардан ҳам, сиққан одамлардан ҳам биттангадан жарима олар экан. «Сиғса-сиғмаса биттанга» деган матал шундан қолган экан.

Кўрасизми, уч авторнинг тоғорасига яхши-яхши ашулалар ёзган Камтар, Ямин Қурбон, Маъруф Қориев сингари шоирларнинг кети сиғмапти!

Авторлар ҳеч бир далил-исботсиз Камтарнинг шеърларини ёмонга чиқариб, унинг «Унутма» деган шеърига сиёсий айб тақмоқчи бўлишади. Бу шеърда шундай сатрлар бор:

Еш умринг ўтар, фасли баҳорингни унутма,
Халқингни безар қабру мазорингни унутма.

Бу: «Ешлигинг ўтиб кетади, қабринг Навоий, Улуғбек қабри сингари халқингни безаши кераклигини унутма», деган сўз.

Мақола авторлари қоровул чақиривади: «Вой-дод, ҳозирги замон одамлари коммунизм қуришни қўйиб, қабру мазор тўғрисида ўйлаши керакми!»

Бундан ортиқ шаллақлик, бундан ортиқ шармандароқ «тоғорабозлик» бўлмас!

Обрўли бир газета саҳифасида шундай нарсанинг кўриниши кишини ҳайратга солади.

Бундан кейин мақола авторлари Маъруф Қориевга найза ўқталишади, унинг бутун ижодини гайрибадийга чиқаришади, «Жон Андижоним» деган шеърини мисол қилиб олишади...

Меҳнат завқи қўшиқлари янграб самода,
Қушлар учар ўйнаб-ўйнаб эркин ҳавода.

Авторлар бу икки сатрнинг нимаси ғайрибадий эканини айтишмайди. Бу икки сатр шеър, чунки кишида кайфият туғдиради, қалбга йўл топади, қувонч туйғусини уйғотади.

Авторларнинг бадийликни белгилайдиган ўлчовлари қанақа эканини билмайман, ҳар қалай, ўзларига хос бўлса керак.

Оддий камонча — оддий ёғоч қутидан ғижжакчи аломат садолар чиқаради. Оддий сўз ва товушларнинг маълум тартибда қўшилиши ашула ижодкорларининг қўлида қудратли кучга айланиши, қалбимизга йўл топиши, қувонч ва илҳом манбаи бўлиб ҳизмат қилиши керак.

1962 йил

НАМАНГАННИНГ ОЛМАСИ, АНОРИ БОРДИР...

ГУЛИСТОН ВА БУСТОН ШАҲАР

Мен кўп Шарқ ва Ғарб мамлакатларида одамнинг суқи кирадиган чиройли жойларни кўрдим. Лекин буларнинг ҳусн-латофатига маҳлиё бўлган пайтларимда ҳам гўзалларнинг гўзали — Фарғона водийси заррача хаёлимдан кўтарилгани йўқ: аксинча, ҳамиша, она қўлидан тортиб олинган ёш боладай, унинг бағрига отилгани талпинганман.

Водийимизнинг тоғ-тоши, дала-боғи, шаҳар-қишлоғи гўзалликда кўзни тиндиради.

Водийнинг шаҳарлари ҳар бири ўзича сўлим, ҳар бирининг ўз чиройи, ўз «таъми» бор.

Киши Наманганга кирган замони бир нарсани пайқайди: шаҳар гул шаҳри, бўстон шаҳар бўлиб бораётипти. Гап гул ва дарахтнинг кўплигида эмас, ҳар бир туп гул, ҳар бир туп дарахтга биттадан ишқибоз гулчи—боғбон гиргиттон бўлиб, эртаю кеч шохини тараб, баргини санаб турадиганга ўхшайди. Ҳақиқатан ҳам шундай. Наманганда: «Ҳар бир наманганлик бир неча тупдан гул ва икки тупдан дарахт ўтқазиб парвариш қилсин», деган шиор ташланган эди, ҳозир шу шиор амалда: шаҳарга бу йил юз минг туп мевали, бир юз олтмиш минг туп

меvasиз дарахт ўтқазилади. Шаҳар раҳбарларидан тортиб, пионеру пенсионергача ҳамма, ҳар бир наманганлик кунда «ўз гули ва ўз дарахтига» бир кўз ташлаб қўйишга мажбур, ҳар бир киши қўшнисидан, маҳалла маҳалладан шуни талаб қилади. Бу нарса ҳозир мажбурият бўлса, эртага тарк этиб бўлмайдиган одат бўлиб қолишига ким шубҳа қилади?

Шаҳарда икки кун гул байрами — сайил ўтказилди.

Шаҳар роҳат боғида гул виставкаси ташкил қилинди. Гул байрами бутун область гулчиларини, гул ишқибозларини қувонтириб юборди. Гул ва гулчилар, гул ошиқлари мусобақасига олтмишга яқин ташкилот вакиллари, гул шайдолари қатнашди. Гул санъаткорларидан йигирма тўққиз киши мукофот олди. Гул байрами қанчадан-қанча янги гул навларини, қанчадан-қанча моҳир гулчиларни юзага чиқарди: наманганликнинг наманганча баланд дидини, наманганча нозик табиатини яна бир марта кўрсатиб берди.

Гул сайли бутун шаҳарда, жумладан, шаҳар роҳат боғида чуқур из қолдирди: боғга яна икки минг туп атиргул ўтқазилди. Боғ жуда кўп участкаларга бўлиниб, бу участкаларга ҳар бир ташкилот гулга ишқибоз вакилини бириктириб қўйди. Боққа бутун шаҳар қарайди. Бу участкаларнинг ўзаро мусобақаси завқ ва дид мусобақасигина эмас, шаҳарга меҳру муҳаббат мусобақаси бўлиб қолди.

КИЧКИНА НАМАНГАНЧА

Наманганнинг роҳат боғи таъби ғайратидан, ғайрати таъбидан ўзадиган янги келинчак тушган ҳовлига ўхшайди: ҳаммаёқ саранжом, тоза озода, ҳамма нарса кўзни қувонтиради, кишининг баҳрини очади; одамлардан ҳануз тўй кайфияти аригани йўқ. Ҳамма хушнуд; бир-бирига меҳмон, бир-бирига мезбон... Гул, гул! Симёгочгача гул.

Бу ерда ҳамма нарса меҳнаткашларнинг роҳат-фароғати, ҳузур-ҳаловатига қаратилган.

Боғда тўқ турмуш, маданий истироҳат ва ҳоказолар тўғрисида шиорлар, чақириқлар, плакатлар йўқ, фаровонлик, маданий истироҳатнинг ўзи бор. Бу ерда одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса топилади. Бу нарсалар боргина эмас, чиройли, ёқимли... Савдо ташкилотлари савдо қилиш, план бажаришдан кўра кўпроқ харидор — хўрандаларни ўйлайдиган, унинг кўнглини

олишга қизиқадиганга ўхшайди. Ресторанлар, чойхоналар, морожний ва сув сотиладиган жойларда одам ҳавасга ўтиргиси келади.

Чойхонада ош қилиш хунук одатлардан ҳисобланиб келади. Ҳақиқатан «чойхона ош» дейилганда, аксари кишининг кўз олдига хунук манзаралар келади: ўзи ислиқи, тўқим табиат ва бунинг устига юлғич чойхоначи, тошқўмир ҳиди ва бошқа ҳидлар димоғини ёрадиган, ярим қоронғи дўкон, одам жирканадиган палос, ҳар қандай одам ҳам ҳазар қиладиган кўрпачалар, сири кетган ва одамнинг таъби тортмайдиган қўтир пиёлалар, жўмраги учган чойнаклар, ароқ, шовқин... Илгарилар шундай эди. Ҳолбуки, қалови топилса қор ҳам ёнади, дейилгандек, бу одатни чиройли қилиш мумкин экан.

Зилол кўл бўйидаги катта-катта мажнунтоллар, чинорлар соя тўкиб турган ажойиб чойхонада битта чой ичган дармонда, ичмай ўтган киши армонда. Паст-баланд сўри-сўричаларга ғубор қўнмаган шолча-гиламлилар солинган, кўрпачалар тўшалган. Боққа бола-чақангиз ёки меҳмонларингиз билан кирдингиз, ресторан ва ошхоналардаги гуногун овқатларни хоҳламай бир сиқим «қўлбола» палов егингиз келиб қолади Озода, абжир, ширинсуз чойхоначини имлаб, қулоғига арзингизни айтасиз. Тўғралган сабздан тортиб, ҳамма масаллиқ пакетларга солиниб қўйилган, неча кишилиқ ош десангиз, ўша пайт қозонга тушади-ю, самоварчи айтган соатингизда, ўзи айтмоқчи, «гумбаз»ни келтириб дастурхонга қўяди, ош пишириб бергани учун сиздан бир чақа сўрамайди. Ошгача ва ошдан кейин ҳам аёлларнинг бе-малол ўтириши, ёш болаларнинг яйраши, гурунг, чақчақ учун ҳамма қулайлик бор.

Боғда беадаб, ароқхўр, безорининг ўзи йўқ, уларга ҳажв — карикатуралар бор. Тоза, озода жойда эшак-қалпоқ ўсмаганидек, адаб-одоблик, покиза ва хуштабиат кишилар орасига унақа махлуқ сиғмас экан.

Бу ерда бирон тартибсизлик бўлишини, қулоққа ёқмайдиган бирон садо чиқишини, афтидан, ҳеч ким тасаввур қилолмайди. Шунинг учун бўлса керак, боғда милиция ходими, ҳатто дружиначи ҳам жуда кам кўрилади. Фақат боғда эмас, бутун шаҳарда тартиб шу. Бу тартибни бузиш шаҳарда катта воқеа ҳисобланади. Воқеа рўй берган замони тегишли аппаратлар ҳаракатга келиши билан бирга ундан шаҳар раҳбарлари хабардор бўлишади. Тартибни бузган кишининг ўзигина эмас, ўша киши ишлайдиган бутун коллектив таънага қола-

ли. Ишлаб чиқариш планини бир хилда ошириб бажарган икки корхонадан мукофотни ўз аъзоларини яхши тарбиялаган коллектив олади.

Хиёбонларда, гуллар даврасида егулик ва ичимлик жойларда одамлар роҳат-фароғат билан машғул. Босинқи гурунг, чақчақ, қаҳқаҳа... Қаердадир битта кучли репродуктор хониш қилмоқда. Бунга бошқа ҳеч қандай товуш халал бермайди.

Бир томонда театр, бир томонда кино, болалар майдончалари, қироатхона. Наманганлик Тошкентда чиқадиган газеталарни ўша куни ўқийди.

Дам олиш кунлари боққа шаҳарнинг узоқ кўчаларидан, шаҳар атрофидан, районлардан, ҳатто бошқа шаҳарлардан велосипед, мотоцикл ва машиналарда одамлар келишади. Булар транспортларини махсус белгиланган жойга қўйиб, ҳеч хавотир бўлмасдан, баҳузур айш қилишади: биров боғда яйрайди, биров кино, биров спектакль кўради.

Боғ ҳузурида ҳордиқ кунлари боғча, ҳар куни кечаси ясли очиш нияти бор.

Шаҳар боғини юқорида айтилган ва бу ерда айтилмаган кўп фазилатлари жиҳатидан кичкина Наманганчи деса бўлади. Бутун шаҳар ҳам таъби ғайратидан, ғайрати таъбидан ўзидиган янги келинчак тушган ҳовлига ўхшайди.

САЛОМАТЛИК КЕРАК

Саломатлик бўлмаса ҳеч нарса татимайди.

Наманганда доктор кўп, докторхона ҳам оз эмас. Халқнинг докторга ихлоси баланд. Лекин, шундоқ бўлса ҳам, медицина халққа мумкин қадар яқинроқ боргани яхши. Совет медицинасининг шиори ва амалий иши ҳам шундан иборат.

Докторхонага тўртта касал келса, шулардан ҳозир жони оғриб тургани докторга киради, касали, енгил бўлса ҳам кутади, докторга кўринмасдан қайтмайди, касали оғир бўлса, ҳозир жони оғримагани навбат кутгани эринади, «бошқа вақтда», яъни жони оғриганда келади.

Доктор касални кўриб лозим бўлган давони буюради. Даволаниш учун докторхонага қатнаш керак бўлса, касал ё мунтазам қатнайди, ё қатнамайди: докторнинг айтганини уйда қилиш керак бўлса, касал шуни ё уdda қилади, ё қилолмайди, қилмайди ва ҳоказо.

Наманганликлар шунинчун солиштириш — ҳисобга олиштириш, «модомики, шундоқ экан, докторхонани беморнинг маҳалласига олиб борсак, докторни унинг уйига олиб кирсак нима бўлади» деган фикрга келиштириш.

Бино, ускуна, штатми?

Ҳар маҳаллада биттадан медпункт очиш учун ўша маҳаллада бирикки хоналик бино, шаҳар медицина муассасаларида ортиқча ускуна, идора ва корхоналарда жиҳоз, ҳафтада икки соатдан касал қабул қилишга вақтини аямайдиган доктор, медицина ҳамшираси топилмасмикин?

Маълум бўлишича, ҳаммаси бор, ҳаммаси топилар экан.

Деярли ҳамма маҳалладан медпункт учун мувофиқ ва қулай бино топилди. Ушандоқ бино бўлмаган маҳаллаларда халқнинг ўзи қурилиш материаллари йиғиб, ҳашар билан бино солиб беришди. Сумалак гузаридан бир корхонанинг қоровули олтимиш бир яшар мўйсафид Йўлдошбой Исмоил ўғли бир уй ва бир айвондан иборат гулдай меҳмонхонасини медпунктга икки қўллаб тутди.

Шаҳар медицина муассасалари пунктларга дори-дармон ва ускуна, турли ташкилотлар ва корхоналар жиҳоз беришди.

Ҳафтада икки соат ва ундан ҳам ортиқ вақтини аямай бепул касал қабул қилишга хоҳиш билдирган докторлар, ҳамширалар керагидан ортиқроқ топилди.

Шундай қилиб, ҳар маҳаллада биттадан бепул медпункт ташкил топди. Бу пунктларнинг ҳар бири кунига бештадан ўн учтагача касал кўради Маҳалла аҳолиси керак бўлган минутада тиббий ёрдам олиши мумкин бўлиб қолди.

Медпунктлар гавжум, лекин бу одамларнинг ҳаммаси касал дейсизми! Маҳаллада докторхона бўлганидан кейин бурни қичиса ёки устма-уст икки марта чучкирса ҳам медпунктга чопадиган одамлар оз дейсизми!

Майли, шундоқ бўлгани яхши, «Эҳтиётан ёпиб қўйилган эшик минг балони даф қилади» деган гапда ҳикмат кўп.

«ТЕШИК ДАСТУРХОН»

Наманган даҳрийлари ҳовлиқмасдан, диндорларнинг диний ҳамиятига тегмасдан, уларни ранжитмасдан ўз йўлига кўп ишлар қилгани ва қилаётгани кўриниб турибди.

Шу медпунктларнинг ўзи орқада қолган одамлардан қанчасини табиблар, азайимхон ва дуохонлар қўлидан юлқиб олди экан!

Бир вақтлар бутун Наманганни маломатга қўйган «тешик дастурхон» ҳозир шаҳарда буткул йўқолиб қолганлиги кичкина нарса эмас. Бошига оқ латта ташлаб одамлар орасида, худди пичоқ кесиб боғлаб қўйилган бармоқдай бўлиб юрган аёллар ҳозир ҳам учрайди, лекин булар онда-сонда, ўтмишдан нишона, холос.

У вақтларда шаҳарнинг кўча ва бозорларида, ҳатто кечқурунлари роҳат боғида ҳам кўз ўнги тешиб қўйилган хилма-хил ва ранг-баранг дастурхон ёпиниб юрган аёлларнинг сон-саногини йўқ эди. Бу ҳол, шубҳасиз, ўша вақтда даҳрийлар томонидан паранжига қарши қўлланилган маъмурий чоралар натижаси бўлган эди. Улар учун, чамаси, халққа паранжининг моҳиятини сабр-тоқат билан тушунтиришдан кўра, уни «юз процент» йўқотиш ва бу ҳақда юқорига рапорт бериш зарурат бўлган. Бошқа ҳамма соҳадаги кўзбўямачиликнинг зарарини ҳисобга олиш, «куйдик» деб чўтдан чиқариб ташлаш, етган зарарнинг ўрнини тўлдириш кўпда қийин эмас, лекин идеология соҳасидаги кўзбўямачилик бу соҳада каттароқ зиён етказди, чуқурроқ из қолдиради.

Ушанда «тешик дастурхон» чиқди-ю, паранжи буткул йўқолди. «Курашчилар хурсанд: «Мана, паранжига қарши кураш мана бундоқ бўлади. «Тешик дастурхон», ҳар қалай, паранжидан бир одим олға».

Янаги йилга «тешик дастурхон» бутун шаҳарни босиб кетди. Ҳамма ҳайрон: «Нима бўлди, нега диннинг таъсири кучайиб кетди?..»

Ҳамма тарбия ўчоқлари, барча пропаганда воситалари бизнинг қўлимизда бўлгани ҳолда «диннинг таъсири» нега кучаяди, наинки биздаги шунча куч ва имкониятлар бир тарафу, чирик қуръон бир тараф бўлса, деган фикр ҳеч кимнинг хаёлига келмайди! Ҳолбуки, диннинг таъсири кучайгани йўқ, кўзбўямачилик орқасида бизнинг таъсиримиз сусайди, ўзимизни ўзимиз гафлатга солдик, дейдиган одам йўқ!

Кейинчалик маълум бўлдики, «тешик дастурхон» ниқобланган паранжи бўлиб, паранжига қарши курашни сусайтириш ва курашувчиларни чалғитиш, гафлатга солишгагина хизмат қилган экан. Яна маълум бўлишича, «тешик дастурхон» фақат диний таассубгина эмас, аёлларга феодал ва ҳайвоний муносабат натижаси бўлиб ҳам кенг тарқалган экан. Бунга қарши фаҳм-

фаросат билан курашиб, «тешик дастурхон»нинг ҳамма илдизларига болта урилгандан кейин шаҳар бунинг маломатидан қутулди.

Наманганнинг энг катта мачитини бориб кўрдим. Қайтишда менга бир лектор ҳамроҳ бўлиб қолди. Бу одам сўз орасида берган саволимга жавобан: «Одамни мачит диндор қилмайди, диндор одам, ҳатто диндорларнинг ҳам жуда оз қисми мачитга қатнайди», дейди.

Ҳақ гап!

Баъзи жойларда айрим даҳрийларимиз, ҳамма иллат мачитда, мачитлар ёпилса, одамлар намоз ўқимай қолса, олам гулистон деб ўйлашади. Шунинг учун ўшанақа юзаки ўйлайдиган даҳрийларимиз ҳар йили икки марта — рўза ва қурбон ҳайитида уйғонишади-ю, ҳайит намозига одам кўп қатнашган бўлса ваҳима, оз қатнашган бўлса тантана қилишади. Ҳолбуки, ҳайит намозида одам кўп ёки оз қатнаганлиги ҳақиқий аҳволни кўрсатмайди.

Бундан ўттиз беш йиллар муқаддам комсомол йиғилишида бир комсомол чиқиб: «Бундан кейин худо деган сўзни ишлатиш керакмас, газеталар ёзмасин, китоблардан ўчириб ташлансин», деб талаб қилганда, йиғилишда ҳозир бўлган уезд фирқа қўмитасининг масъул котиби кулимсираб: «Динга қарши шу хилда курашадиган бўлсаларинг энди туғиладиган болалар ҳам диндор бўлади, худога ўзи бошқа от қўйиб олади», деган эди.

Кўпгина даҳрийларимиз тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин.

Лектор билан узоқ гаплашиб қолдик. Бу одам фақат динга қарши мавзуларда лекция ўқийди, лекин динга қарши кураш унинг касби эмас, ўнари, яъни лекциялари унга фақат нонгина эмас, руҳига озиқ ҳам берар экан. У менга бир неча жойда ўқиган ва энди ўқишга тайёрланаётган лекциялари тўғрисида гапирди, «лекция дафтари»ни қўлимга берди. Дафтар онда-сонда кўзга ташланадиган сарлавҳалар остига шикаст хат билан ёзилган ва бир-бирига чандон қовушмаган гапларга тўла эди. Масалан, бир сарлавҳа — «Дунёнинг хўжаси ва космос». Бунинг остига ёзилган шу гапларни аранг ўқидим: «Қодирхўжа аттор. Ер ва юлдузлар. Улик гўрда маржон теради. Гагарин» ва ҳоказо.

Қуръонда худо: «Мен ерни оламнинг маркази ва одамни оламнинг хўжаси қилиб яратдим» деган. Лектор фан-техника ва ҳаёт тажрибаларига асосланиб, диннинг шу таълимотини рад қилади.

Лекторнинг лекцияга тайёрлик кўриши диққатга сазовордир. У китоб кўриб, фикрини исботлайдиган далил-исботлар билан қуролланган, бу далил-исботлар ҳақида содда ва бурро гапириб бериш учун тилини қайраб олганидан кейин «текин қулоқ» топиб лекцияни пиши-тар, одамлар билан мумкин қадар баҳс-мунозара қи-лишга тиришар экан. Лектор бояги лекцияга тайёрлик кўрган вақтида замондан қарийб эллик йил орқада қол-ган, фанатик Қодирхўжа аттор роса иш берипти.

Дафтардаги сарлавҳалардан яна бири: «Садир банги-нинг деҳқончилиги». Унинг остига «Қофир колхозчи-лар. Инсоннинг кучи чексиз» ва ҳоказолар ёзилган. Бу лекцияда «деҳқон ердан худо берганича эмас, кучи ет-ганича ҳосил олади» деган фикр баён қилинар экан.

Лектор деган қайси мавзуни олмасин, ҳар тарафлама маълумотли, ўз мавзуга ҳаваси зўр, буларнинг устига жиндаккина хушчақчақ бўлса аломат бўлар экан.

ҲАР БИР МАҲАЛЛА — БИР ОИЛА

Бу қулоққа ёқадиган гап, яхши тилаккина эмас, бад-ки маҳалла ишига жуда жиддий ва катта иш деб қараб, бир қанча муҳим тадбирлар кўриб қилинган ғоят му-раккаб ишнинг натижасидир.

Илгари маҳаллаларда кўпинча тайинлик иш йўқ, қи-линадиган ишлар ҳам тепадан айтиладиган тадбирларни наридан-бери ва расмийат учун жорий қилишдан иборат, кўп маҳаллаларда ташаббуссиз ва баъзи инсофсиз одам-лар раис бўлиб ўтирар эди. Бундай одамлар тўйларни шишириб манфаат кўрар, участкавозлик, порахўрлик билан машғул бўлар эди.

Барча маҳалла комитетларига сайлов ўтказилди. Бу қанчалик муҳим иш эканлигини шундан ҳам билса бўладики, сайловлар уч кун давом этди. Натижада ко-митетларга халқ ишончига сазовор бўлган кишилар сайланди. Қисқа муддат ичида бу комитетлар халқ ичида катта эътибор қозонди, халқнинг отахони бўлиб қолди.

Маҳалла комитетлари ҳузурида хотин-қизлар Совети, ободончилик ва санитария комиссиялари, медпункт, дружина, ўртоқлик суди, ташвиқот-тарғибот группаси бор. Группа аъзолари шаҳар партия комитетининг аъзо-лари, корхона ва муассасалар раҳбарларидан иборат.

Бутун маҳалла бир оила бўлиб олгандан кейин ўза-ро меҳр-оқибат, қарияларга ҳурмат, муҳтожларга му-

рувват сингари таомилларимизни яна ҳам гўзаллаштириб давом эттириш, ҳар хил бидъатлар, совет кишиларига номуносиб қилиқларга барҳам бериш учун кенг шароит ва имконият пайдо бўлар экан.

Ҳар бир киши ўз маҳалласининг шаънига доғ туширадиган бирон ишга қўл урадиган бўлса, аввало қўни-қўшнилари, қолаверса, бутун маҳалла кўз олдига келади. Қўни-қўшнига, ҳатто бутун маҳаллага ҳам чап бериш мумкин. Лекин бутун шаҳарга чап бериш мумкин эмас. Киши иноқ оила бўлган маҳаллалардан иборат шаҳарнинг қайси бурчида номаъқулчилик қилмасин, эртасига қилмиши ўз маҳалласига маълум бўлади, агар гуноҳи «катта суд»нинг ҳукмига лойиқ бўлмаса, маҳалладаги ўртоқлик судининг ҳукмига топширилади.

«Катта суд» гуноҳкорлардан қонун-қоидага риоя қилишни талаб этади, ўртоқлик суди ундан одамгарчилик, маҳалла шаънига доғ солмасликни ҳам талаб қилади. Ўртоқлик суди ва бутун маҳалла олдида фақат гуноҳкорнинг ўзигина эмас, бутун оиласи, қавм-қариндоши, ёр-жўралари, таниш-билишлари ҳам ерга қарайди ва узоқ вақт бошини кўтаролмайди...

«Наманганнинг олмаси, анори бордир» деб ашула айтишади. Наманганнинг яна кўп нарсалари, буларнинг ҳаммасидан йиғилган меҳригиёси бор.

1963 йил

ШИЖОАТ ҲАҚИДА

Агар ёзувчининг ахлоқ кодекси тузиладиган бўлса, мен ҳалоллик билан шижоатни биринчи модда қилиб қўяр эдим, чунки ёзувчининг бошқа ҳамма хислатлари унинг қай даражада ҳалол, нақадар шижоатли зеҳнига боғлиқдир. Санъат асарида яхшини яхши деб одамларга ибрат қилиш, ёмонни ёмон деб одамларни ундан жиркантириш учун шижоат керак бўлса, шижоат ҳалолликни талаб қилади. Шунингдек, шижоатсиз ҳалолликнинг ўзи ўлик сармоядир.

Ёзда Фарғона водийсининг Бағдод райони марказидаги китобхонлар йигирма чоғли ёзувчини номма-ном айтиб, учрашувга таклиф қилишди. Учрашувдан кейин колхозларда адабий суҳбатлар ўтказдик, далаларни

кездик. Бир колхоз даласида ғалати боғча-яслини кўриб қолдим. Бу «тарбия ўчоғи» каттакон тут остига жойланган бўлиб, ерга палос маъносида эски брезент тўшалган, теваракка бир қанча беланчак тортилган. Боғча-яслининг бутун жиҳози шундан иборат. На стол, на стул, на ўйинчоқ... Бунинг устига болалар ўзи тарбияга муҳтож бир аёлнинг қўлига топширилган. Орамизда бу ҳолдан ғазабланмаган одам қолмади. «Тарбия ўчоғи» манзарасини ҳар тарафдан суратга олдик. Бизни кузатиб юрган колхоз раиси, район раҳбар ходими «тарбия ўчоғи»ни сезмаслик учун ўзларини четга олишди. Барибир икковини таъна-дашномларга кўмиб ташладик.

Яна бир гуруҳ ёзувчиларимиз Мирзачўлнинг Гулистон районидаги бир колхозда ясли-боғчага яқин ерга ҳар хил дори тўкиб қўйилганини кўриб, бутун республикани бошларига кўтариб шовқин солишди.

Биз бояги «тарбия ўчоғи» хусусида унақа қаттиқ шовқин солмадик, ҳатто оддий бир фельетон ҳам ёзмадик, чунки сурат олинаётган вақтда раис билан раҳбар ходимнинг ўзини чеккага олгани — уялгани, икковига берган дашномимиз етарли, деб ўйладик. Ҳақиқатан, кейин келган хабарларга қараганда, район ҳукумати ясли-боғчаларни яхшилаш ҳақида талай чоралар кўришти.

Орадан кўп ўтмай ҳамроҳларимиздан бир шоир ҳаманинг ғазабини келтирган ўша «тарбия ўчоғи»дан илҳомланиб — ийиб, «Колхоз яслисида» сарлавҳали бир сонет ёзиб марказий газетада бостирди.

Биз дашном берган, биздан кейин эҳтимол жавобгарликка тортилган ва уятга қолган раҳбар ходим бу сонетни ўқиб нима деди экан? Раиснинг бу қилмиши бирон мажлисга солинган, ҳамма уни бир оғиздан қоралаган бўлса ҳам ажаб эмас. «Сонет» тўғрисида шу мажлиснинг қатнашчилари нима деди экан?

Улуғ Навоий ҳақ-ҳаққониятга келганда, вазирлик либосини ечиб ташлаб «қора халқ» қучоғига отилган, Фурқат ёлғончилик уяси бўлмиш бойларнинг юзига «туф» деб шеър ёзган, Чехов билан Короленко ҳаққониятсизликка қарши норозилик юзасидан академик унвонидан воз кечган эди-ку! Короленко ўзи маҳбус бўлгани ҳолда, чор ҳукуматининг бутун бир халққа зулм ўтказаетгани тўғрисида баланд товуш билан қичқирган, М. Шолохов ноҳақ халқ душмани унвони тақилган кишиларни ҳимоя қилган эди-ку! Буларнинг ҳаммаси

мазкур ёзувчиларнинг гражданлик шижоати талант кучидан кам бўлмаганини кўрсатмайдими?

Шолохов ва Вурғун, Полевой ва Лацис, Шчипачёв ва Абашидзе, Симонов ва Авезов, Твардовский ва Гамзатов, Антокольский ва Вровка, Прокофьев ва Капутикян, Погодин ва Корнейчук, Федин ва Ойбек сингари юзлаб ёзувчиларнинг минглаб асарлари рус адабиётининг жаҳон доирасига чиқиб олганлиги шуни кўрсатади.

Марказий газеталаримизнинг бирида бир қанча ҳикоялар босилиб чиқди. Буларнинг бирида кўчадан ўтиб кетаётган бир киши ариққа йиқилиб тушган болани кўриб қолади-ю, онасига топширади; бирида трамвайга тушиб билет олмаган бир чол эртасига иккита билет олади. Биринчиси бепарво ота-онага таъна ва бошқа ота-оналарни огоҳлантириш мақомидаги бир хабар, совет кишисининг характериға хос воқеа эмас, чунки «онгли совет кишиси» ўрнида онгсиз бир гўдак бўлганда ҳам, дод солиб ёрдамга одам чақирар, боланинг жонига ора кирар эди. Иккинчи ҳикоянинг эса хабар бўлгудай ҳам ҳоли йўқ, чунки кондукторсиз трамвайлар, троллейбуслар, сотувчисиз магазинлар, будкалар, ҳатто кассирсиз кассалар мавжуд бўлган бир шаҳарда чолнинг бу қилмиши диққатга сазовор ҳодиса эмас.

Маълумки, совет кишисининг қиёфаси, унинг энг яхши хислатлари айрим шахслар томонида ишончсизлик, шубҳа остига кўмила бошлаган шароитда одамнинг одамга ишончини, анчайин бир одамгарчилигини кўрсатадиган анчайин бирон ҳодиса катта воқеа бўлиб кўринар эди. Эсимда бор, қишлоқдан шаҳарга келган бир киши бировдан фалон кўчани сўрайди. У одам келгиндини эргаштириб бориб ўша кўчани кўрсатиб қўяди. Шу ҳодиса «совет кишисининг қиёфасини кўрсатадиган воқеа» сифатида газета саҳифасидан ярим подвал жой олган эди. Ҳозир бунақа гаплар, юқорида айтилган ҳикоялар ҳаётимизни билмаган одамларда кўнгилсиз таассурот қолдиради, билган одамлар кўзида эса ёзувчини кулгига қўяди, унинг ҳаёт сиртида сирганиб юрганлигини, ҳаётга чуқурроқ қарагани шижоат қила олмаганини, кўриш, пайқаш, таҳлил қилишдан кўра уйдирмачиликни хавфсизроқ машғулот ҳисоблаганини кўрсатади.

Ҳаётимизнинг айрим пайтларида иллатлар ҳақида минг мулоҳаза билан айтилган баъзи бир камчиликлар ҳам «тилик эмас», «сиёсий хато», «душман тегир-

мошига сув қўйиш», «туҳмат» ва ҳоказо ҳисобланар эди. Бу ҳол ўтмиш сарқитларининг яшашига, ҳатто урчишига қулай шароит туғдириб берган эди. Ҳозирги даврда ҳаётимизга доғ соладиган ўтмиш сарқитлари — худбинлик, ҳаромхўрлик, мансабпарастлик ва бошқа иллатларга қарши курашни биздан коммунизм қурувчиларининг ахлоқ кодекси талаб қилаёттипти.

Лекин биз иллатларга қарши курашар эканмиз, бир томондан, иллатни баҳона қилиб ҳаётимизни қоралашга уринадиган кишиларга йўл бермаслигимиз, аввалда димиқиб қолган ва энди очиқ ҳавода хурсандлигидан ўйноқлаб «полизни бузадиган» кишиларни танқид қилишимиз, иккинчи томондан иллатларга қарши курашда бизга халал берадиган кишиларга зарба беришимиз керак.

«Новий мир» журналининг 12-сонида босилган Александр Яшиннинг «Вологодская свадьба»си менда кўнгилсиз таассурот қолдирди. Тўғри, мен рус қишлоғи, рус қишлоқ ҳаётини билмайман, шунинг учун Александр Яшинга айб тақолмайман. Лекин шунга айтманки, «Вологодская свадьба»нинг аллақайси сатрлари орасидан Чеховнинг «мужиклари» мўралаб турипти. Яшин қаерда табассум, қаерда истехзо билан гапирганини тезда пайқаб бўлмайди. Рус колхозчилари ўзбек колхозчиларидан қолақроқ эканига унча ишонгим келмайди.

Адабий ваҳимачиликдан ҳануз қутулмаган шубҳа бандалари тухумдан тук қидиради, майдонга келган ҳар бир асарни тирноқлаб, ҳидлаб, иложи бўлса ёзувчининг бошига чертиб кўришни, булардан албатта нуқсон топишни, лоақал асарни шубҳа остида қолдирадиган ҳар хил имо-ишоралар қилишни, чала-ярим гаплар айтиб, миш-мишларга озиқ беришни ўзининг касби ҳисоблайди. Бу хилдаги шубҳа бандалари учун ёзувчи уларнинг ҳукмини кутиб қора курсида ўтирган гуноҳкор: китобхон, томошабин эса боғча ёшидаги болалар!..

Саҳнада порахўр пора бераётган одамни алдаш учун: «Мен порадан ҳазар қиламан, поранинг юзи қурсин», дейди. Шубҳа бандаси шу ерда ҳозир: «Сўз пул тўғрисида кетаёттипти, пулда бизнинг гербимиз бор-ку, «юзи қурсин» деган гапни томошабин қандоқ тушунади!».

Саҳнада мачитнинг имоми маст бўлиб учиб ётипти, унинг ўйнаши киради. Шу пайт мачитдан азон товуши эшитилади-ю, фисқ-фужур кейинга қолади. Шубҳа

сандаси бу ерда ҳам ҳозир: «Динга қарши курашаётган вақтимизда саҳнадан азон айтилиши қандоқ бўлади?»

Сўз пул ҳақида эмас, пора ҳақида кетаётгани, одамларни бутхонанинг жоми христиан, азон мусулмон қилмагани билан буларнинг иши йўқ! Баъзан буларни ҳимоя қиладиган одамлар ҳам топилади: «Бу одам сенинг ғамингни еяётипти, ҳар бир икир-чикирга ёпишиб хархаша қиладиган кишилар ҳам топилади», дейишади. Ажабо, ўша «ҳар бир икир-чикирга ёпишиб хархаша қиладиган» шубҳа бандаларини адабий, сиёсий ҳаётимиздан супуриб ташлаш ўрнига нима учун ёзувчини ўшаларга мослаштириш керак экан!

Бу тоифа одамларга бирон мансаб тегишидан олоҳнинг ўзи сақласин!

Партиямизнинг кейинги уч съезди, партия марказқўмининг талай тадбирлари ҳаётимизнинг ҳавосини тозартирди. Энди адабиётимизнинг муҳим вазифаси иллатни одамларнинг дилидан, ақлидан қувиб чиқаришда партиямизга ёрдам беришдан иборатдир.

1968 йил

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»НИНГ САВОЛЛАРИГА ЖАВОБЛАР

1. 1962 йил менинг адабий фаолиятимда қандай йил бўлганлигини китобхон яхшироқ билади.

Ёзувчи ўз ижодий ишидан ҳеч қачон қаноат ҳосил қилмайди, қаноат ҳосил қилган кунни, менимча, ёмон қариган лақма чолга айланади...

Назаримда, бу йил менинг учун энг муҳим ҳодиса шу бўлди: жамиятимизни қуртдай кемираётган пора-хўрликнинг чипқон азобидан вужудим қақшаб келаётган эди. «Тобутдан товуш» қўзғатган қаҳқаҳани, «думи босилган» кимсаларнинг ғингшиётганини эшитиб, кўзим бир оз очилгандай бўлди.

Бутун адабиётимиз учун энг муҳим ҳодиса — кўп ёзувчиларимиз, айниқса ёшларнинг асар ёзишдан кўра ижод қилишга яна ҳам кўпроқ интилаётганлигидир. Ҳар бир асар ижод бўлавермаганлигини кўзда тутганда, бу жуда муҳим ҳодиса.

2. Китобхон илгарилар нима қўлига тушса ўқийверар эди, кейинги йилларда китобни танлаб ўқийдиган

бўлди, ҳозир ёмон китобларимиздан баъзан ичида, баъзан мийиғида куладиган бўлипти, бундан кейин барала қаҳқаҳа урса ажаб эмас.

3. Ҳамкасбларим сўнги йилларда кўтарган масалаларнинг ҳаммаси ҳам муҳим, номуҳим масала ёзувчининг диққатини тортмайди, унга илҳом бермайди, демак, адабий асарга мавзу бўла олмайди. Мен, «майда», «йирик» мавзу деган гапни тан олмайман. Нанки, пахта учун кураш «йириг»у бола тарбияси ёки оила «кичик» мавзу бўлса!

4. Янги йилга режам — орзу: халқнинг кўнглидаги бирон гапни, тилининг учида турган гапни топиб айтсам.

1963 йил

АРМАНИСТОНДА ЎЗБЕК АДАБИЕТИ ҲАФТАЛИГИ

Биз бугун Арманистонда ўзбек адабиёти ҳафталигини якунлаётимиз. Ҳафталикнинг сиёсий ва маданий аҳамияти таърифдан ташқаридир. Буни шундан ҳам билса бўлади: бизнинг адабий жамоатчилигимиз, сизларнинг адабий жамоатчиликларингиз ҳафталикка ойлаб эмас, йиллаб тайёрлик кўришди; бизда ҳам, сизларда ҳам партия ва ҳукумат бу маданият байрамига бутун халқ иши, деб қарашди.

Қардош республикаларда ўтказиладиган адабий ўн кунликлар икки адабиёт бир-бирини ўрганиши, бир-бирини тарғиб қилиши, бир-бирининг ҳолидан хабар олиши ва бир-бирига ёрдам бериши демакдир.

Шу нуқтаи назардан қаралганда, ҳафталик гарчи бугун якунланаётган бўлса ҳам, ҳақиқатда энди бошланди, дейиш керак. Шунинг учун адабий ҳафталик икки адабиёт, икки халқ орасидаги дўстлик риштасини мустаҳкамлаб давом эта беради.

Бу маданият байрамининг яна бир муҳим томони шундаки, бир республиканинг кўпгина ёзувчилари бошқа республика ҳаётининг нафасини бевосита туяди. Бунинг ўрнини ҳеч нарса, ҳатто адабиётнинг ўзи ҳам босолмайди.

Кўпчилигимиз сизларнинг республикаларингга биринчи марта келишимиз. Ҳайфки, кўпчилигимиз бу ажойиб мамлакатга илгарироқ келиш, унинг мўъжиза-

кор халқини кўришдек қувонч ва хурсандликдан узоқ замон ўзимизни маҳрум қилиб келган эканмиз.

Дўстларимиз бизга республика, унинг жўш уриб турган ҳаётини, ақлимизга озиқ, қалбимизга қувонч бағишлайдиган ҳамма нарсасини кўриш имкониятини беришди. Биз бутун республикани кездик, унинг табиатини, ўз юртини обод қилаётган одамларини, аломат осори атиқасини кўрдик.

Арманистоннинг табиати тўғрисида нима дейиш мумкин? Бутун дунё динлари ваъда қиладиган афсонавий жаннат агар осмонда бўлса, фақат Арманистоннинг устида, агар ер остида бўлса, фақат Арманистоннинг остида бўлиши мумкин, агар ер юзида бўлса, Совет Арманистонининг ўзидир.

Биз сизлар бино қиладиган шаҳарларни кўрдик. Бу шаҳарларда киши қувониб ишлайди, қувнаб яшайди. Бу шаҳарлар — бепоён Ватанимизнинг бир гўшаси бўлган Арманистоннинг эртанги куни ҳақиқага тош қасидалардир.

Сизлар ҳамма ишни ҳам қойил қилар экансизлар. Сизлар ёзувчиликка ҳам, деҳқончиликка ҳам, иморат солишга ҳам, ашула айтишга ҳам, рақсга ҳам, меҳмон кутишга ҳам, қадаҳ кўтаришга ҳам уста экансизлар. Бунга сабаб шуки, ҳамма ишни арманнинг қўли, арманнинг дили билан қиласизлар. Арманнинг қўли билан қалби ҳамма нарсани гуллатади, яшнатади. Баъзан назаримда, гўзал Арарат ҳам арманнинг қўли-ю, қалби билан бино бўлганга ўхшаб кетади.

Арарат тўғрисида.

Араратни биринчи марта кўрганимда, Ҳиндистоннинг тош саройлари, Ажантадаги тош Будда эсимга тушди.

Бу тош саройлардан бирининг тўридаги қоронғи ҳужрада Будданинг тош ҳайкали бор. Бу ҳайкалга чироқни ўнг томондан тутсангиз, Будда табассум қилгандай, чап томондан тутсангиз, йиғлагандай кўринади. Шундай қилиб, қоронғи ҳужрадаги тош Будда бир бети билан кулгандай, бир бети билан йиғлагандай туюлади. Арарат тўғрисида ҳам шуни айтгим келади: бу тоғ бир бети билан қувониб жилмаяди, бир бети билан қон йиғлайди. Унинг жилмайганига сабаб — жонажон Арманистон тепасида турганлиги, йиғлаганига сабаб — мусофиратда эканлигидир.

Мен Араратнинг иккала бети билан жилмайишини жон-дилим билан тилар эдим.

Мавзудан чиқиб кетдим, лекин нима ҳақида гапир-
раётганимни унутганим йўқ: арман қалби, арман му-
ҳаббати тўғрисида гапирётган эдим.

Арманча муҳаббат деганда, музда қизил гул бита-
ди, тош мева солади. Бундай муҳаббатдан момақал-
дироқ музыкага айланади, чақмоқ абадий зиё беради.

Мен ўз юртимга бир оз арман муҳаббатидан олиб
кетаётибман. Мен ўз республикамни севаман, ўзбекча
севаман, лекин эндиликда арманнинг ўз она юртига му-
ҳаббатини кўрганимдан кейин, юртимни арманчасига
ҳам севгим келиб қолди.

1963 йил

ШАКЛ ВА МУНДАРИЖА ҲАҚИДА

(Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг назарий семинаридаги
нутқининг тезиси)

Сўнгги 25—30 йил мобайнида бирон киши шакл ва
мундарижа бирлиги тўғрисида мунозара қилганини
билмайман. Шакл ва мундарижа бирлиги бизнинг учун
энг оддий ҳақиқатдир.

Лекин халқда «яқиндагини бўри емайди», деган ма-
қол бор — бизда мавжуд бўлган ва ҳамиша кўз олди-
мизда турган формализмни пайқamayмиз.

Ҳозирги поэзиямизда икки хил вазн бор: бармоқ ва
аруз. Бутун халқ ижодиёти, деярли бутун ҳозирги поэ-
зиямиз бармоқ вазнида, бутун классик поэзиямиз ва
ҳозирги поэзиямизнинг жуда оз қисми аруз вазнида
ёзилган.

Бармоқ вазни бизнинг ўз вазнимиз бўлиб, ўзбек ти-
лининг хусусиятига асосланган. Аруз араб ва форс
тилларининг хусусиятига асосланган бўлиб, бизнинг
тилимизга бегонадир.

«Бармоқ» тилимизда ҳамма тиллар ҳисобига бойиш
имкониятини беради, «аруз» эса тилимизни мана шу
имкониятдан маҳрум қилади. Аруз рус ва интернацио-
нал калималарни ҳаммавақт ҳам хушлайвермайди, бу
сўзлар ё кўпинча вазни бузади, ё ўзи бузилади.

Шоир Лоҳутий тожик тилида, яъни она тилида ёз-
ган:

Ало, духтар, ки Фарҳоди ту бошам,
Шикори чашми жаллоди ту бошам.
Гуҷо оям, киро бенам чи созам,
Ки ман ҳам дар бригоди ту бошам.

«Бригада» деган сўзнинг қай аҳволга тушганига эътибор беринг. Арузнинг баҳри (тури) кўп, бир баҳрга тушмаган сўз бошқа баҳрга масалан, «мотоцикл» деган сўз мутлақо тушмайди, «мотоцикл» сўзи тушадиган баҳрга эса, «самолёт», «космос», «космонавт» деган сўзлар тушмайди.

Арузчилар: «Навоий ўзининг зўр асарларини арузда ёзган», дейишади. Тўғри, лекин у замондаги тилимизнинг аҳволига бир кўз ташланг:

Ашриқат мин акси шамсул каъс анворулҳудо,
Солики роҳи ҳақиқат ишқи айлар иқтидо...

Бундаги 10 сўзнинг 7 таси арабча, 1 таси форсча, 1 таси ўзбекча. Бундан соддароқ байтни олайлик:

Э, жамолинг, нозу ишванг бир-биридан хўброқ,
Қоматинг марғубу андин пайкаринг марғуброқ.

Бундаги 9 сўздан 4 таси арабча, 3 таси форсча, 2 таси ўзбекча бўлиб, бунинг ҳам бири (андин) арузга мувофиқлаштирилган.

Ҳозирги арузчи шоирларни олайлик.

Ҳабибийнинг «Янги дунё» деган шеърида жами 92 сўз бўлиб, бунинг 31 процентини арабча-форсча калитималар ташкил қилади.

Бармоқда ёзадиган шоир Шухратнинг «Илк томчи» деган шеърида жами 58 та сўз бўлиб, буларнинг 8 процентини чет сўзлар ташкил қилади.

Арузчилар: «Классикларда ўзбекча сўзлар кўпчиликини ташкил қиладиган шеърлар ҳам учрайди», дейишади. Ҳақиқатан шундоқ, масалан, Навоийда шундай сатрлар бор:

Хирадманд чин сўздан ўзга демас,
Вале борча чин ҳам дегулик эмас.

Бу сатрлар ҳақиқатан, деярли ўзбекча сўзлардан ташкил топган, лекин унинг ўқилишига диққат қилинг:

ҳар бир сўз арузга мувофиқлаштирилиб форсча талаффуз билан ўқилади.

Биз кўп вақт хонандаларни текст сўзларини бузиб ўқишда айблаймиз. Бунга сабаб шуки, ўша хонандаларимиз текстда учрайдиган кўп сўзларнинг маъноси билишмайди. «Бода ошом» (май ичувчи) — бода ашъом, «толиби нури чироғман» (чироғ нурига муҳтожман) — толиби нурули чироғман, «афғон» авфгон ўқилади.

Гап фақат шундагина эмас. Гап яна шундаки, арузнинг мусиқаси билан ниқобланган, аслида пуч, бадийятга алоқаси йўқ шеърлар кўпайиб кетаёттипти.

Аруз қандай шакл эканини шундан ҳам билса бўладики, иттифоқ адабиёти хазинасини бойитаётган, бу хазинадан баҳраманд бўлаётган шоирларимиздан биронтаси ҳам арузни ўзининг асосий ижодий йўли қилиб олгани йўқ, ҳолбуки етук шоирларимизнинг ҳаммаси аруз вазнида ёза олади.

Бундан кўп йиллар муқаддам бир мажлисда мен аруз ҳақида мулоҳазаларимни айтганимда, мажлисга раислик қилган марҳум Ҳамид Олимжон менинг тезисларим ёзилган қоғознинг орқасига қўйидаги қайдларни қилган:

1. Ҳозирги арузни қўлланишда илмий замин борми, ёки бу қуруқ тақлид натижасими? Собир... китобий ва ҳаётий тамойил.

2. Арузга ҳавас ортувининг сабаблари нима? Қўшиқ, радио масалалари.

3. Тилнинг тозалиги учун кураш ва аруз.

4. Ҳозирги шеър соддалиги масаласи ва эски қолипланган иборалар масаласи надир?

5. Формализм масаласи.

6. Ҳозир аруз адабиётнинг савиясини кўтараётirmi? Уйғун арузлари унинг ижодини кўтарадими?

7. Ҳозирги адабиётимизнинг савиясини қайсиси тайин этади? Ҳарҳолда арузни ишлатиш керакми?

8. Янги ёза бошлаган ёзувчи қайсидан бошлаши керак? Арузда ёзиш учун араб ва форс тилларини билиш масаласи. Бармоқда ёзмоқ учун ўзбек тили — онадан ўрганилган тилни яхши билиш шартлиги.

9. Адабий асарнинг мазмуни ва бадий тўқимасига кира билиш.

10. Гимн масаласи.

Бошқа етук шоирларимиз сингари Ҳамид Олимжон

ҳам арузда бир-иккита шеър ёзган, шундоқ бўлса ҳам юқоридаги қайдлар унинг арузга салбий муносабатда бўлганини кўрсатади.

Тилимиз арузнинг талабига зид йўлдан тараққий қилаётипти, шунинг учун унинг поэзиямизда келажаги йўқ. Лекин бундан арузни мутлақо ишлатмаслик керак, деган хулоса чиқмайди, чунки транспорт туянинг аҳамиятини йўқотган бўлса ҳам, у ҳали яшаши мумкин, бир жойда бўлмаса, бир жойда ҳамон қўл келиб туради.

Баъзи бир кишилар: «Бир вақтлар ёшлик қилиб Навоийга нотўғри муносабатда бўлган эдик», деган тўғри фикрнинг посангисига арузга бўлган муносабатимизни ҳам қўйиб юбормоқчи бўлишади. Биз арузга ҳеч қачон нотўғри муносабатда бўлган эмасмиз — ҳаммавақт уни музей экспонати ҳисоблаганмиз ва минбаъд ҳам шундай ҳисоблаймиз.

1963 йил

ТАҲСИНГА ЛОЙИҚ АДИБ

«Темир оқим» совет воқелиги ҳақида дастлаб ўқиган китобларимдан биридир.

Бу китоб ёзилган вақтларда мамлакат ҳануз қонга қоришиб ётган култепа, Совет Ватани бир қўли билан ўлимга қарши, бир қўли билан янги ҳаёт учун курашмоқда эди. Шу шароитда бир ҳарбий қисм тимсолида янги ҳаёт оқимининг азаматини, гўзаллигини кўрсатиш унча-мунча ёзувчи уdda қиладиган иш эмас эди.

А. С. Серафимович мана шундай ишни уддалаган, таҳсинга сазовор зўр адиб эди.

«Ўзбекистон маданияти», 1963 йил 15 январь

ТУЙЛАР МУБОРАК...

Тўй абадий ҳаёт тантанасидир. Тўйда икки ёш аҳдпаймон қилиб, бир-бирига қўл беради, мурод-мақсади га етадигина эмас, ўтган аждодимиз билан келажақ авлодимизни бир-бирига боғлайдиган олтин ҳалқа, гўзал ва хушахлоқ кишиларни етиштирадиган тарбия ўчоғи вужудга келади. Шунинг учун тўй ниҳоятда улуғвор, ниҳоятда гўзал маросим бўлиши керак.

Ҳозир шаҳар ва қишлоқларимизда бўлаётган тўйларга разм солсангиз, ёш-қари ҳамма шунга интилаёт-

ганини пайқайсиз, лекин кўп одамлар улуғворликка тўйни чексиз-чегарасиз катта қилиш — гўзалликка «бир умр йиққанини тўкиб ташлаш» билан эришмоқчи бўлади.

Менимча, тўйни катта қилишга уриниш қадимги бойларга кўр-кўрона эргашишдир.

Қадимги бойлар тўйни мумкин қадар катта қилишар эди. Лекин бойнинг тўйни катта қилишдан, бир ҳафта, ўн кун ва ҳатто бир ой тўй беришдан мақсади, шубҳасиз, текин томоқ улашиш эмас, обрў орттириш, чунки пул сочиб орттирадиган обрўдан яна пул ясаш мумкин эди. Модомики, шундоқ экан, ҳозирги замонда пул сочишнинг маъноси борми? Бу замонда обрўнинг бирдан-бир манбаи — меҳнат, обрў эса пул ясаш қуроли эмас, халқнинг ҳурматига сазовор бўлишдир. Демак, обрўни пул сочиб топиш мумкин эмас, бунга уриниш, халқнинг ўринли шубҳа ва нафратини қўзғотади, холос.

Тўйни қимматга туширадиган расмлардан бири, унинг икки жойда — ҳам куёвнинг, ҳам келиннинг уйда бўлиши, ҳар иккала тўйнинг яна «тўйча»ларга бўлинишидир. Ҳар иккала қуда ҳам «орзу-ҳавас кўриш», «қудадан кам эмаслигини» кўрсатиш, фалончини қойил қолдириш, аллакимлардан ўч олиш ва ҳоказо, дея бор-йўғини тўкади, бундан ташқари боласини қарздор-абгор қилади. Кўпгина ёшлар «ота-она розилиги» деб, ўзлари истамаган ҳолда, шу ишларнинг бошида туришади. Ҳолбуки, «ота-она розилиги»да ҳам розилик бор, буларнинг тўғри келадиганига кўниб, бидъатларига қарши бош кўтариш зарур. Жуда кўп эски урф-одатлардан ҳозир ота-оналар, қарияларнинг ўзлари ҳам жирканишади, чунончи: қалин деб қизни савдога қўйиш, келинни гулхан атрофидан айлантириш, чимилдиқ (гўшанга) ва унинг ташқарисида-ю, ичкарисидида бўладиган шарманда урф-одатларга ҳозир қайси бир ота-она, қайси бир қария рози бўлади?

Ўғлининг тўйига етти ярим минг сўм сарф қилган 69 яшар бир чолни кўрдим. Чол тўйга атаб ёстиққа пул тиқиб юрган экан, тўйга яқин ўғлининг қўлидаги пулларни ҳам қоқиштириб олипти, 200 кило гуруч дамлаш билан тўйни бошлаб юборипти. Қуда томон ҳам, албатта «бир чол»дан қолишмасликка ҳаракат қилганлиги турган гап. Тўй ўтган ҳовлини, янги оиланинг рўзгорини кўрдим. Солинаётган икки уй, бир даҳлизнинг усти ёпилмай қолипти. Чол-кампир ўзлари турган

уйни ёшларга бўшатиб бериб, ҳозиргача токнинг тагида ётиб юришар экан.

Янги оилани мана шунақа ортиқча чиқимдор қилмаслик, тўйда исрофгарчилик бўлмаслиги учун тўй ё қизнинг, ё куёвнинг уйида, ё бўлмаса клубдами, бирон боғдами, ёки Москвадаги сингари, махсус тўйхонадами ўтказилса, нима қилар экан? Хизмат қилишни кўнглига тугиб юрган қавм-қариндошлар, ёр-ошналар шу ерда хизмат қилишсин. Ҳар иккала томондан айтилган одамлар табрик ва совға-салом билан шу ерга келишсин. (Ўрни келганда шуни айтиб қўяйлик: тўйда ҳолбақудрат тўёна билан келиш яхши, бу нарсалар келин билан куёвга тўйни, жамоатчиликни узоқ вақт эслатиб туради, лекин дастурхон кўтариб келиб дастурхон олиб кетишдек чириб кетган одатга барҳам бериш керак.)

Одамлар йиғилгандан кейин тўйбоши ҳаммани столга таклиф қилсин. Келин билан куёв, қудалар бошқа яқин кишилар билан тўрдан жой олишсин. Тўй маросимини йигит билан қизнинг (қудаларнинг эмас) салмоғига қараб маҳаллий ҳукумат бошлиғи, ўринбосари, масъул ходимлардан бири очсин. Шундан кейин музика садоси остида ЗАГС мудирини никоҳни қайд этсин. Қайд давомида келин билан куёв гулларга, ранг-баранг қоғоз лента ва пистонларга кўмиб ташлансин, мушакбозлик бўлсин, келин билан куёвнинг оти ёзилган «фонус» учирилсин. Маросим тугагандан кейин ёшлар ёр-ёр айтиб келин билан куёвни кузатиб қўйишсин.

Яхши ўтган тўй ҳақида маҳаллий газеталар ахборот, қолаверса, таассуротлар, лавҳалар берсин.

Тўй мана шундоқ улуғланса тўй эгалари мансуб бўлган коллектив ва бутун жамоатчилик диққат марказига қўйилса, йигит билан қиз шундоқ тўйга муносиб бўлишга ҳаракат қилади, тўй уларнинг дилида ва онгида чуқур из қолдириб, оиланинг мустаҳкам бўлишига сабаб бўлади.

Бу бировнинг хаёли эмас, балки ҳаётнинг талабидир, чунки кўп жойларда шунга интилиш бор. Республика комсомол газетаси «Ёш ленинчи» очган мунозара, бошқа газеталарда тез-тез кўриниб қоладиган мақоалар, турли районларда қилинаётган тажрибалар шуни кўрсатади.

«Коммунист», «Қолхоз ғалабаси» газеталари Андижон областининг Хартум, Тешиктош, Хўжаобод қиш-

лоқларида бўлиб ўтган янгича тўйларни мақтаб, шулардан ўрнак олишга чақиради. Клубларда ўтган мазкур тўйлар фақат янги онла ва уларга яқин кишиларнинг тўйи эмас, тўй эгалари мансуб бўлган бутун коллективнинг ҳам тўйи бўлипти.

Бу таклифга кўпгина ота-оналар, айниқса, оналарнинг жавоби тайёр: «Вой, уйимдан илон чиқиптими, нега болагинамнинг тўйгинаси бошқа жойда бўлар экан!» дейишади. Майли, буларга ҳам сўз берайлик, булар ҳам ўз фикрларини газета саҳифаларида айтишсин. Турли мулоҳазалар билан буларга беихтиёр ён босадиган ёшларнинг ҳам сўзини эшитайлик. Лекин шуни эсдан чиқармаслик керакки, ҳеч бир эски урф-одат шовқинсиз, йиғисиз таслим бўлган эмас, ҳеч бир янгилик дафъатан қучоқ очиб қарши олингани йўқ. Паранжи ташлаш, саводсизликни битириш сингари тадбирлар жорий қилинган чоқларда ҳатто қон тўкилган эди.

Тўйни қимматга туширадиган, кўпинча унинг хунугини чиқарадиган бидъатлардан яна бири ичкиликдир. Мен шаҳарда ўтган бир қанча тўйларнинг сарф-харажатиغا сарҳисоб солдим. Бу тўйларда бўлган сарф-харажатларнинг 28—53 проценти ичкиликка кетади. Тўйни қимматга тушириши устига ичкиликнинг бошқа «фазилатлари» ҳам бор: биринчидан, ичкилик тўйни иккига бўлади, тўй эгаси қарияларга алоҳида жой қилишга мажбурият сезади, натижада қариялар «катта тўй»нинг ўйин-кулгисидан маҳрум бўлишади, баъзан тескариси бўлади — хусусан, қишлоқ жойларда тўй эгаси ичадиган одамларни «катта тўй»дан ажратиб, уларга алоҳида жой қилади, тўйга руҳ бериши, уни қизитиши мумкин бўлган одамлар шу тўпга кириб қолса, «катта тўй»дан файз кетади; иккинчидан, ичкилик бўлган тўйда, «Ёш ленинчи» айтгандай, албатта «ошга тушган пашшалар» бўлади; учинчидан, тўйда ичкилик пропаганда қилинади: тўй маросимини очган, ундан кейин ёшларга тилак тилаган энг ҳурматли кишилар қадаҳ кўтариб, теварак-атрофни мўр-малаҳдай босиб кетган томошабин болаларнинг кўз олдида ҳаммага ичиради, шу билан ичкиликка обрў туғдириб беради, болаларнинг кўзида ичкилик ичиш айб бўлмай қолади. Ҳолбуки, ҳукуратимиз, бутун жамоатчилик ичкиликка қарши чоралар кўраётипти: американкалар буткул йўқотилди, ўткир ичкиликлар ҳамма жойда сотила бермайди, ичкилик ишлаб чиқариш кўп ҳисса камайтирилди, ароқхўр милиция ва халқ дружиначиларининг

даккисига, коллективларнинг таъна-дашномига йўлиқа-
ётипти... Ичкилик ичишнинг айб ҳисобланмаслиги ма-
на шу чора ва тадбирларнинг кучини кесади, ичкилик-
бозликка қарши курашга халал беради.

Ичкиликни тўйдан қувиб чиқариш тўғрисида ҳар хил
одамлар билан фикр олишдим. Жиззахлик иккита кол-
хоз раиси ифтихор билан: «Биз ичкиликни тўйга йўлаг-
маймиз», дейишди. Наманганнинг Шаҳанд қишлоғида
тўйни ичкилик билан безаш умуман расм эмас экан.
Шаҳарлик бир ўқитувчи: «Ичкилик тўйдагина эмас,
умуман ҳаётимиздан қувиб чиқарилса, жуда олижаноб
иш бўлар эди, чунки, ўғри мол ўғирласа, ичкилик жон
ўғирлайди, жамият аъзосини сафдан чиқариб ташлай-
ди», деди. Бу гапга сафдан чиқиб қолган пиянистагина
эътироз билдириши мумкин.

Мен бу гапни тўй тараддудида юрган бир студентга
ҳам айтиб кўрдим. Студент бу таклифни дарров рад
қилди: «Тўй қизимайди, таъзияга ўхшаб қолади», деди.
Бу хавф сиртдан қараганда асосли кўринса ҳам, асли-
да мутлақо асосиздир: биринчидан, ичкилик ичилган-
дагина қизийдиган, ичкиликсиз таъзияга ўхшайдиган
тўй, тўй эмас; иккинчидан, ичкилик ҳозир ҳам баъзан
таъзияга кириб қолаётипти, наҳотки ичкилик таъзияни
қизитиш, таъзияни тўйга ўхшатиш учун ичилса! Мен
ичкилик оралаган учта таъзияда бўлдим. Марҳумни
қабрга қўйиб келган одамлар қадаҳларни тўлдириб,
унинг саломатлигига-ку эмас, «ёрқин хотирасига» ичиш-
моқда эди. Шу таъзиялардан бирида биров ашула ай-
тиб юборди. Ҳамма хижолат. Ҳушёр одамлар: «Марҳум
шу ашулани яхши кўрар эди», деб одамларни хижолат-
дан чиқаришга ҳаракат қилишди.

Баъзан одамлар: «Тўйда ичкилик бўлсину меъёри-
да бўлсин», дейишади. Хўш, бу «меъёр»ни ким белги-
лаб беради? Таъзияда ашула айтиб юборган мастми
ё ароқхўрни ўғридан баттар кўрадиган бояги ўқитувчи-
ми? Борди-ю, ўрта бир одам белгилайдиган бўлса, ўша
миқдорда ичкилик столга қўйилгандан кейин чойнак-
ларда «қўшимча» ичкилик келтирилмаслигига, вақт
чоғликни фақат шишадан топадиган одамлар ўзи кел-
тирган шишани столнинг тагида бўтатишмаслигига ким
кафил бўлади?

Баъзилар тўйда шампанскийга йўл қўйилсин дейиша-
ди. Бу таклиф ҳам номаъқул, чунки биринчидан, шам-
панский бошқа ҳамма ичкиликлардан қимматга туша-
ди; иккинчидан, шампанский катта ичкиликка йўл очиб

беради, ичадиган одамлар куни бўйи ароқ ичишини хотинидан яшириш учун ҳар куни эрталаб унинг ўзидан бир рюмка ароқ сўраб оладиган ароқхўр қабилида иш кўраверади.

Наша чекиш айб, кўкнор ичиш уят. Нима учун ичкилик ичиш айб-уят эмас, нима учун тўйни айб-уятликда ҳар иккисидан ҳам қолишмайдиган ичкилик билан безаймиз? Наша бангиликка, кўкнор-кўкнорликка элтиб кишини одамгарчиликдан чиқаради, деймиз, нима учун пиянистани одам ҳисоблаймиз? Ичкиликнинг, масалан, кўкнордан нима афзаллиги бор? Кўкнори кўкнор ичиб ўғирликка тушгани, одам ўлдиргани маълум эмас, лекин пиянистанинг қилмаган жинояти йўқ-ку! Шуми ичкиликнинг бошқа бангилардан афзаллиги!

Ичкиликни ҳозирча ҳаётдан буткул қувиб чиқариш мумкин эмас, чунки ҳозирча халқ орасида ичувчилар бор экан, ичкилик тақиқ қилинган кундан бошлаб ичувчилар, айниқса, текинхўрлар уйида хум қайнайди. Лекин ичкиликни тўйларимиздан ҳайдаб чиқариш мумкин ва зарур.

Тўйни ичкиликсиз ҳам обод қилиш мумкин бўлган санъат ва ҳунарларимиз кўп: ашула, ялла, лапар, ҳажвий ашула ва ўйин, рақс, танца, қизиқчилик, аския (пайрав, «бўласизми», «ўхшатдим» чандиш, лақаб¹, қофиябозлик), хилма-хил, ранг-баранг мушак (қамиш мушак, сим мушак, гардиш мушак, гулдаста мушак, чарх мушак, бақа мушак) ва ҳоказо...

Биз бу ерда тўйни улуғвор ва чиройли қилиб ўтказиш, уни ортиқча чиқимлардан бўшатиш тўғрисида гапирдик. Ортиқча чиқимлар фақат тўйдагина эмас, ундан олдин ва кейин ўтадиган турли «тўйчалар»да ҳам бўлади. Биз бу тўғриларда ҳам фикр олишиб, янгича тўйнинг ҳар жиҳатдан мукамал ва гўзал шаклини топишимиз керак.

1963 йил

¹ «Совет кишиларига лақаб қўйиш мумкин эмас» деган даъво жаҳолатдан ва демогогиядан бошқа нарса эмас. Аскияда лақаб кишини ҳақорат қилмайди, балки сўз мусобақасида бир восита бўлади, холос. Саҳнада ўғри, порахўр, айиқ, ит, эшак қиёфасида чиқадиган артистлар ҳақорат остида қолди, деган гап кимнинг хаёлига келиши мумкин?

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

Ўзбек элининг севикли адиби Абдулла Қодирий манфаатпараст, мартабапараст одамларнинг чақуви билан сафимиздан юлиб олинган эди. Партиямиз бу ишни ҳақиқат қилиб Абдулла Қодирийни ҳар қандай гуноҳдан пок деб топди ва уни сафимизга — адабиётимиз тарихига қайтарди. Бугун Абдулла Қодирий 70 ёшга тўлган кунда айтадиган сўзимизни Ленин партиясига раҳматлар айтиб бошлашимиз керак.

Абдулла Қодирий, баъзи бир одамлар айтмоқчи, «бир-иккита рисола ёзган» анчайин ёзувчи эмас, балки янги давр адабиёти, Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган улкан адибдир. Унинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, бир талай ҳажвий асарлари халқ орасида ғоят машҳур бўлиб, ҳар бир ўзбек оиласига, ҳатто саводхон одам бўлмаган оилаларга ҳам кириб борган эди. Аллақаердан келган бир китобхон «Ўтган кунлар»ни ёд билар экан, китобнинг исталган жойини сўралганда шаррос ўқиб берганида Абдулла Қодирий унга чопон кийгизгани ёдимда бор. Унинг асарларини ўқиш ман қилинган вақтларда ҳам китобхон «Ўтган кунлар» билан «Меҳробдан чаён»ни қўлидан қўйган эмас, бошқа китобларнинг муқовасига солиб яшириқча ўқиган. Бу романлар ўша вақтдаёқ қардош халқлар ва ғарб тилларига таржима қилинган эди. Биз бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари ўттиз олтинчи йилда Татаристонга борганимизда Абдулла Қодирийнинг «Абдулла оби» номи билан татар зиёлилари, ҳатто татар овулларида машҳур эканига шоҳид бўлган эдик.

Бизнинг 20-йиллар адабиётимиз тарихи ҳозирги туришида камбағал кўринади. Ўз вақтида фақат Абдулла Қодирийгина эмас, каттакон олим-ёзувчи Фитрат, зўр талант эгаси Чўлпон, жўшқин комсомол шоир Боту, сатира ва юморда тенги, тимсоли йўқ ва ўзига хос шоир Сўфизода, йигирманчи йиллар поэзиясини безаган шоирлардан Рафиқ Мўмин, Фулом Зафарий, уста сатирик шоир Абдуҳамид Мажидий сингари кўп арбобларимизнинг ҳам номи ўчган эди. Кейинги вақтларда адолат юз кўрсатиб, буларнинг ҳаммаси бош кўтараетибди, адабиётимиз тарихига қайтаётибди. Бунга ҳар бир виждонли киши, ҳар бир зиёли бениҳоят хурсанд бўлиши, Ленин партиясига таъзим этиши керак. Афсуски, орамизда бу муҳтарам зотларнинг тирилиб, 20-йил-

лар адабиётимиз тарихини одоб қилишига ғашлик қилаётган, ҳатто тўсқинлик қилмоқчи бўлган одамлар ҳам бор. Ғашлик қилаётган одамларнинг бир тоифасини ўлимтик еб тириклик қиладиган қузғунга ўхшатиш мумкин: кўзини чўқишга чоғланиб турганида ўлик қимирласа, хусусан, бошини кўтариб, ўрнидан турса, албатта, норози бўлади, яна йиқилишини кутади, қағиллаб унинг боши узра айланади. Ғашлик қилаётган одамларнинг Сошқа бир тоифаси шуҳратпараст қалам аҳлларидан бўлиб, «ўликлар» тирилса, ҳозир адабиётда ишғол қилиб турган ўрни «пойга»роқ бўлиб қолишидан қўрқади. Холбуки, айтилган адиб ва шоирлар сафига қайтса, ҳеч кимни ўрнидан турғизмайди, ўзининг бўш турган ўрнига ўтиради, чунки адабиётда ҳеч қачон биров бировнинг ўрнини ололмайди, ҳар ким қобилияти, қилган хизмати, қай даражада китобхоннинг кўнглини олганига қараб ўзи муносиб ўринни ишғол қилади.

Бу хилдаги одамлар асл ғаразларини ҳар хил сиёсий сўзлар, «хушёрлик»ка оид иборалар билан хаспўшлаб, ўзбек совет адабиётининг тарихини безайдиган адиб ва шоирларнинг оқланганига кишиларда шубҳа туғдирмоқчи, буларга қора кўланка солмоқчи бўлишадди.

Бунақа одамларнинг сўзи инобатга ўтадиган, жамоатчиликни чалғитадиган замонлар ўтиб кетди, у кунлар ёмон бир тушдай бўлиб қолди. Лекин, «илон чаққан киши ола арқондан қўрқади» дегандай, ўша замонда азият тортган ёки азият тортганларни кўрган кўп одамлар ҳануз ўзига келолмайди.

Болалигимда бир китоб ўқиган эдим. Унда ҳайвонот боғчасидаги бир фил тўғрисида гапирилади. Фил 200 йил давомида темир қозиққа занжирбанд қилиб кўйилган экан. 200 йил давомида занжир занглаб, темир емирилибди, темир қозиқдан ном-нишон қолмабди, бироқ фил бундан беҳабар яна 100 йил темир қозиқ атрофидан нари кетолмаган экан.

Фил жонивор, ақл-идроки йўқ, биз нега культ даври қоқиб кетган темир қозиқ атрофидан йироқ кетолмаймиз?

Бизнинг вазифамиз буларнинг ҳаммасини жой-жойига ўтқазиб, 20-йиллар ўзбек совет адабиёти тарихининг гўзал манзарасини тиклашдир.

САНЪАТ АСАРИНИНГ ҚАНОТИ

Бир суҳбатда биров санъат асарининг яхши-ёмонлиги ҳар кимнинг диди, таъби, ўша топдаги кайфиятига боғлиқ деб қолди. Сиртдан қаралганда, бунга қарши бир нима деб бўлмайдиганга ўхшайди, лекин ҳақиқатда бу таъриф санъатнинг қалбига ханжар уради, унинг қанотини қайиради.

Санъат асари чақмоқ, мушак, камалак сингари лаҳзани обод қиладиган умри қисқа, мағзи пуч гўзаллик эмас, балки абадиятни безайдиган, умри боқий ва мағзи тўқ гўзалликдир.

Ўттизинчи йилларнинг бошида «Сўнгги кеча» деган бир фильм кўрган эдим. Бу фильм ўттиз йилдан бери эсимдан чиқмайди, бунга бирдан-бир сабаб фильмдаги қари бир ишчининг аломат образидир.

Инқилоб арафаси. Қуролли қўзғолон кўтарган ишчилар фабрикантни қўлга олиб, мактаб биносига қамашади ва унга бир кекса ишчини қоровул қилиб қўйишади. Икки олам вакилларининг бир учрашувида томошабин ишчи чолдан тахминан шу сўзларни кутади: «Сен текинхўр, йиллар давомида биз ишчиларнинг қонимизни сўриб келдинг, энди салтанатинг тугади, биз сен яратган оламга ўт қўямиз».

Бу ҳақ гап, бироқ ишчи бунақа гапларнинг яқинига ҳам бормайди, аксинча, шундай одамнинг тепасида милтиқ кўтариб турганидан хижолат, унга яқинроқ боргиси, умрида эҳтимол кўрмаган, кўрган бўлса ҳам узоқдан қорасига кўзи тушган одамини яқиндан кўргиси, иложи бўлса, бой рўйхуш берса у билан бирпасгина гаплашиб ўтиргиси келади. Бунга унинг қўлидаги милтиқ, қоровуллик бурчи эмас, бойнинг салобати халал беради. Бой тилёғламачилик қилиб сўз қотганда, чол одам қаторига кириб қолгани, шундай одам сўз қотадиган бўлиб қолганига гердаиб ўзини йўқотади, бой бундан фойдаланиб: «Ҳаммамиз бир одаммиз-ку, мени қўйиб юбора қол», деганидагина ўзига келади, бурчини эслайди ва қаршисида душмани турганини кўриб, унга инқилобнинг содиқ солдати бўлиб қарайди. Бу инсоннинг қалбига чуқур қўл солиб, заргарнинг сабри ҳафсаласи-ю, наққошнинг ҳунари билан оро берилган образдирки, бунақа асарнинг қаноти бўлиб уни замондан-замонга, макондан-маконга парвоз қилдиради.

Бизнинг кинематографиямизнинг гўдаклик чоқларидаги асарлари, табиий, мана шу қанотдан ёлчиган эмас

эди, шунинг учун бу асарлар узоқ парвоз қилолмади.

Лекин бу санъатимиз ҳозир ўсмирлик чоғидаёқ қудратли қанот пайдо қилаёттипти. Деярли ҳамма картиналаримиз иттифоқ доирасига парвоз қилаётгани, бир қанча картиналаримиз чет эл саҳнасига чиққанлиги шунни кўрсатади.

Янгидан-янги фильмларимиз қудратли қанотини ёзаёттипти, булар жаҳонни айланиб чиқишига аминман.

1964 йил

УЛУҒ ҲИНДИ

Улуғ адиб, улуғ шоир, драматург, ҳикоянавис Рабиндранат Тагорнинг ҳинд адабиёти тараққиётида хизмати катта.

Тагар эски бенгал поэзиясининг лирик шаклларини такомиллаштирди, унга жило берди, бу шаклнинг аломат намуналарини яратди.

Тагор бенгал адабиётига Европа адабиётининг қудратли шаклларини олиб кирди, ўрнатди, мустаҳкамлади, унинг романлари бенгал адабиётидагина эмас, умуман, ҳинд адабиётида янгилик, тараққиёт босқичи бўлди.

Тагор бенгал адабий тилини жонли тилга, бенгал адабиётини оммага яқинлаштирди.

Улуғ санъаткор, улуғ киши, улуғ ҳинди адабиётни одам боласининг ғам-кулфатига барҳам бериш, ҳинд тараққиёти ва Ҳиндистон қудратининг ўсиши йўлидаги асосий тўсиқ бўлган кастачиликни ўртадан кўтариб ташлаш, ҳиндини пачоқ ва нотавон қилаётган мустамлакачилик шароитига қарши курашга йўналтирди.

Ҳиндистонда инглиз мустамлакачиликлари салкам икки юз йил ҳукмрон бўлди, салкам икки юз йил мамлакатни ғорат қилди Мустамлакачилик фақат мамлакатни ғорат қилмайди, ундан ҳам ёмонроғи — одамларни, халқни руҳан ғорат қилади, шундай қиладики, қул ҳаётини кечираётган, инсонга номуносиб ҳаёт кечираётган одамда шу ҳаётга қарши норозилик, исён руҳи буткул сўнади. Ҳиндистонга борган киши ҳатто ҳозир ҳам миллион-миллион одамлар кўчада туғилиб, кўчада оламдан ўтаётганлигидан ҳам кўра уларда шу ҳаётга қарши норозилик руҳи бўлмаганига кўпроқ ҳайратда қолади. Бу ёмон! Урушда вайрон бўлган иморатни тик-

лаш осон, лекин мустамлакачилик қўл-оёғини боғлаб, тақдир ҳукмига топширган одамни бу фалокатдан халос қилиш қийинроқ!

Уша вақтларда ҳинд зиёлилари орасида пайдо бўлган ҳар хил оқимлар, жумладан, муҳтож киши муҳтожлигини ўзи сезмаса муҳтож эмас деган ақидани олға сургувчилар, сиёсий кураш ўрнига турли ислоҳот ўтказиш йўлини тугташлар мана шунинг оқибати бўлиб майдонга келган эди.

Тагор ҳикояларида мустамлакачилик ҳукмдорларидан, бенгал мансабдорларидан кулади, англиз ҳукмдорларининг золимлигини кўрсатиб беради. «Гора» романининг марказида эса, Ҳиндистонни мустамлака тузумига қарши оёқлантириш қасдига тушган оташин ватанпарвар образи туради.

Жаҳонда кўзгалган озодлик насими Тагор юртида ҳам елиб қолди. Ҳинд халқи уйғониб, мустамлака тартибини Ҳиндистонга қайтармаслик учунгина эмас, бу маломатли маразни ер юзидан буткул кўтариб ташлаш, яъни урушга қарши тинчлик учун курашаётипти. Бу курашда Тагор бутун ҳинд халқи билан бирга, ҳинд зиёлилари билан қўлни-қўлга бериб ҳамкорлик қилаётипти.

Биз бугун, ватанпарвар улур ҳинди Рабиндранат Тагорнинг туғилганига 100 йил тўлган кунда, буюк дўстимиз ҳинд халқига, унинг зиёлиларига бу курашда ғалаба устига ғалаба тилаймиз.

1964 йил

ҲАЕТ ҲОДИСАСИДАН БАДИИЙ ТУҚИМАГА

Жўн нарсаларни билиб олишга мураккаб йўл билан эришади киши.

Кўплар қатори мен ҳам ўз тажрибаларим, шахсий таассуротлар адабий асар учун энг қимматли материал эканини тушуниб олгунимча «ёзувчилик»да кўп сарсон бўлганман. Буни билиб олганимдан кейин болалик чоримда кўрган одамлар, ёшлигимда содир бўлган воқеа-ҳодисалар кўзимга бошқа тусда кўринди. Вино чуқур ертўлаларда тингани сингари ўтмиш — кишининг хотирасида тинади; кишининг ёшликда кўрган-кечирганлари кўп йиллик вино сингари тиниқ ва кучли бўлади.

Мана шундай ўтмишда кўрган-кечирганларим кўп ҳикояларим ва йирик асарларимдаги эпизодларга асос бўлди.

«Бемор» деган ҳикоямда тасвир этган воқеага ўхшаш ҳодиса тахминан 13-йилда ўз бошимдан кечган эди. Бу вақтда мен беш яшар эдим. Биз Қўқонга яқин Яйпан қишлоғида турар эдик. Онам ғира-шира қоронғи уйда тўлғоқ тутиб ётар, ичкаридан унинг инграган, додлаган товуши эшитилар эди. Яйпан катта қишлоқ, лекин у вақтда доктор, тиббий ёрдам деган гаплар биронинг тушига ҳам кирган эмас. Бундай кезларда қўни-қўшнидан бирон кекса аёл чақирилар эди. Унинг тажрибали момо бўлиши ҳам шарт эмас, қарилигининг ўзи кифоя эди.

Яйпанда қариндош-уруғимиз йўқ. Дадам қўшни бир кампирни чақириб келди. Кампир келиб уйга кириб кетди. Дадам икковимиз ҳовлида ўтирдик. Эрталабдан бери туз татимаган эдик. Қоронғи тушди. Мени уйқу босди.

Ёнимда ўтирган дадам бирдан ўрнидан турди. Кўзимни очдим. Тепамда бояги қўшни кампир турар эди.

— Қалай?— деди дадам ҳовлиқиб.

— Қийналяпти бечора,— деди кампир ва бир оз жим қолганидан кейин менга ишора қилди.— Уғлингизга айтинг, аясини дуо қилсин, гўдакнинг дуоси ижобат бўлади.

Дадам энгашиб менинг қулоғимга шивирлади.

— Худоё аямга нажот бергин, дегин! Айт!

Дадам жуда ташвишманд эди. Мен бошимни кўтардим. Осмон тўла юлдуз бўлса ҳам, қоп-қоронғи эди. Юрагимни ваҳима босди. Дадам қистар эди. Йиғлам-сираб дуо қилдим.

Ҳикояда воқеа бошқачароқ. Бир хотин оғир дардга чалиниб, узоқ ётиб қолади. Эри уни докторга қаратгани қурби етмай, арзон ҳақ оладиган мулла, табиб, қўшнидан нажот кутади, пировардида қўшни кампирнинг «Беғуноҳ гўдакнинг саҳарлари қилган дуоси ижобат бўлади», деган маслаҳати билан иш тутишга мажбур бўлади. У ҳар кун саҳарда тўрт яшар қизчасини уйғотиб дуо ўргатарди. Бемор аёл оғирлашиб бир кун саҳар лайти оламдан ўтади. Эри қизчасини ўлик ёнидан олиб бошқа ёққа ётқизаётганда қизча уйғонади, лекин кўзини очмасдан одатдагича дуо қилади: «Худоё аямди дайдига даво бейгин...» дейди.

Сиртдан қараганда ҳикоя бошимдан кечган ҳодисага

унча ўхшамайди. Ҳақиқатан бизнинг хонадонимизда бўлиб ўтган бу воқеа моҳияти эътибори билан ўша давр учун оддий бир ҳодиса эди. Унинг бутун фожиаси ҳам худди мана шундай қашшоқ, жаҳолатда умр кечирадиган одам учун оддий воқеа эканлигидадир. Бироқ, гап фақат шундан иборат эмас, инсоннинг ҳаёт-мамонт ҳолатини, унинг ниҳоятда оғир турмуш шароитидаги ночор аҳволини, ўлимга маҳкум қилиб қўйилганлигини кўрсатиш талаб қилинар эди.

«Бемор» менинг учун ҳарҳолда болалигимдаги ўша таассуротлар билан чамбарчас боғлангандир. Мен бу гапни таассуротларни «ўз қиға олганлиги» учунгина эмас, балки ўша таассуротларга асосланганлиги учун ҳам айтаётибман. Мен фактни қайта бичиб тикканимда ҳаёт ҳақиқатига қарши иш қилаётибман деб сира ўйлаган эмасман. Аксинча, ҳикояда ҳаётни ўшандай кўрсатиб тўғри қилган эканман; беш яшарлигимда аямдан ажралиб етим қолишим ўша давр шароитида ҳеч гап эмас экан. Бу жудодлик натижасида юз бериши мумкин бўлган бутун даҳшатларни ва бунинг барча оқибатларини энди тушуниб етдим. Даҳшатли манзараларнинг чаласини тасаввур чизиб берди.¹

Менинг отам темирчи эди. Бир жойда муқим туролмай, қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрар эдик. «Бемор»да тасвир этилган воқеадан кейин икки йил ўтгач, Бувайдига кўчдик. «Анор» деган ҳикоям ана шу қишлоқда кўрган-кечирганларимдан бири асосида вужудга келган. Ҳикояда тасвир этилган Туробжон бизга қўшни бўлиб, унинг асл оти Бабар эди. Бирон саводли киши андижонлик буюк лашкарбоши, ажойиб шоир Бобур Мирзонинг хотираси ҳурмати учун унга шундай ном қўйган бўлса керак. Бироқ на Бабарнинг ўзи, на унинг қўшнилари Ҳиндистондек буюк бир мамлакатни ўзига бўйсундирган бу машҳур одам кимлиги, қай вақтда ўтганини, эҳтимол, ҳатто эшитмагандир. Бабар машҳур авлоди Бобурга ўхшамаганидек, унинг қисқа, чексиз за-

¹ Оддий гапни айтганда, ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалардан бир неча бор худди шу йўл билан фойдаландим. «Минг бир жон» деган ҳикоямда тасвир этилган аёл билан таниш эдим. Мен уни касалхонада кўрган эдим. У машҳур ўзбек аёли Тўраҳон аянинг қизи Жўраҳон эди. Бу аёл ўн йил дард тортиб, охири вафот этган. Ҳикояда Жўраҳон тузалиб кетади. Мен ҳикояда, эҳтимол, фактга хилоф иш қилгандирман, аммо адолат юзасидан тўғри иш тутдим: ҳикояда бу аёл мислсиз мардлиги, ҳаётга муҳаббати, азоб-уқубатга бардошига яраша «мукофот» олди, холос.

бун, бахтсиз ҳаёти ҳам инсон ҳаётига ўхшамас эди. Эҳтимол, унинг бирдан-бир толен, дунёга келиб кўрганни яхши кўрган қизига уйланганлигидир. «Анор»да унинг ана шу энг қувончли кунлари тасвир этилган. Бабарнинг қолган умри қандай ўтганини шундан қиёс қилса бўлади. Унинг ҳаётидаги энг бахтли дақиқаларини ҳам йўқчилик татитмаган: бечора бошқоронғи хотинига энг оддий нарса—иккитагина анор олиб-бергани қурби етмайди, чунки бир қадоқ анор фалон пул! Унинг акаси бўлмаса, укаси бўлмаса, ўлиб-тирилиб ишлаб бир ойга оладигани ўн саккиз танга пул!

Туробжон хотинининг ана шу арзимаган талабини ҳам қондиришга ожизлигидан қийналади, аламидан: «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да!» дейди. Унинг бу гапи хотинининг бағрини тешиб кетади, «Бу ер юткур қандай бало экан! Одамлардай, гулватага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи!» дейди. Жанжал бўлади. Туробжон кўчага чиқиб кетади ва бойнинг боғига тушиб анор ўғирлаб келади.

Менимча, Туробжон бу ишни қилгани йўқ, зотан, ўғирлик қилиш қўлидан келадими! Лекин, яна писанда қиламан, ҳар нечук бу воқеани ичимдан чиқарганим йўқ. Менинг онам ҳам бошқоронғи бўлганини эслайман. Ҳикояда айтилган боғ эсимда бор, бизнинг ҳовлидан анча нарида, Олим саркор деганнинг боғи эди. Мен бу боққа сира кирган эмасман. Лекин хаёлимда аломат бўлиб гавдаланар эди. Гарчи боғнинг атрофи беш пахса девор билан ўраб олинган, девордай кўкка бўй чўзган тераклардан ўзга ҳеч нарса кўринмаса ҳам, ҳар хил анор, анвойи шафтоли, ўрик борлигини билар эдим. Олим саркор боғидаги уйларни ижарага берар, унда кўк шапка кийган рус инженерлари турар эди.

Менинг болалик ва ёшлик йилларим катта-катта, оғир ва шафқатсиз воқеалар юз бериб турган вақтларга тўғри келди. Қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрганимиз сабабли, мен кўпгина фожиали ҳодисаларни кўрганман, эшитганман.

Ана шундай ҳодисалардан бири 1916 йилда бўлса керак, Бувайди қишлоғида содир бўлган эди. Куппакундуз куни юзбоши деган бойнинг уйига босқин бўлди. Юзбошининг ҳовлисини ўн иккита мерган қўриқлайди деб эшитган эдик. Босқинчилар отган ўқ овози, айтган ашулалари эшитилиб турар эди:

Ойда-йилда бир келган
Меҳмовидан айрилмасни...

Эртасига эшитишимизга кўра босқинчилар уйдан бир қутн олтин топишибди, уни ҳовлига олиб чиқиб, оёқ-қўли боғлоғлиқ юзбошининг олдига қўйиб, «Еганин-ча е, қолганини ташиб кетамиз», дейишибди. Юзбоши тилладан ютолганича ютибди, яна бир неча донасини босқинчилар зўрлаб оғзига тикишибди, кейин юзбошини жодида уч бўлиб ўлдиришибди. Улигига керосин се-пиб ўт қўйишибди. Мен буни «Қўшчинор чироқлари»-да эслаганман.

Бошқа бир воқеа «Кўр кўзнинг очилиши» деган ҳикоямга асос бўлган. Бу воқеа босмачилик даврида, ўн тўққизинчи йиллари Оққўрғон қишлоғида содир бўлган эди. У пайтда биз Бувайдидан ўша қишлоққа кўчиб келган эдик. Воқеа қўрбоши қўнган уйнинг ҳовлисида бўлиб ўтади. Унинг оти эсимда йўқ, унинг Маҳмуд деган ўғли билан катта мачитдаги мактабда бирга ўқир эдик. Уларнинг ҳовлиси мактаб билан уйимиз ўртасида, шундоққина йўл бўйида эди. 1953 йилда Оққўрғонга бордим. Одамлардан Маҳмудни суриштирдим. Ўттизинчи йилларда бир жинояти учун отишга ҳукм қилинган экан.

Ҳақиқатда бўлиб ўтган ўша воқеа ҳикояда тасвирланган воқеага яқин. Аҳмад полвон босмачиларнинг йирик бир одамни ўлдиришда айбланади. Полвон кучли ва уддабурон киши. У қийноқда ўлар ҳолатга етганига қарамай, ўлим олдида қўрбошининг «дардини олиш йўлини биламан», деб жаллодларни ишонтиради, пайтдан фойдаланиб йигитларга қисқа, лекин алангали нутқ сўзлайди ва қўрбошининг бошини тош билан мажақлайди.

Бунда ўзимдан бир оз қўшганман: аслида бўлган воқеа тўлиқ ва таъсирли бўлса ҳам, унинг маъносини психологик жиҳатдан очиб бериш керак эди. Аҳмад полвон ўз бошини ўлимдан халос қилиш учун қаҳрамонлик кўрсатдими, ёки бу ишга уни бошқа каттароқ мақсад ҳам ундадими? Фикримча, ҳикояда бу сўроққа тўғри жавоб топганман, шунга кўра воқеани ривожлантирганман, тўлдирганман: ҳикоянинг сўнгги сатрларида йигитлар иккига бўлиниб, ўзаро отишма бошланади.

«Бемор», «Анор», «Кўр кўзнинг очилиши» билан бир қаторда бир қанча бошқа руҳдаги ҳикоялар ҳам ёзганман. Буларни кундалик энг муҳим ҳодисаларнинг ҳаж-

рий «қиёфаси» дейиш мумкин. Буларга қўл урганлигимнинг сабаби, ҳаётда шунга ўхшаш салбий фактларни кўп кўрганлигим, буларнинг типик эканлигига ишонганлигим бўлди. Ҳар қалай бунақа сатирик қиёфаларнинг деярли ҳаммаси муайян прототипдан кўчирилган, лекин, шу билан бирга, уни бошқа ҳаётий персонажларнинг тегишли хислатлари билан ҳам бойитганман.

«Адабиёт муаллими» ҳикояси ёзилгунга қадар мен жуда кўп чаласавод адабиёт ўқитувчиларини кўрганман. У вақтларда бунақа ўқитувчилар кўп учрар эди. Рус ва жаҳон классиклари асарларининг таржимаси жуда оз, кўпчилик, хусусан қишлоқдаги китобхон рус тилини чала билар эди, кўп ўқитувчиларнинг маълумоти юзаки хрестоматияларда бериладиган парчалардан нари ўтмас, бунини ҳам улар имтиҳонни топшириб диплом олиш зарур бўлганлиги учунгина ўқишар эди. Бундай одамларнинг ўз фанларини билмасликларигина эмас, ҳатто тушунмасликларига ҳам таажжубланмаса бўлади. Бир куни қариндошларимиздан бири — адабиёт муаллими отпускага келди; кечқурун театрга борди, саҳнада таржима пьеса кетаётган эди, спектаклни кўриб уйга жуда хуноб бўлиб келди: саҳнадагилар ҳаммаси ўрису, ўзбекча гаплашади!

Бироқ ҳикоянинг ёзилишига Қурбон Берегин деган танишим айтиб берган бир неча факт туртки бўлди. Берегин Марказий қўмита аппаратида ишлар эди. 1936 йили мактабларда адабиёт ўқитилишини текшириш учун тузилган катта бригадага бош бўлиб Самарқанд областига борган эди. У айтиб берган фактлар ҳақиқатан ҳам кулгили эди. Дарсда М. Горькийнинг «Она» романини ўтган бир ўқитувчи ҳеч эсимдан чиқмайди. Комиссия унинг дарсига кирибди. Ўқитувчи марказдан келган комиссияни қойил қолдириш учун роса олиб қочибди, кейин шу дарсда «Она» романини ким ёзганлигини билмагани очилиб қолибди. Берегин бу гапни менга кула-кула айтиб берди.

Текшириш натижалари кенг муҳокама қилиниши керак эди, бироқ муҳокама қилинмади шекилли, ҳеч бир гап эшитмадим ва тўпланган фактларнинг биттаси ҳам матбуот қўлига тушмади. Шундан кейин бу ҳақда ҳикоя ёзгим келиб қолди. Берегин айтиб берган ўша ўқитувчи ҳаёлимдан сира кетмас эди. Мен уни дарсдагина эмас, уйда ҳам кўра бошладим. Унинг қилиқлари, интилишлари, адабиётга қанчалик алоқадор эканли-

гини ҳам тасаввур қилдим. Ҳикоянинг композицияси ўз-ўзидан қолибга тушиб қолди. Фақат Горькийнинг «Она»си ўрнига Чеховнинг «Уйқу истаги»ни олдим. Унинг сабаби, биринчидан, Чехов яратган образлар бутун ақл-ҳушимни чулғаб олганлиги эди.

«Санъаткор» ҳикояси ҳам бир нодон, чаласавод артист ҳақида ёзилган. Бу одам санъаткор бўлиш учун товуши бўлса бас, ҳатто саҳнада туриб, айтадиган сўзларнинг маъноси билан ҳам иши йўқ. Маданият таратувчилар ва санъаткорлар орасида бахтга қарши ҳозир ҳам учраб турадиган бу тоифа одамлар кишининг газабини келтиради.

Ҳикоя ўттиз олтинчи йили ёзилган, лекин бу ҳикоя учун «материал бўлган» одамни Қўқонда эканимда кўрганман, яъни йигирма иккинчи йилдан бери билар эдим. У ўз даврида номи чиққан ашулачи бўлиб, ўша вақтларда қўқонлик зиёлилар бир неча марта концерт уюштириб, уни Италияга ўқишга юбориш учун пул тўплашган эди. У ҳақиқатан чет элга жўнаб кетди, бироқ Италияга етиб боролмади, Парижга бориб тушгач, у ердаги нозанинларга маҳлиё бўлиб, ўша ерда қолиб кетади, буд-шудидан ажралгач, қайтиб келибди.

У оддий чаласавод ашулачи бўлиб етишди, ашула айтганида айрим сўзларни шунчалик бузиб айтар эдики, ашуланинг таъсирли жойида одамнинг кулгиси қистар эди. Санъаткор бир куни ашула айтар экан, «Лабингдан бўса олдим, эй шакар лаб» дейиш ўрнига «Бўлса олсам» дейди. Пайқаган одамлар кулиб қўйишади.

Бир куни икковимиз кўчада кетаётган эдик, санъаткор мендан сўраб қолди:

— Узингиз шундай яхши ёзувчисизу (менинг бирон сатримни ўқиган эмас албатта), нима учун ҳалигача опера ёзиб ташламадингиз?

Мен ўзимни тутолмай хахолаб кулиб юбордим. Санъаткор ранжиди. У худди мана шу ерда ҳикоя қаҳрамони бўлиб кўз олдимда гавдаланди. Бу одам ҳажвчи учун тайёр типик материал эди. Ҳикояни бошқа шунга ўхшаган одамлардан кузатганим хислатлар билан тўлатдим.

Шуни эътироф қилишим керакки, сатирик ҳикоянинг ёзилишига туртки бўлган факт, ҳаёт ҳодисаси ўзича сатирик мазмунга эга бўлавермайди. Ҳодиса шаклнинг яралишига туртки бўлади, ҳикоя ёзиб чиқилгандан кейин, бошқа мазмунга кириши мумкин. Бундай ҳолатда гап яна шундаки, ёзувчи онгида маълум бир ҳаёт ҳоди-

сасининг аломатлари тўпланади, бу аломатлар образда гавдаланиш учун фақат муайян сабабга, муайян шахс ёки вазиятнинг топилишига қараб қолади. Бунда ёзувчи тасаввурида шаклланиб қолган типга бундай муайян шахс ички томондан қанчалик мос келишининг аҳамияти қолмайди. Ҳодисанинг моҳиятини ёзувчи белгилаб олгандан кейин уни фақат маълум шаклга солиш қолади.

«Ужар» ҳикоясида машҳур ўзбек артисти Миршоҳид Мироқиловнинг уйида бўлиб ўтган воқеани тасвирлаганман. Воқеанинг иштирокчилари Миршоҳид, унинг ўн икки ёшлар чамасидаги ўғли ва менинг ўзим. Сирасини айтганда воқеа ҳикоянинг замирида бўлган маънога эга эмас эди. Қулдиришга ғоят моҳир бўлган Миршоҳид ҳикояда кўрсатилганидек масҳара даражасида «нодон»лик қилгани йўқ, шу ролни «ўйнаган», шу билан менинг хаёлимни ўша вақтда банд қилиб юрган мавзуга шакл топиб берган эди.

Яна бир ҳикоянинг тарихи.

Ўттизинчи йилларда мен Тошкентнинг Ўқчи маҳалласида турар эдим. Қўшнилариимиз орасида ўлардай ишққмас, такасалтанг битта одам бор эди. У қовоқтумшуғи солиқ девдай бир йигит эди. Ўша маҳаллада шунча туриб бировга том шувашганини ёки ғишт қуйиб берганини бир-икки марта эшитганман, холос. Бу одам умрида бирон иш қилган эмас, бирдан-бир иши хотинини тергаш эди. Кечқурун хотини ишдан қайтган пайтда у ҳам чойхонадан ошхўрлик қилиб қайтиб келар эди, хотинига бир оғиз иссиқ гап йўқ, ғиди-биди бошлар эди.

Унинг хотини ёш, истараси иссиқ, нозиккина бир аёл эди. Эрининг ҳар хил таъна-дашномлари ва сиққиқларидан ўзи ишлайдиган болалар боғчасига паранжи ёпиниб бориб-келар, ҳар кун ийғлар эди.

Бу оила нима бўлганини билмайман. Биз маҳалладан кўчиб кетдик.

Ўқчи маҳалласидаги ўша одам «Жонфигон» ҳикоясида тасвирланган. Албатта, ҳикояда одамлар ҳам, воқеа ҳам бошқача тасвир этилган. Чунончи, қўшнимнинг хотини ҳикоямнинг қаҳрамонига сира ўхшамайди. Бошқа кўпгина тафсилотлар ҳам тўқилган. Қўшним ҳеч қачон хотинининг кўйлақларини ёқиб юборган эмас, ёқилгудай кўйлақлари ҳам бўлмаган, унинг ишлаб топган пули сўлақмон эрини боқишга учма-уч етган.

Танқидчилар ижобий ва салбий образлар орасида

мутаносиблик йўқ, Жонфигонга қараганда унинг хотини хирароқ чиққан, Жонфигонга ўз таъсирини ўтказмайди, ҳолбуки, ҳикояни ёзишдан мақсад шу гоёни олдинга суриш, дейишди. Бу эътироз тўғри бўлса керак. Бу камчиликнинг сабаби шуки, салбий образни яратишда менга материални ҳаёт берган, ижобий образни эса кўп жиҳатдан ўзим «ижод» қилганман. Мен ҳикояни ёзган вақтимда ижобий образнинг ҳаётдаги нусхаси кўз олдимда турган эмас эди. Бундай нусхаларни мен кейинчалик, «Синчалак»ни ёзганимда кўплаб кўрган эдим.

Назаримда, мисол етарли бўлди. Сиз ҳикояларимдаги кўпчилик воқеалар, одамлар, ҳаётда кўрганим, билганим факт ва одамларга ўхшаб кетишини кўриб турибсиз. Лекин ҳар бир ёзилган саҳифанинг «асли»ни ўтмишдан қидириш керакмас. Агар ёзувчилик турмушдан нусха кўтаришдан иборат бўлса, бундан осон иш бўлмас эди. Ҳаётдан айнан кўчириш, китобдан кўчиришдай гап. Копия копия бўлиб қолаверади. Бундай нарсалардан оригиналлик кутиш беҳуда. Оригиналлик ҳаёт ҳақиқатини дилдан ўтказиш, унга кўнгилдаги гапларни сингдириш, тилагингни қўшиб ифодалаш билан юзага келади. Бадий ҳақиқатни вужудга келтирадиган маҳалла комиссиясининг «шунга ишонинглар», деган мазмундаги справкасига ҳожат қолмайдиган меъёр, факт ва уйдирма меъёрини топишнинг мушкуллиги ҳам худди мана шундадир.

Сирасини айтганда замонавий мавзуга қўл урган ёзувчи ҳамма вақт мураккаб аҳволга тушиб қолади: китобхоннинг бир қисми ҳаётда бунақа нарсалар бўлмайди, деб туриб олса, иккинчи қисми, аксинча ёзувчининг ўйлаб чиқаришга ҳақи борлигини сира ҳам тан олмайди, барча воқеа ва одамларнинг «аслини» суриштиради. «Бошсиз одам» деган ҳикоям муносабати билан содир бўлган, сиртдан қараганда кулгили, моҳиятан жиддий бир ҳодиса сира эсимдан чиқмайди. Эрга зўрлаб берилган қиз ва унинг фожиали қисмати тўғрисидаги бу ҳикояни 1929 йилда ёзганман. У вақтда Қўқонда чиқадиган «Янги Фарғона» газетасида ишлар эдим. Бу ҳикояни у вақтда, у кунлари ёзишга нима туртки бўлганлиги эсимда йўқ, лекин ҳикоядаги воқеа унда кўрсатилган жойда ва воқеа ҳикояда қандай тасвирланган бўлса, шундай содир бўлган эмас; гарчи айрим эпизодлар, жумладан, касалхонадаги эпизодни, яъни ҳикоя қаҳрамонини унинг эри кўрмоқчи бўлиб келганида докторхона ходимлари ҳайдаб юборишганини эслаб қолган

бўлсам ҳам, ҳақиқий фактлар тикиладиган каштага таг бўлган, холос. Хуллас, мен ҳикоя қилган воқеа аслига жуда оз даражада ўхшайди. Ҳикоя «Ер юзи» журналида босилиб чиқди. Шундан кейин кўп ўтмай прокуратурадан чақирув қоғози олдим.

Прокурор мени совуқ қарши олди, ҳикояни ёзган мен эканлигимга ишонгач, бошимга таъна-дашном ёғдира кетди.

— Ёзувчилар ҳаммаси кўрқоқ бўлади!..— деди.

Прокурор мен тасвирлаган фактларни текширибди.

Буни қарангки, ҳикоядаги фактлар тўғри, лекин номлар уйдирма бўлиб чиқибди. Қўқонда бунақа одамлар топилмабди. Ишни текшириб, жиноятчини жазолаш мумкин бўлсин учун мен одамларни ўз номлари билан аташга журъат қилолмаган эмишман. Прокурорга гап уқтиролмадим.

Бу ҳодисадан ўз вақтида «Сароб» романида фойдаланган эдим.

Эҳтимол, бу ҳодиса унчалик ҳам тасодифий эмасдир.

Мен ҳаммаси бўлиб саксонга яқин ҳикоя ёзганман, лекин 1957 йилда чиққан танланган асарларим тўпламига шулардан фақат 26 тасини киргизишни лойиқ кўрдим, холос. Тўпламга кирмаган ҳикояларимнинг бир қисми ёзувчилик фаолиятимнинг дастлабки даврида ёзилган, уста кўрмаган шогирднинг машқлари, бир қисми ўзимга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра бўш, жуда бўш чиққан бўлди. «Бошсиз одам» бундан мустасно. Чунки ҳикояда мен образ яратишга интилганман ва бунга маълум даражада эришганман. Шунинг учун дастлабки ҳикояларимдан тўпламга шуни киргиздим.

1936 йилда мен доvon ошдим.

Бу йил менинг учун Чехов билан танишиш йили бўлди. Бунгача Чеховни бировлардан эшитган, «Мужиклар»дан бошқа ҳеч нарсасини ўқимаган, уни ҳам рус тили ўқитувчисининг ёрдами билан ўқиган эдим. 1936 йилда Москвадан Чеховнинг 22 томлик асарлар тўпламини олиб келдим, олиб келдим, мукка тушиб ўқишга киришдим. Чехов менга ашё ва ҳодисаларга қараб, уларни қандай кўришни ўргатди. Илгари гўё оламга хира кўзойнак орқали қараган эканман. Эндиликда бу кўзойнак тиниқ, беғубор бўлди-ю, ҳаётни равшан, ҳамма нарсани ўз рангида, илгари чаплашиб ётган икир-чикирни аниқ кўра бошладим. Ҳаёт ҳодисалари, одам характерининг замиридаги маънони пайқайдиган

булдим. Воқелик мураккаб бўлиб, ёзувчи уни таркибларга ажратиши, яъни таҳлил қилиши, шундан кейингина қоғозда қайта тиклаши кераклигини англадим. Шундай қилинганда воқеликда кўзга жуда муҳим бўлиб кўринган кўп нарсалар қоғозга тушганда ортиқча бўлиб қолиши мумкин.

«Ўғри» деган ҳикоям 1936 йилда, худди Чехов асарларини шимириб юрган вақтларимда ёзилган. Ҳикоя болалигимда кўрган ва туйганларимга бағишланган. Аммо бу ҳикояни ёзишда «Анор»даги Бабар, «Бемор»даги она хизматини ўтаган одамни кўрган, шунга ўхшаш бирон воқеанинг шоҳиди бўлган эмасман. Хотирам ва қўйин дафтарим ёрдам берган бўлса бордир, лекин бу картинани мен тасаввур қилганман, ўйлаб чиқмаганман. Аммо ҳамма гап шундаки, хотирам ёки қўйин дафтарим бу ерда менга худди шу деталларни эслатди. Шу деталлардан характер униб чиқди. Прозада деталларнинг аҳамияти ва имконияти тўғрисида Чеховнинг менга берган сабоқларидан бири ҳам шу эди.

Кунлардан бир куни ён дафтаримга халқнинг ҳазил-мутуйибалардан «Йўқолмасдан илгари бормиди», деган иборани ёзиб қўйган эдим. Беғараз ҳазил тарзида айтиладиган бу иборани амин ҳўкизи йўқолиб арзга келган мўйсафид деҳқонга айтганда, ҳеч қутилмаган даражада ўткир ва чуқур маъно касб этди, менинг ихтиёримдан ташқари ижтимоий кучга эга бўлди, айна чоқда шахс характерини очиб юборди.

Бу ҳикояни мен бошдан-оёқ деталлар, характерли савол-жавоб асосига қурдим. Бир вақт қарасам аслида йўқ кекса деҳқон ҳам, уни калака қилувчи амалдор ҳам воқеликдан кўчириб ёзган илгариги қаҳрамонларимга қараганда жонлироқ чиқибди. Буни кўриб ҳайрон бўлдим ва сўюниб кетдим.

Бу ҳол менга янги йўлларни кўрсатиб берди, чунончи, маълум даражада ҳозирги давр ижтимоий буржумасига биноан «Большевиклар» ҳикоясини ёзишга журъат этдим.

Лекин Чехов таъсирининг ўзига хос хавфли томони ҳам бор.

Бу ажойиб санъаткор шундай бадиий кашфиётлар қилганки, адабиёт соҳасида ишловчи киши буларни ҳисобга олмаслиги мумкин эмас. Бироқ кўпинча буларнинг индивидуал услубий ютуқларидан учратиш мушкул, бунинг устига Чехов образлари шунчалик жўн, ишонарли, унинг кузатишлари шунчалик пухтаки, ки-

шини маҳлиё қилиб қўяди, уларни турмушда ўз кўзинг билан кўргандай бўлаверасан.

1938 йилда ёзилган «Миллатчилар» номли ҳикоямда оригинал йўл топдим деб ўйлаб эдим. Икки киши — бири жариданинг ношири, иккинчиси шоири — кулишиб, чақчақлашиб борар эди, баногоҳ каттакон темир дарвоза остида чўзилиб ётган хирсдай ит бошини кўтариб икковига ириллайди. Иккови итдан зўрға қочиб қутулади-ю, унинг эгаси бойга ҳар қайсиси ўзининг яқинроқ эканини ит воситасида исботламоқчи бўлади.

Асар босилиб чиққандан кейингина бу ит Чеховнинг ити эканини пайқадим. «Буқалумун» ҳикоясини эсланг.)

Бундай ҳол рус, инглиз, чех ва дунёдаги бошқа тилларда ёзган ёзувчиларда ҳам бўлган-ку, деб ўзимга тасалли бердим.

Менинг ёшимда киши бир гапга тушиб кетгандан кейин тўхтатиш қийин. Яна кўп нарсаларни эслашим мумкин, лекин шунинг ўзи кифоядир.

Мен асарларимни қайта-қайта ўйлаганман. Баъзиларини икки-уч марта қайта бичиб-тикканман, ҳар сафар йўл қўйилган хатоларнинг ипидан-игнасигача текшириб кўрганман. Шундай бўлса ҳам ҳозир биров мендан ёзувчиликда сенга нима халал берган ва нима кўмаклашган, яъни қандоқ ёзиш керак ва қандай ёзмаслик керак, деб сўраса жавоб беришга қийналаман, бунга жавобан юқорида айтганларимни қайтаришдан бошқа сўзим йўқ: китоб ёзишда биз излаган, ёзишимизга сабабчи бўлган бадий ҳақиқатни ҳаётнинг ўзидан қидириш керак, лекин уни тайёр ҳолда учратолмаймиз. Мен турли жанрларда асарлар ёздим. Ҳикоялардан ташқари романлар, повестлар, пьесалар яратдим, қулонгингизга айтай, ёшлигимда шеър ҳам машқ қилганман. Бундан чиқарган хулосам шу бўлдики, жанрни биз эмас, бизни жанр танлар экан. Аниқроқ қилиб айтганда, жанр тасаввуримизни эгаллаб олган ҳаёт материалига боғлиқдир. Лекин иккинчи томондан ҳар бир жанр ўз хусусиятларига, узоқ йиллар давомида жаҳондаги адабиётлар ва ўтиб кетган адиблар тўплаган махсус усулларга эга бўлади. Бунини эътиборга олмаслик бу кунги кунда гугурт тургани ҳолда, чақмоқ чақиб ўт ёқиш билан барабар бўлар эди. Мен бу гапларни ёшларга қарата айтаётибман.

Таланти йўқ одам ёзувчи бўлолмайди.

Таланти бор одам ёзувчиликни камолга етган ёзув-

чиларнинг тажрибасидан ўрганиши, ўз хатоларини таҳлил қилиши, ёзган нарсаларини тобора мукамаллаштиришга зўр бериши, ёзган нарсасини баъзан йиртиб ташлашга ҳам ўрганиши керак.

Биров «Яхши эпиграмма ёмон поэмадан афзалроқ» деган экан. Мен мутлақо аминманки, инсон қандай бўлиши керак, қандай бўлмаслиги лозим эканини, ёзувчи қалбининг чуқур жойларигача кўрсатадиган икки саҳифалик чинакам проза биз учун пала-партиш, лекин устароқ сўзлар билан ёзилган «силлиқ» асардан кўп даражада фойдалироқдир. Адабиёт ҳақида мен билган гапнинг жавҳари шу.

1965 йил

РАДИО ХОДИМЛАРИ БИЛАН СУҲБАТ

Айниқса, баҳор кунлари мажлисдан ёмони йўқ! Кўча-кўйга суқланиб қараб ўтирганингизда бир одам минбарга чиқиб, сартарошнинг қайчисидай шақиллайверса... Ҳар қанақа одамнинг ҳам уйқуси келади! Ҳар қанақа одам ҳам лоақал оғзини очмасдан эснайди!

Хабарим бор: икки кундан бери гап эшитяпсизлар. Шунинг учун мени бу мажлисга таклиф қилишганда, сўз берамиз, дейишганда тархашлик қилдим: қўя қолайлик, меҳмонлар бусиз ҳам гапга тўйиб кетишгандир, дедим. Унашмади, «булар радиого, яъни гап заводига кетаётганини олдиндан билишган, демак, ҳар бири гап эшитиш масаласида олдиндан қўшимча мажбурият олиб келган», дейишди.

Лекин, шундоқ бўлса ҳам, ўзларингга, яъни радиого дахли бор гапдан бўлак гап қулоқларингга кирмаса керак. Агар сизлар менинг бу тахминимни тасдиқласаларинг радиого тегишли гапнинг тайёридан бор! Мен бу гапни яқинда Низомий номидаги институт студентларига қисман гапирган, радионинг баъзи бир камчиликларини танқид қилган эдим.

Менинг бу гапим фақир у фуқарога маъқул бўлибди шекилли, магнитофон лентасига кўпайтириб, ҳар қаерда эшитибди. Шу билан бирга нутқ баъзи мансабдорларга ёқмабди.

Ўзларингга маълум, мансабдор икки тоифа бўлади: бир тоифаси ўз ўрнига мувофиқ, муносиб билими, қобилияти билан ҳар ишга қодир. Бу тоифа мансабдор

ишни ишонч билан олиб боради, танқид эшитса бунинг мағзини чақишга, танқидни чуқурроқ тушунишга ҳаракат қилади-ю, бундан хулоса чиқариб, ўзининг раҳна жойига дарров чим босади. Бундай мансабдорларнинг ўзи ҳам хурсанд, иши ҳам «мих»дай, одамлар ҳам мамнун.

Бошқа бир тоифа мансабдор ўз ўрнига мувофиқ эмас, муносиб ҳам эмас, шунинг учун мана шу сир очилиб қолишидан ҳаминша хавотирда: осмонда чумчуқ пир этса, ерда туриб юраги шув этади. Анчайин танқидий шабада буларга бўрон бўлиб, столини кўтариб кетаётгандай туюлади-ю, столини қучоқлаб йиғлайди: «Войдод, Фалончи ака, мени ушланг, йиқиламан!» дейди.

Мен ҳозир сизларга «Низомий» институтида бўлган шу гапнинг асосий нуқталарини айтиб бермоқчиман. Агар бу гап маъқул бўлса, радио ишидаги камчиликлар ҳақида танқидий мулоҳазаларимни давом эттириб, яна бир неча оғиз сўз айтмоқчиман.

«Низомий»да гапирилган гапнинг асосий нуқталаридан бири — тил масаласидир.

Жуда бой, чиройли тилимиз бор. Бу тилда ифода этиб бўлмайдиган фикр, туйғу, ҳолат йўқ! Бу тил элик йил ичида шундай бир қудрат касб этдики, халқимизни жаҳон, рус маданиятига шерик қилиб қўйди.

Афсуски, радиомиз кўпинча халқ билан мана шу бой, чиройли пурқудрат тилда гаплашмайди.

Одамларки бор, бисотидаги бир ҳовуч сўзни айлан-тириб, ойлигини олаверади, ўқиш-ўрганиш билан ўзбек тилининг имкониятидан тўлароқ фойдаланишни истамайди ёки бунга фаросати етмайди. Мана шунақа одамларнинг дангасалиги ёки фаросатсизлиги, чаламулла олимларнинг «илмий фаолияти» оқибатида шундай бир тел вужудга келганки, на муомалада, на оилада, на суҳбатда, ҳеч ким бу тилда гапирмайди, на ошиқ маъшуқасига, на ота боласига, на бола онасига бу тилда хат ёзади. Радио ходимларининг ўзлари ҳам ўзаро бу тилда гаплашмайди. Бу тилни фақат микрофон кўта-ради. Бунга фақат микрофон тоқат қилади.

Марказий радио ҳар куни матбуот обзори беради. Диктор материалларнинг мазмунини айтади. Бош мақолани ўқиб беради. Лекин ўқиганга эмас, гапириладиган оддий тилда халқ тилида гапираётганга ўхшайди. Бизнинг матбуот ва радио тили нима учун кундан-кун халқ тилидан узоқлашиб бораётибди? Нима учун тилимизнинг қонун-қоидалари бузилаётибди? Нима учун кў-

ча ҳаракати қоидасини бузган кишига милиция ҳуш-так чалади-ю, бутун бир тилни бузаётган одамларга ҳеч ким ҳуштак чалмайди?

«Низомий»да гапирилган гапнинг асосий нуқталаридан иккинчиси радионинг баъзи эшиттиришларида кўзга ташланадиган ношуд-нотавонлик, масъулиятсизликдир.

Эртаю кеч бизнинг ғийбатимизни қиладиган, тирноғигача бизга қарши заҳарга тўлиб кетган баъзи бир чет эл радиоси бизнинг ҳақимизда ёлғон гапларни ростга ўхшатиб гапиради. Бизнинг радиомиз эса мавжуд ҳақиқатни удда қилиб айтолмайди. Мен бунга мисол қилиб, радионинг ҳар куни соат иккида «Қишлоқ хўжалиги меҳнаткашларига» айтадиган эшиттиришларини олдим. Бу эшиттиришларда кўпинча шунақа совуқ, шу қадар қовушмаган-ёпишмаган материаллар бериладики, одамнинг нафаси қайтади! Бу материаллар колхозчиларнинг чўнтагидан тушиб қолган ёки ҳеч ким амал қилмайдиган, ҳеч кимга кераги йўқ, фақат юқори ташкилотларга ҳисоб бериш учун эшиттириладиган, ўқийдиган дикторларнинг ҳам меъдасига теккан сийқа гаплардан иборат бўлади. Бунақа материалларга баъзан «очерк» деган нарса ҳам оралаб қолади. Бу нарсаларнинг деярли ҳаммаси танқиддан тубан эканини, ҳеч кимнинг диққатини жалб қилмаслигини радио ходимларининг ўзлари ҳам билишади, шунинг учун уларни ҳамиша музика ё ашулага ўраб беришади.

«Очерк» деб аталадиган материаллардан баъзисининг схемасини чизиб берай.

Масалан, бирон хушовоз артист «Талқини баёт»ни айтганидан кейин диктор очеркни ўқишга киришади: «...пахта ишқини дилга жо қилиб, социалистик далаларимизда фидокорона меҳнатда ўрناق кўрсатган ажойиб аёл Ҳайитбоева...»

«...Биз чаман-чаман очилган пахталарни завққа тўлиб, ашула айтиб пахта тераётган атлас кўйлакли қизжувонлар билан саломлашиб, асфальт дала йўлидан борар эдик...»

«...Биз ажойиб аёл Ҳайитбоевани шинам дала шийпонида учратдик. У оппоқ рўйжа устида оппоқ ёстиқларга суяниб, бола эмизиб ётар эди...»

«Энди концертимизни бошлаймиз...»

Яна бир схема:

«Биз раисни кутиб, янги типдаги ҳашаматли колхоз идорасининг миллион том китобга эга кутубхонасида

«Атом ва тинчлик» деган журнални варақлаб ўтирган эдик, бирдан деразанинг шойи пардалари орасидан «Москвич» кўринди. Бу раиснинг яқинда ўттиз тайинлик лоторея билетига ютиб олган «Москвич»ни эди. Лотореяга машина чиқмаган тақдирда ҳам раис бу йилги меҳнат кунидан 5600 сўмга «Волга» сотиб олишга қодир эди...»

«...Раис бизнинг саволларимизга жавобан қора хром этикли сергўшт ўнг оёғини мармар зинага тираб: «Бажарамиз!» деди, қора хром этикли сергўшт ўнг оёғини цемент зинага қўйиб: «Қўшимча мажбурият оламиз!» деди...»

«Концертимиз давом этади».

Баъзан раислар, бригадирлар микрофонга чиқарилади. Ҳозирги вақтда техника ҳатто дудуқроқ одамни ҳам гапиртиришга имконият беришига қарамасдан раислар, бригадирларнинг қўлига нўноқ журналист ёзган текстни бериб, шуни ўқишга мажбур қилишади:

Раис:— «КПССнинг Февраль пленумидан илҳомланган колхозимизнинг колхозчилари чигит экиш планини шараф билан бажардилар ва ўзларининг имкониятларини ҳисобга олиб қўшимча мажбурият олмоқдалар».

Бригадир:— «КПССнинг март пленумидан илҳомланган бригада аъзолари 90 гектар ернинг ҳар гектаридан 50 центнердан пахта ҳосили олиб, планини шараф билан бажардилар ва ўз имкониятларини ҳисобга олиб...»

Бунда раис ё бригадирнинг товуши бор холос, гапи йўқ! Бу гап ношуд-нотавон, масъулият ҳиссидан маҳрум, бир ҳовуч гапни айлантириб ойлигини олиб ётган журналистнинг гапи!

Ўзбекистон деҳқонлари 66-йилда мамлакатга тўрт миллион тонна пахта берди. Бу ақл ишонмаса қўл билан ушлаб кўриш мумкин бўлган ҳақиқат! Шунча пахтани ўша радио мухбирлари кўрган, суҳбатлашган раислар, бригадирлар, оддий колхозчилар берган. Демак, бу ҳам ҳақиқат. Лекин бу ҳақиқатлар радиомизнинг оғзидан нима учун баъзан ёлғонга ўхшаб чиқади? Шу тўғрида ҳеч ким ўйлаб кўрганмикан?

Бунга «кадрларимиз кам, ёш, имкониятимиз тор» деган важлар кўрсатилиши мумкин. Лекин менимча, унга сабаб радиода танқид, ўз-ўзини танқид шабадаси кўпдан бери эсмагани, муҳит димиқиб қолганлиги бўлса керак. Бўлимлар ҳар қайсиси ўз бошига иш кўради. Бир-бирининг ютуғидан, камчилигидан беҳабар, «мен

сенга тегмайман, сен менга тегма» йўсинида иш кўради.

Бунга бир мисол кўрсатишимиз мумкин.

Радионинг кўп бўлимлари орасида марза бўлиши мумкиндир, лекин музика эшиттириш бўлими билан бошқа бўлимлар орасида марза бўлиши мантиққа сирмайди, чунки бошқа бўлимлар бу бўлимга бегона бўлса ҳам, бу бўлимларнинг ходимлари бегона эмас, лоақал уйда музика-ашула эшитади-ку?!

Музика бўлимининг тепасида дидли, қаттиққўл бир одам тургандай туюлади. Эҳтимол шундай одам бордир, агар бўлса бирон сабаб билан ишдан кўнгли совуанга ўхшайди.

Ашула айтиш, ашула тинглаш буткул ихтиёрий нарса: хоҳлаган одам айтади, хоҳламаган айтмайди, хоҳлаган эшитади, хоҳламаган эшитмайди. Тўғри. Баъзан ашулагича пул бериб, ойлик бериб айттириш мумкин. Лекин ўз қадрини билган киши хоҳламаган ашуласини пул берсангиз ҳам эшитмайди.

Радио байрам куни, бирон инқилобий сана кунларида аксари текстда бадиятдан асар ва музикасида бирон қатра шира бўлмаган ашулалардан иборат концерт беради. Бу концертларни одамлар боя айтгандай пул берсангиз ҳам эшитмайди, лекин радио нима учундир жамоатчилик асосида ўз хоҳиши билан эшитишга мажбур, деб бераверади. Кимнинг гўри куйса куйсину менинг қозоним қайнасин, деган экан. Бу ашулаларни биров эшитмагани билан радионинг неча пуллик иши бор? Юқорига «Фалон мавзуда фалон дона, фалон мавзуда писмадон дона, лента ҳисоби билан фалон километр ашула бердик» деб рапорт беролса бўлди!

Бу хилдаги ашулалар тахминан мана шундай бунёдга келади: аллақасери шоирга ўхшаган бир киши Ленин ё партия, ё Ватан ҳақида шеър-ашула ёзиб келади-ю, «Ленин тўғрисида ёзилган ашулани қабул қилмайдиган азаматни кўриб қўяман» деган важоҳат билан мансабдорнинг қўлига тутқазади. Мансабдорга жон керак бўлса, композиторга нон керак! Артист-чи? Радио ёки театрнинг ойлигини олгандан кейин ашуласини айтади-да!

Бунақа ашулалар репертуарга дарров қабул қилинади! Ленин, партия, Ватан ҳақидаги ашулани ёмон дегани ким журъат қилади?

Қандай мавзуда бўлмасин ёмон ашулани ёмон дегани халқ журъат қилади — эшитмайди!

Бу ҳол муқаддас мавзуларни чайқовга солиб ман-фаат кўрадиган одамларнинг, вазифашунос раҳбарлар-нинг қулоғи остига тушган тарсаки бўлиши керак.

Кейинги вақтларда ашула жанрининг ғоявий-бадний савияси тобора пастлашиб кетяпти. Бу ҳақда Ёзувчилар союзи билан Композиторлар союзи қўшма пленум ўтказди, лекин бу пленум сезиларли фойда бергани йўқ.

Радио ва телевидениедан бериладиган кўп ашула-ларнинг тексти ниҳоятда хароб. Хусусан муҳаббат тўғ-рисидаги ашулалар муҳаббатдан одамнинг ихлосини қайтаради, композиторлар бу текстларни қайси гўрдан топганига ҳайрон қолади киши:

Бир кўнглим олма, деди,
Бир кўнглим олгин, деди.
Қўлим ҳеч бир қайтмаган...

Нима гап ўзи? Шу ҳам шеър, шу ҳам ашулами?
Буни қаранг:

Ким ўзи, ким ўзи,
Кўнглимга олов ёқиб кетган ким ўзи?
Боққанига ошиқ бўлиб қолдимми,
Бирданига шоир бўлиб қолдимми?
Ким ўзи, ким ўзи?..

Маст одамнинг хиргойисига қулоқ солинг:

Аҳдига вафодорим, жонимни кўп соғиндим,
Кўнглимга меҳр қўйган меҳрибонимни кўп соғиндим.
Жону тан садқасидир, жононимни кўп соғиндим,
Кўксимга жило берган одамимни кўп соғиндим.

Бу чаласавод одамнинг қоғоз тирнаб қилган машқи қаёқдан композиторнинг қўлига тушгану, бунинг ни-маси музика ёзишга илҳом берди экан?

Баъзи ашулаларда шоирнинг ёри бузуқ, бўлади: ҳаммага ўпич беради-ю, шоирга ўпич бермайди. Шоир шундан нолийди. Композитор шоирга раҳм қилиб, шеър-га мунгли куй ёзади.

Яна бир мисол:

Сени ардоқлайди бахтиёр замон,
Бу замонда элу халқим фаровон.

Яшнамоқда йилдан йилга бу даврон,
Хур ватанда бахт топган қаҳрамон қиз Ободон.

Бу шеърни шеър эмас, деб кўринг-чи! Замон бахтиёр, халқ фаровон, қиз қаҳрамон бўлгандан кейин бу шеър бўлиши учун яна нима керак?

Унақа мисолларни айтаверсам тонг отиб кетади.

Кўпгина шоирлар пахтани «кузир» қилиб олишгач. Булар ажи-бужи гапларни айтиб, устига «кузир»ни, яъни пахтани босса — тамом. «Пахталарни парваришлар айлаган» деса ҳам ашула бўлаверади.

Классикларда ҳам, халқ адабиётида ҳам, ҳаётда ҳам одатан йигитлар яхши кўрган қизларини мақташар эди. «Кўзинг ундоқ, сўзинг бундоқ» дейишар эди, ҳозирги кўп ашулаларда қизлар ўзларини ўзлари мақташади: «уёғим ундоқ, буёғим бундоқ» дейишади.

«Эй, шоир, ахир ташаббус эркакдан бўлиши керак, булбулнинг ҳам эркаги сайрайди-ку!»— дейдиган одам йўқ!

Дўстлар!

Биз ёзувчилар, журналистлар, радио ходимлари — ҳаммамиз пропаганда ходимларимиз. Бизнинг туб мақсадимиз одамнинг онгидан инсоннинг ҳуснини бузадиган ҳамма иллатларни, жамиятимиздан бепарволик, лоқайдлик, ёлғончилик, риёкорлик, мақтанчоқлик сингари маразларни қириб, суриб чиқаришдир. Бу ҳол бизнинг зиммамизга ниҳоятда катта масъулият юклайди. Ҳар биримиз шу масъулиятни қанчалик чуқур ҳис қилсак, ишимизнинг муваффақияти шу қадар нақдроқ бўлади.

1965 йил

ИЛҲОМ ВА МАҲОРАТ САМАРАСИ

Яхши ёзувчиларимиздан Саид Аҳмаднинг «Уфқ» китоби бошқа анчагина романлар орасида ярқираб турибди. Бу китобни китобхон бошдан-оёқ шавқ билан, ҳеч қаерда туртинмасдан, диққати сусаймасдан, иштаҳаси бўғилмасдан ўқиб чиқади.

Ўқишлик китоб ёзиш, унинг ҳар саҳифасини, ҳар сатрини китобхонга манзур қилиш, китобхонни қувонтириш, унинг кўнглини топиш осон эмас. Бундай китобни ёзиш учун ёзувчининг маҳорати, китоб ёзишга ҳаваси, ҳатто енгиб бўлмайдиган хоҳиши ҳам кифоя

қилмайди, буларнинг устига дард, ҳаёт берган илҳом, калла ва қалбдан бошқа ҳар қандай майда орзу-ҳавасни, ҳар қандай манфаат-ғаразни қувиб чиқарадиган йирик-юксак ғоя мавж урадиган илҳом керак. Илҳом билан маҳорат топишгандагина китоб ёзувчининг қалбидан кўшиқдай отилиб чиқади, китобхоннинг қалбида акс садо янграйди. Шунинг учун «китоб бадий жиҳатдан анча ишланган, лекин ғоявий жиҳатдан бўшроқ» ёки «ғоявий жиҳатдан пишиқ, лекин бадий жиҳатдан бир оз оқсайди», деган «адабий-танқидий таҳлил»ни адабиёт баданидаги жароҳат дейиш мумкин. Бу жароҳат аста-секин бўлса ҳам, битиб боряпти.

«Уфқ» кечаги кунимизнинг каттакон ва яхлит парчасидир. Бир мамлакат, бир халқнинггина эмас, бутун инсоният оламининг ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган, одамларни, мамлакат бойлигини комига тортаётган буюк хунрезлик. Уруш бўлаётган жойларда харобалар орасидан, қурбонлар остидан қон сизиб оқаёттипти. Мамлакат ичкарисида пешона тери, кўз ёши, маҳрумият, қарғиш, наъра... «Уфқ» мана шу кунлардаги ўзбек қишлоғи ҳаётини тасвир қилади.

Бунда ёзувчининг «ошиб-тошиб» айтган «қўшимча» сўзлари юракка таъсир қилмайдиган, демак, ақлда из қолдирмайдиган «оташин» чекинмалари йўқ. Бу — соф ҳаёт, ёзувчининг қалбини ўртаган, ардоқлаган, унга илҳом берган ҳаёт тасвири, оғир ва шу билан бирга, гўзал, мунгли ва шу билан бирга фараҳбахш, мусибатга тўла ва шу билан бирга одамга қувват берадиган умид, унинг бошини «тошдан» қиладиган ишонч барқ уриб турган ҳақиқий ҳаёт манзарасидир.

Китобда қимирлаган ҳар бир жоннинг қайғуси, қувончи, қилиш-қилмиши, муҳаббати, ғазаби, оғзидан чиқадиган ҳар бир сўзи рост: биров уруш касофатидан тор-мор бўлган муҳаббати харобаси устида кўз ёш тўқади; уруш бўрони кўз очирмаётган вақтда бировнинг қалбида муҳаббат ғунчаси япроқ ёзади; ота аскарликдан қочган фарзандини отади ва шу билан бирга «хайрият, ўқ тегмади», дейди; қишлоқдан қаҳрамон чиққанда бутун қишлоқнинг кўкраги кўтарилади, ҳар бир хонадонга файз киради, уруш касофати онанинг ўлимига сабаб бўлади; оддий одам меҳнат фронтида катта ташкилотчи бўлиб кетади; одамлар қўлидаги бир бурда ноннинг юмшоқ жойини жангчиларга илинади. Найман чўлларида душманга қарши яна бир меҳнат фронти очади.

Кишининг кўз олдига беихтиёр биринчи жаҳон уруши йилларидаги ўзбек қишлоқлари, фронтга эмас, фронтдан узоқ жойларда ишлаш учун сафарбар қилинган мардикорлар келади. Дод-фарёд, ғалаён, ўт қўйилган маҳкамалар устида бурқсиган тутун, мингбошиларнинг мажақланган калласи, полиция ўқидан қонга беланган одамлар. Киши ўйлаб қолади: наҳот «Уфқ»даги одамлар ўша мардикорлар, ўша халқнинг авлоди бўлсал!

«Уфқ»да тасвир этилган қишлоқ ҳаётини, одамларини кўриб ҳар бир ўзбек катта ифтихор билан: «Биз ўзбеклар!» дейди, қардош халқлар ўзбекни меҳр билан: «Ўзбек оғайним», деб атайди.

Саид Аҳмад бундан кўп йиллар муқаддам қўлига адабиёт танбурини олиб чертганда, қўли келишганини кўриб, яхши созанда бўлиб, яхши-яхши машқлар чалишини орзу қилган эдик. Шу орзу ушалиб келаётибди. «Уфқ» унинг илҳом ва маҳорат билан чалган машқидир. Созанда баъзи пардаларга ортиқроқ нолиш бериб юбоган бўлса, буни ҳаяжон натижаси дейиш керак.

1965 йил

ТАЛАНТ — ХАЛҚ МУЛКИ

Бир куни таниш бир режиссёрга эргашиб қотма ва қорача бир йигит келди. Режиссёр билан суҳбатимиз давомида бу йигит чурқ этмади, қадимги муллаваччалар сингари қўлини қовуштириб ўтирди ва режиссёр кетмоқчи бўлиб ўрнидан қўзғалганда менга тортиниброқ бир даста қоғоз узатиб:

— Фурсатингиз бўлганда кўриб берарсиз,— деди.

Эллик саҳифадан ортиқроқ қўлёзмани кўз узмай ўқидим, яна ўқиб чиқдим. Авторни қидириб топдим, узоқ гаплашиб ўтирдик. Йигит хийлагина мулла экан. Ҳикоя бир оз таҳрир билан «Шарқ юлдузи» журналида, кейин русчага таржима қилиниб, «Дружба народов»да босилиб чиқди.

Кўпгина ёш ёзувчиларимиз шу ҳикоянинг автори Учқун Назаров сингари талантининг ёлқини, катта маданияти билан оиламизга кириб, дилларни қувонч ва ифтихор туйғусига тўлдираётибди.

Беихтиёр кечаги кун эсга тушади.

20—30-йилларда жуда кўп киши адабиётга қадам қўйган эди, улардан чинакам истеъдод эгалари адабиётда мустақкам ўрин ишғол қилди. Булар адабиётимизнинг донғини чиқарди, бизда йўқ жанрларни эгаллади, тилимизни бойитди. Пушкин, Толстой, Шекспир, Лопе де Вега сингари жаҳон гигантларининг асарларини таржима қилишга қодир ва қобил қилди. Ҳозирги оқсоқолларимиз бунёд этган янги адабиётимиз иттифоқ халқларининг бойлиги бўлиб қолди.

Бироқ ўша вақтларда қўлига қалам олган кўпгина одамларнинг умумий савияси паст эди. Булар рус тилини билмаганлари сабабли рус ва жаҳон классикларидан баҳра олиш имкониятидан маҳрум эди. Лекин ўқиш-ўрганиш машаққатларига тоб берган, кунт билан маданиятини оширган кишилар муродига етди.

Кечаги кунни эслашдан мақсадим — ёшларнинг ўсиши, камолоти, халқ маданиятини тараққий қилдириши учун нималар ва қандай имкониятлар муҳайё эканини писанда қилишдир.

Киши шунга суюнадики, адабий ёшларимиз замонамизнинг талабини сезади, адабиётга унинг юксак ижтимоий-эстетик вазифасини идрок қилиб, олий мақсад учун курашда қўлидаги қурол эканини англаб кираётипти.

Ёшларнинг сараси ёшлигига риоя талаб қилмайди, холбуки, илгарилари ёшликда ёшлигига, қариганида қариб қолганига риоя талаб қилиб ўтган кишилар оз эмас эди.

Ёшларимизнинг кўпчилиги дастлабки асарларидаёқ замонавий фикр-тафаккур, олижаноб ҳақгўйлик, мавқеининг масъулиятини чуқур ҳис қилганини, сўз композициясининг зарғари бўлишга интилаётганини кўрсатмоқда, ҳаммадан муҳими, ғоявий ва бадий маҳоратга жило бериб, ҳаётнинг мағзига киришга, замонанинг муҳим масалаларига қўл урушга тирishaётипти.

Эркин Воҳидовнинг «Нидо» поэмасини олайлик. Поэманинг лирик қаҳрамони — уруш жафосини тортган, фашизмга қарши буюк жангда ҳалок бўлган одам. Унинг қалб садоси миллион-миллион кишиларнинг нидоси — урушга нафрати, ҳаққоний урушда ҳалок бўлганларнинг хотирасидир.

Абдулла Орипов «Темир одам» деган шеърида мураккаб техника сиридан воқиф бўлган, лекин инсоннинг қувончи, ғам-ғуссасига келганда қулоғи кар, тили лол бўлган, йиғлаган гўдакнинг бошини силолмайдиган,

онага таскин-тасалли беролмайдиган одамларга таъна тошини отади.

Ҳусниддин Шарипов шеърларида инсонни, унинг ақлини, меҳнатини, эзгулик ва адолатни куйлайди, улуғлайди.

Улмас Умарбеков «Севгим, севгилим...» повестида одам боласига ишонч, одамлар қалбининг софлиги тўғрисида завқ-шавқ билан гапиради.

Талантли ёшларимизнинг муваффақиятларига суянганимиз ҳолда, ҳар нечук буларнинг олдига каттароқ талаблар қўйишимиз керак, деб ўйлайман.

Ёшларимизнинг ўсишида катта хавф бўлмаган тақдирда ҳам хавотирлик туғдираётган нарса нима? Юқорида зикр қилинган ёшларни кўпроқ тилга олсам ҳам, мен айтмоқчи бўлган нарса кўп жиҳатдан ҳамма ёш ёзувчиларга тааллуқлидир.

Баъзи ёш ёзувчиларимиз биринчи муваффақиятдан кейин имиллаб қолишаётипти.

Ёзувчи биринчи қадамини илҳом билан қўяди, иккинчи қадамини қўйгани эса ҳали илҳом келгани йўқ, илҳомсиз қадам қўйилганда тизза қалтирайди.

Кўнгилга тугиб, бойитиб юрилган ҳаётий тажриба сарф қилиниб, ёзилган китобга яхши тақриз чиқади, автор Ёзувчилар союзига қабул қилинади. Шу хилдаги ёзувчилар матбуотда кўриниб туришга уриниб баъзан кўп ёзишади, биринчи муваффақиятнинг кайфи билан масъулиятини унутиб қўйишади. Ҳолбуки, «кўриниб туриш» мақсадида ёзилган китоб авторни кўрсатмайди, балки кўрмайди. Хайриятки, бундай ёзувчилар бизда камдан-кам учрайди. Иккинчи китоб ҳамма ёшлар учун жиддий синовдир.

Ҳозир омади гапни айтганда, Эркин Воҳидов билан Ҳусниддин Шарипов ўзларидаги бор куч-қувватни тўла ишга солишаётгани йўқ. Юқорида шеърни мақтов билан тилга олинган Абдулла Ориповда ўз талантига масъулиятсиз қараш ҳоллари сезилаётибди. Улмас Умарбековнинг биринчи йирик асари қўшиқдай қалбидан отилиб чиққан эди, ўзи яхши билмаган геологлар ҳаётдан олиб ёзган асари эса зўрма-зўраки, тасодифий чиқиб қолди. Шукур Холмирзаев биринчи асарида ҳаётнинг бир парчасини ғоят чиройли бир табассум билан чизиб берган эди, кейинги бир асарида воқеа қидириб қолгани сезилиб турибди. Учқун Назаров кейинги ҳикояларида биринчи ҳикояси даражасига яқин ҳам боролмаётибди.

Зўрма-зўраки ёзиш, сувдан ҳолва яшаш, ҳаётний воқеаларни тополмай сохтагарчиликка берилиш сингари нуқсонлар хусусан ҳикоянависларда кўпроқ кўриняпти.

Аҳвол шу хилда кетаверса, қулф уриб ўсаётган бу ёшлар катта дарахтнинг тўнкасида битган новдага ўхшаб қолиши хавфи туғилмаса гўрга эди. Бу хавфни танқидчиларимиз аллақачонлар сезиб бонг уряпти. Шу ёшларнинг тенгқурлари бўлган танқидчилардан Умарали Норматов билан Норбой Худойбергъановлар ҳам шу хавфни сезиб, бунинг сабабини қидиради ва ёшларимизнинг бир зайлда қадам-бақадам олға силжишларига монелик қилаётган иллат, уларнинг жўшқин ҳаётдан чеккароқда эканликлари деган хулосага келади. Бу хулосага қўшилмай илож йўқ. Ҳақиқатан, назарий билим ёзувчининг энг яхши фазилатидир, лекин назарий билимни кундалик ҳаёт бағрида, халқ ҳаётининг қаърида бевосита ақл-идрок ва меҳнат билан орттириш керак. Ҳақгўй ёзувчи шунда ўсади, баркамол бўлади.

Талант учун энг хавфли шира «офарин»чиликдир.

Хайриятки, матбуотимиз, адабий жамоатчилик бунни яхши тушунади. Лекин баъзан шундай ҳоллар ҳам бўлади: битта-иккита яхши шеъри билан диққатни жалб қилган ёш шоира Ойдин Ҳожиевага уч ой мобайнида бир неча газета ва журнал «Оқ йўл» тилади. Бу «офарин»лардан Ойдиннинг ўзи хижолат.

Албатта, шира нимжон ўсимликни енгади, бизнинг ёш талантларимиз нимжон эмас, лекин «офарин» айрим ёшларга винодай таъсир қилиши, кўпини маст-караҳт қилиб қўйиши мумкин. Хусусан, ўртамиёна асарларга ўқилган «офарин» бахил кўрнинг тилагига ўхшаб кетади: ҳасти Хизр саҳрода бир кўрни кўриб раҳми келибди-ю: «Эй бандан худо, тила тилагингни», депти. Кўр худодан кўзига нур тилаш ўрнига: «Эй ҳасти Хизр, худодан тилаб бергин, оламдаги ҳамма одамларнинг ҳам кўзи кўр бўлсину, менинг алашим босилсин», деган экан.

Қарияларга чексиз ҳурмат Шарқда ғоят кучли таомилдир. Бу ҳамма ҳавас қилса арзийдиган аломат таомил. Лекин бу таомил суяк-суякига сингиб кетган бир доктор ошнам бир куни шу таомилдан шикоят қилиб қолди. Унинг ҳовлиси узун тор кўчанинг охирида бўлиб, доктор ҳар куни ишга кетишида тор кўчада имиллаб кетаётган бирон мўйсафиднинг орқасидан тушиб қолар ва катта кўчагача шунинг қадамига қараб юрар экан.

Менимча, бунда шикоятга ўрин йўқ, айб таомилда

эмас, таомилни эътиқодга айлантириб олган докторнинг ўзида: мўйсафидга салом бериб, ҳол-аҳвол сўраб ўтиб кетаверса ҳеч бокиси йўқ!

Бизнинг ёшларимиз таомилни эътиқодга айлантирмасликлари керак. Ҳурмат ўз ўрнида, мусобақа ўз ўрнида. Бу борада ёшларимиздан ўпкалашим керак. Кўп ёшларимиз илмли, доно бўлгани, масъулиятли ҳунарнинг миридан-сиригача яхши билгани ҳолда адабий мунозараларда, муҳокамаларда кам иштирок қилишади, фикр-мулоҳазаларини ёнларига тугиб юришади, қатнашганда ҳам қимтиниб, тортиниб, беодобчилик бўлмасин дегандай оқсоқолларнинг оғзига қарашади. Ҳолбуки, оқсоқоллар сизларнинг фикр-мулоҳазаларингизни, нимадан хафа, нимадан хурсанд эканликларингизни, қандай қийинчиликлар тортаётганликларингизни, бизнинг китобларимиз, суйган касбимиз ҳақидаги ўйларингизни билгиси, жуда-жуда билгиси келади. Оқсоқоллар ниҳолларимизнинг ҳол-аҳволидан хабардор бўлишни, сизларга таълим беришнигина эмас, сизлардан таълим олишни истайди. Келинлар, касб-коримиз тўғрисида гурунглашайлик, тенг туриб мусобақалашайлик, талант халқ бойлиги, халқ мулки эканини назарда тутиб, бир-биримизга ёрдам қилайлик.

1965 йил

СУҲБАТ

Дўстлар, мени оқсоқол ёзувчилар қаторига қўшиб суҳбатга чақирганларинг учун қуллуқ.

Лекин бунинг битта хижолатли томони бор: мен оқсоқол ёзувчилардан бўлганим билан ҳозирги ёшларга ўрнак, таълим бўладиган, том маъноси билан зўр асар яратганимча йўқ. Шу гапни ҳамма оқсоқол ёзувчилар тўғрисида ҳам айтсам бўлар, ҳеч ким: «Мени мустасно қилиш керак», демас.

Тўғри, оқсоқол ёзувчиларимиз катта иш қилишди: рус ва ўзбек классик адабиёти, халқ адабиётидан баҳра олиб, умуминсоний ғоя билан қурулганиб ҳозирги янги адабиётни яратди. Яхши, катта адабиётимиз борлигини, ривожланаётганини, дўстларимизгина эмас, касб-кори бизни ёмонлашдан иборат бўлган, бизни ёмонлаб нон топадиган душманларимиз ҳам тан олади.

Лекин ҳозирги адабиётимиз нақадар яхши, нақадар катта бўлмасин, келажакда яратиладиган буюк ўзбек адабиётининг пойдевори, фақат пойдевори бўлиб қолади.

Мен нима учун эртага буюк адабиёт яратилишига, бу адабиётни ҳозирги ёшлар яратишига аминман?

Мен ҳозирги ёшларни ўзимнинг ёшлигимга, буларнинг дастлабки асарларини ўзимнинг дастлабки асарларимга қиёс қилиб, шундай ишонч пайдо қилдим.

Мен адабиётга ўртадан паст маълумот билан, биронта ҳам китоб ўқимасдан, рус тилининг фақат алифбесини таниб кирган эдим. Ёшлик йилларимни маълумот олишга, рус тилини ўрганишга, вақтида ўқилмай қолган китоблардан бир қисмини бўлса ҳам ўқишга сарф қилдим. Ҳозирги ёшлар адабиётга олий маълумот билан, рус тилини яхши билиб, болалик ва ўсмирликда ўқиладиган ҳамма китобларни хатм қилиб кияпти: ёшлик йилларини бор маълумотни чуқурлаштиришга, халқлар адабиётини ва жаҳон классикларининг гўзаллик сирларини очишга сарф қилаётипти.

Мен адабиётга унинг моҳиятини билмасдан, адабиёт пропаганда қуроли эканини юзаки, жуда ҳам юзаки тушуниб кирганман. Ёшлик йилларимнинг кўп қисмини шуни билишга, чуқур тушунишга сарф қилдим.

1933 йилда иккинчи китобим — «Олам яшаради» деган ҳикоялар тўплами босилиб чиқди.

Бу тўплагга биринчи қилиб қўйилган ҳикоя «Олам яшаради»да беш қиз, бир кампир ва бир йигитнинг суҳбати ҳикоя қилинади.

Бурунги эртақларда соҳибжамол қиз харидорлари олдига афсонавий шартлар қўяр эди, харидорлардан қайси бири шу шартларни бажарса, ўшанга тегар эди. Менинг қизларим ва кампирим йигитнинг олдига афсонавий эмас, замонавий шартлар қўйишади, ҳар бири унга учтадан савол беради.

1. Нима учун биз пахта экишга мунча аҳамият берамиз?

2. СССР нима учун миллатлар иттифоқига кирмайди?

3. Нима учун муштумзўрни синф сифатида битириш керак?

4. Социализм динни сиғдира оладими?

5. Халқ хўжалигини тараққий қилдиришда олти шартни айтиб беринг. (Хўжаликни тараққий қилдириш учун нималар қилиш керак?)

Игит газетада ўқиганлари, радио ва лекциялар эшитганлари асосида бу саволларга тўғри жавоб беради, яъни олти шартни айнан ўқиб беради.

Ҳозирги ёшлардан қайси бири адабиётни ва унинг пропаганда қуроли эканини шу хилда тушунади? Жонрид Абдуллахонов, Шукур Холмирзаев, Улмас Умарбековми? Ё Уткир Ҳошимов, Учқун Назаров, Фарҳод Мусажоновми?

Буларнинг кўзида бу ҳикоя бир латифа эмасми?

Тенгқурларим орасида адабиётни, унинг вазифасини шу хилда тушунган бир мен бўлибманми?

Бир куни газетада район колхозларида кузги шудгорнинг бориши ҳақида маълумот чиқди. Бунда планининг бажарилиши процент ҳисобида кўрсатилган эди. Мен колхозларнинг номи ўша вақтда расм бўлган «футуристик» шеър қолипига солиб, тиниш белгилари билан ажратиб, қўшиб қайта ёзиб чиқдим:

Октябрь...

Социализм!

Беш йиллик — қизил меҳнат...

Зарбдор, суръат — ғалаба,

Янги ҳаёт!..

Бу «шеърый парча»ни тенгқурларимдан бир шоирга кўрсатдим. Шоир «шеър»ни декламация қилиб ўқиди, яна ўқиди, ниҳоят, ўйчан: «Унча эмас», деди, лекин «шу шеър эмас» деёлмади!

Ҳозирги ёш шоирларни шунақа янглиштириб бўладими? Қайси бирини янглиштириб бўлади: Ҳусниддин Шарипов, Жуманиёз Жабборов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Юсуф Шомансуров ё Сайёрними? Жайриддин Салоҳ, Эътибор Охунова, Ойдин Ҳожиева ё Гулчехраларни янглиштириб бўладими?

Уша вақтдаги ёшлардан бири ёзган пьесада воқеа шундан иборат: муштумзўрнинг қизи фабрикага суқулиб кириб олади, бир қанча вақт ўтгандан сўнг ёт унсурлигини қилади: фабриканинг калитини ўғирлаб, одам боласининг хаёлига келмайдиган бир жойга яшириб қўяди; калит топилгунча фабрика тўхтаб қолади; синфий сезгир одамларнинг ҳаракати ва докторларнинг ёрдами билан калит топилади; фабрика юриб кетади.

Ёзувчининг фабрика тўғрисидаги тасаввурига эътибор қилинг!

Бир роман шундай воқеага асосланган: колхозлаш-

тириш асосида муштумзўрлар синф сифатида тугалланаётган вақт; бир неча муштумзўр колхозлаштиришда қизгин фаолият кўрсатаётган бир комсомолни тутиб хилват ҳовлига олиб киради; кўп дағдагалардан кейин: «Бу йўлингдан қайтсанг қайтганинг, йўқса, сени тириклай кўмамиз»,— дейди. Комсомол: «Илонлар, чаёнлар, мен бу ҳақ йўлдан қайтмайман»,— дейди; муштумзўрлар уни тириклай кўмишади.

Ёзувчининг синфий кураш тўғрисидаги тасаввурига эътибор қилинг.

Яна бир ҳикоя: бировнинг уйига почтальон хат келтириб беради. Саводсиз хотин бу хатни эрининг ўйнашидан келган деб ўйлайди-ю хатни кигизнинг тагига қўйиб, олти ой савод мактабига қатнайди; саводни чиқариб, хатни ўқийди; ўқиб қараса: «Заёмингизга ютуқ чиқди, фалон омонат кассада олинг», деган гап экан.

Бу ёшларнинг одам, ҳаёт тўғрисидаги тасаввурига эътибор қилинг! Ҳозирги ёшлардан қайси бирига бу ҳол латифа бўлиб кўринмайди?

Бу хилдаги асарларнинг ўзига яраша танқидчиси ҳам бўлар эди. Бир ёш шоирнинг шеърларини таҳлил қилган бир танқидчи узундан-узун сўзидан хулоса чиқариб, шундай деган эди: «Шоир заводни илгари сиртидан кўрар эди, ҳозир унинг ичига кирди, шеърларида вагранка, дастгоҳ, динамо, мартин, кран сингари сўзлар кўплаб учрайди...»

Ҳозирги ёш танқидчилардан қайси бирини буларга қиёс қилиб бўлади, Умарали Норматов, Салоҳиддин Мамажоновни, Норбой Худойбергеновними?

Ҳозирги ёшларнинг билимли, маданиятли экани, адабиётнинг моҳияти ва вазифасини чуқур билганлиги, устига-устак яна учта олтин фазилати бор:

Биринчи фазилат: буларнинг дили ҳасад, бахиллик деган қабиҳ туйғудан пок. Бу табиий бир ҳол, чунки чуқур билим, ҳақиқий талант эгаси ўз кучига, олдинда кетаётганларга етиб олишига, бир сафда кетаётиб ҳеч қачон орқада қолмаслигига ишонади. Маърифатсиз, талантсиз ёзувчи (ёзувчи эмас) эса, бировга етиб олишга ожизлик қилади-ю, уни чалиб йиқитишга, лоақал бўйнига кир латта илиб, таъбини хира қилишга, юргани халал беришга уринади. Ҳақиқий талант эгалари бир-бирига ҳасад эмас, ҳавас қилади, бир-бирининг ғайратини келтиради. Булар орасида рақобат эмас, жамиятимизни олға силжитадиган куч — мусобақа бўлади.

Иккинчи фазилат: ҳозирги ёшларимиз камтар, ҳар

бир муваффақиятга бор имкониятининг «чашма»си деб қарайди. Бу ҳам табиий бир ҳол, чунки минг кетмон уришга, тоғни қўпориб ташлашга қодир одам бир кетмон уриб қўйиб керилмайди, ўзини елпимайди, таҳсин ва офарин кутмайди. Бир кетмон уриб, таҳсин ва офарин умидида атрофга қараган одам шу билан иккинчи кетмон уришдан ожиз эканини кўрсатади.

Адабиётимиз тарихида шундай ҳодисалар бўлган: ёзувчи битта асар ёзади-ю, мақтов кутиб атрофга қарайди, ҳеч ким эътибор қилмаса хархаша бошлайди,— нима учун мен фалон рўйхатда йўқман? Нима учун мен фалон рўйхатда фалончидан кейин ёзилибман? Нима учун асарим газетанинг фалон саҳифасида эмас, фалон саҳифасида босилди? Нима учун китобимнинг муқовасига отим катта қилиб ёзилмайди? Нима учун фалон танқидчи мени кўтармайди?

Ёзувчини ҳеч қачон ҳеч ким кўтармайди. Яхши ёзувчини яхши асарлари кўтаради, яхши ёзувчи кўтарилиб кетганини ҳатто ўзи билмай қолади.

Учинчи фазилят: ёшларимиз асарларини умумодабиёт гази билан ўлчашни талаб қилишади, ёшига роия қилиб, пастроқ талаб қўйишни ўзларига ор деб билишади. Ёзувчи ёшлигида ёшлигига роия талаб қилса талантига шира тушади, эрта қарийди, кейин қарилигида қарилигига роия талаб қилади-ю, умумодабиёт газини кўрганида қунишади, инқиллайди... бизнинг ёшларимиз той бўлатуриб отнинг тепкисини кўтарадиган чайир, чаққон, ҳар қандай катта галадан ҳам улоқни олиб чиқиб, халқнинг совринига сазовор бўладиган чавандоз отлар бўлиб етишяпти.

Мана шунинг учун эртага буюк адабиёт яратилишига, бу адабиётни ҳозирги ёшлар ярата олишига бунчалик аминман.

Энди мана шу ёшларга бир қанча тилагим бор:

1. Бугунги кунда рус тилининг аҳамияти тўғрисида гапириш офтобнинг аҳамиятини тушунтиришдай бир гап. Мен шу муносабат билан бошқа нарсани айтмоқчиман.

Ўзбек адабиёти иттифоқ адабиётининг бир қисми, бу бойликнинг бир хазинаси. Бу хазинадан бутун халқлар баҳраманд бўлгандагина иттифоқ адабиётининг хазинаси бўлади. Афсуски, мана шу хазинанинг калити баъзан адабиётга узоқ қариндош, ҳатто бегона одамлар қўлига тушиб қолади. Оқсоқол ёзувчиларнинг асарларини шу одамлар хомаки таржима қилишади. Биз, кўр

бўлиб, бу таржималарни «аслига тўғри» деб қўл қўйиб берамиз. Англашилмовчилик юз беради. Бадий таржимон баъзан гаранг бўлади, асарнинг тагига етмаган сатрларини, ҳатто парчаларини ўчириб ташлайди, пачоқ жойларини текислаган бўлиб ўзидан қўшади... Биз оқсоқол ёзувчилар рус тилини мукамал ўрганган бўлсак, шу фожиани бошдан кечирмас эдик, асарларимизни рус тилига ўзимиз бадий таржима, лоақал ҳомаки таржима қилар эдик. Бу жафони биз оқсоқол ёзувчилар тортяпмиз, сизлар тортманглар. Сизлар, албатта, рус тилини биздан ўн ҳисса яхши биласизлар, лекин хазинанинг калитини қўлга олиш учун бу билимларингиз ҳам кифоя қилмайди, рус тилини ўз она тилимиздай би-лишларингиз керак.

Мен бу гапни фақат таржима важдан айтаётганим йўқ. Ёзувчи ўз она тилиси устига ўз замонасининг бой, маданий тилини билмасдан қанот боғламайди. Бунинг мисолини адабиётимиз тарихида, ҳозирги адабиётимизда ҳам кўришимиз мумкин. Рус тили бизнинг учун она сутидай озиқ, унда ўсиш учун зарур бўлган ҳамма модда бор.

2. Адабиёт кўнгил иши, илҳом самараси. Туйғусиз, илҳомсиз ёзилган асар чангланмаган гулга ўхшайди — мева тугмайди. Кўнгил рози бўлган асаргина китобхоннинг кўнглига йўл топади, китобхоннинг кўнглида мева тугади.

Адабиётимизда илҳомсиз ёзилиб, китобхоннинг кўнглига йўл тополмаган, топа олмайётган, демак адабиётдан беном-нишон кетган, кетадиган асарлар оз эмас.

Нима бўлиб илҳомсиз асар ёзиб қўйган ёзувчи, ўзини билса ёзганидан пушаймон, хижолат бўлади. Ўзи хижолат бўлиб юрган шундоқ ёзувчини яна хижолатга қўймаслик учун бировнинг отини ҳам, китобини ҳам тилга олмай қўя қолай. Бу тўғрида мисол ўзимдан ҳам топилади.

Мен «Олам яшаради» деган ҳикоям тўғрисида гапирдим.

Бу ҳикояни ёзгани менга нима илҳом берибди? Ҳамма газеталарда босилган, мажлисларда қайта-қайта изоҳ берилган, ҳатто плакат қилиб деворларга ёпиштирилган «олти шарт»ни илҳом билан айнан кўчириб, илҳом билан қаҳрамоннинг оғзига солибманми?

Тўпламда илҳомсиз, дардсиз ёзилган, демак китобхоннинг таъби тортмайдиган бошқа «ҳикоя»лар ҳам бор.

«Афлотун муҳаббати»—заёмга ютуқ чиқиш эҳтимоли бор, заёмларингни сотманглар, деган гап.

Шубҳасиз, фойдали гап, лекин шу фойдали гапни кичкинагина хабар тарзида ёзиб: «Фалончи заёмини сотиб юборган экан, шу заёмга катта ютуқ чиқди», деб газетага берсам яхшироқ бўлмасмиди?

«Икки қонун» — ароқ давлатга катта даромад беради, деган гап. Бу «ҳикоя»да расмий бир ҳужжатни баён қилганман.

Бу «ҳикоя»ларни ёзишда менга нима илҳом берган бўлиши мумкин.

Бу хилдаги «асарлар»нинг оддий, ғайрибадий плакатлардан фарқи йўқ.

Албатта, плакатнинг ҳам фойдаси бор, лекин оддий плакат бадий асар деб тақдим қилинса, фойдадан кўра кўпроқ зарар етказди, чунки адабиётни, ёзувчини китобхон кўзида бебурд қилади.

Бў «ҳикоя»ларни ёзишда мени ишга солган нарса кўнгил туғени — илҳом эмас, биринчи муваффақиятнинг кайфи бўлди. Биринчи китобим тўғрисида унча-мунча яхши фикрлар бўлгандан кейин тезроқ иккинчи китобни чиқаришга, тўпلامни мумкин қадар каттароқ қилишга, тезроқ катта ёзувчи бўлишга, тезроқ шуҳрат қозонишга бел боғладим. Бироқ бу ҳаракат акс натижа берди: биринчи китобимга диққати жалб бўлган одамларнинг иккинчи китобим билан ҳафсаласини совутиб қўйдим. Шу ҳикояларга сарф қилган вақтимни, ҳафсаламни, тўккан кўз нуримни илҳом билан ёзилган битта ҳикояга сарф қилсам, камолот йўлида иккинчи қадамни босган бўлар эдим.

Афсуски, шу «ҳикоя»ларга узоқ-яқин қариндош асарлар ҳозир ҳам учраб туради: баъзан оддий хабарни чўзиб «ҳикоя», вазн ва қофияга солиб «шеър» қилинади; баъзан оддий бир ҳикоя чиқадиган тановарни поэма шонига тортилади; баъзан ҳикоядан повесть, повестдан роман ясалади. Бундай чоқларда, шубҳасиз, илҳом бир чеккада қолиб кетади.

Илҳом деймиз. Ёзувчига илҳом қачон келади? Илҳомнинг ўзи ҳеч қачон келмайди. Илҳомни ёзувчининг ўзи қидириб бориши, топиши керак.

Илҳом деб аталган паризод, нозанин ёрнинг макони қаерда? Илҳомнинг макони халқнинг дилида — мажбурият эмас, зарурият, хоҳишга айланган меҳнатнинг шавкати, бахтиёр одамнинг қаҳқаҳасида, жабрдийданинг кўз ёшида, ошиқ ва маъшуқларнинг кўзлари ва

сўзларида, одамда меҳр ва ғазаб уйғотадиган ҳодиса ва воқеаларнинг мағзида... илҳом қидирган ёзувчи халқнинг қалбига қўл солиши керак.

Халқнинг қалбига узоқдан қўл солиб бўлмайди, қўл солиш учун унинг олдига бориш керак. Лекин боришда ҳам бориш бор, менимча, литфонднинг командировкаси билан умуман ҳаётни ўргангани борган ёзувчидан, масалан, газетанинг топшириғи билан борган ёзувчи кўпроқ манфаат кўради.

Бир нарсага эътибор қилинлар: ҳозирги оқсоқол ёзувчиларнинг ҳаммаси газетадан чиққан, камида газета билан мустаҳкам алоқада бўлган. Афсуски, кўп ёшларимиз ҳаётни разведка қилиш, илҳомланиш имкониятини берадиган газетадан қочишади, баъзи бир ёшлар «фақат адабиёт» ёзишади.

3. Эртага буюк адабиёт ярата оладиган маърифатли, талантили ёшларимиз адабиётимизнинг шаънига гард кўндирадиган, санъаткорлик эмас, косибчилик маҳсули бўлиб майдонга келган нарсаларга муроса кўзи билан қарамасликлари керак. Рассем бозорда бўялган чиптага ғовнинг сурати солинган маҳсулотни кўрса ғаши келади, ор қилади. Ҳайкалтарош бозорда — чайқовчининг қўлида бўрдан ясалиб, у ёқ-бу ёғига қора бўёқ суртилган мушукни кўрса ғаши келади, орияти қўзғайди. Биз нега адабиётда шунақа ғозлар, шунақа мушукларни кўриб, ор қилмаймиз. Замон мавзунда ёзилган кўп ашулаларнинг тексти бозордаги чайқовчи санъаткорнинг ғози-ю, мушугидан ортиқми?

Шу муносабат билан яна бир нарсани айтмоқчиман: сизлар шунча билимларинг, шундай дидларинг бўлгани ҳолда адабий ҳаётда фаол қатнашмайсизлар, ҳолбуки, тенгқурларингиз, орқаларингиздан келаётган ўсмирларгина эмас, биз оқсоқоллар ҳам ёрдамларингизга муҳтожмиз.

4. Энди эшикни зич ёпиб, қулоқларингизга айтадиган яна бир тилагим бор:

Эскичасига айтганда, худога минг карра шукурки, ҳозир ёшларнинг асосий кўпчилиги ичкиликдан ҳазар қилади, ичкилик ичишни айб деб билади. Булардан биронтаси ичиб қўйса, дарров дув-дув гап бўлиб кетиши шуни кўрсатади.

Мана шунақа, баъзан ичиб қўядиган бир йигитга таъна қилсам, хижолат бўлди, хижолатдан чиқиш учун ерга қараб: «Илгариги ёшлардан ҳеч бири ичмаганми?» — деди. Аввало, одам ўз гуноҳини бошқа биров-

нинг гуноҳи билан ювмоқчи бўлиши чакки, чунки гуноҳни гуноҳ ҳеч қачон юва олмайди: ундан кейин, илгариги вақтда ичган ёшлар ичкилик фожиага олиб боришини кўрган эмас эди-да! Ҳозир ичкилик фожиаси кўз ўнгимизда турипти: ўша вақтларда ичган ёшлардан бири ичкилик орқасида, фақат ичкилик орқасида ҳалокатга учради: бири ичкилик орқасида хамаклигича қолди — қовун бўла олмади; бири ичкилик орқасида катта талантини буриштириб ўтирибди... Бу ҳол фожиа эмасми?

Бундан ташқари ёзувчининг, ҳамиша халқ кўз ўнгида турадиган ёзувчининг маънавий қиёфаси деган гап бор. Ичкилик одамни ирkit, кишининг таъби тортмайдиган бебурд, субутсиз, ёлғончи қилиб қўяди. Ёзувчи эса покиза, чиройли, бурдли, субутли, ҳақгўй бўлиши керак.

Ҳозирги, адабий ёшларимиз шубҳасиз, ўзига ҳам, адабиётга ҳам ғубор қўндирмайдиган ҳақиқий замон ёшларидир. Биз бир-биримизга катта меҳр қўйишимиз, бир-биримизни ҳар томонлама бойитишимиз, бир-биримизни бало-қазодан, ёмон кўздан сақлашимиз зарур, эртаги буюк адабиёт биносининг ҳақиқий меъморлари бўлишимиз керак. Шундоқ бўламиз, бунга бутун адабий жамоатчилик, бутун халқ катта ишонч билан кўз тутаёттипти.

1965 йил

ОЙБЕККА

Талант қанчалик катта, қанчалик қудратли бўлмасин, ҳар нечук юзада бўлмайди, конга ўхшаш ернинг қаърида бўлади. Бу кон — талантни қазиб олиш учун аввало катта ақл, ундан кейин катта билим, магонат, куч, ғайрат, буларнинг устига дард бўлиши керак.

Катта талант эгаси Ойбекда мана шу хислатларнинг ҳаммаси мавжуд. Ойбек мана шу хислатлари билан халқимизнинг маънавий хазинасига катта бойлик қўшди.

Ёзувчининг умри йил билан ўлчанмайди, ижодий фаолиятининг самараси билан ўлчанади. Ойбек 400 йилга тенг келадиган 40 йиллик ижодий фаолиятининг бир лаҳзасини ҳам самарасиз ўтказгани йўқ. Ойбек бу жиҳатдан ҳам ҳозирги ва келажак адабий авлод қаршисида устод бўлиб гавдаланади.

Муҳтарам адабимизга яна 40 йиллик ижодий умр тилайман.

1965 йил

ЗУЛФИЯМИЗ ЭЛЛИККА КИРДИ

Ёзувчининг ёшини йилма-йилига ўлчаб бўлмайди. Ёш йилма-йилига ўлчанганда хотин кишининг 50 яшаридан 18 яшарга яхшироқ бўлади. Шоиранинг ёшини адабиётда босган қадами билан ўлчаш керак. Мен Зулфиянинг 18 яшар чоғини биламан. Ушанда Зулфия мафтун қилган бўлса 10—15 та йигитни мафтун қилган эди, холос. Ҳозир адабиётда 35 га кирган шоирамиз шеър билан айтган аччиқ-чучук сўзлари, қалами остидан пирқираб чиққан кулгиси, қаламининг учидан томган ғусса томчилари билан бутун республикамизни, Иттифоқ китобхонларини мафтун қилиб ўтирибди.

1965 йил

ИВАН ЛЕ

Бу йил март ойида атоқли украин ёзувчиси Иван Ле етмиш ёшга тўлди. Унинг «Юхим Кудря», «Интеграл», «Тоғ оралиқлари романи», «Қувонч тарихи» романлари китобхонлар ўртасида машҳур.

Иван Ле Украинанинг шонли тарихини куйлайди. У «Наливайко», «Хмельницкий» каби тарихий романлар ёзган.

У йигирманчи йилларнинг охири, ўттизинчи йилларнинг бошларида Ўзбекистонда яшади. Қурувчи-инженер сифатида қақроқ чўлларга оби ҳаёт элтувчи суғориш иншоотлари барпо этишда, каналлар қозишда фаол иштирок этди. Иван Леонтьевич бу даврдаги ҳаёт таассуротларини ўзининг «Тоғ оралиқлари романи»да акс эттирди.

Қадрдон дўстимиз Иван Леонтьевичга узоқ умр, янги-янги ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

1965 йил

Қейинги йиллардаги адабиётимизнинг энг катта ютуғи бадий маҳорат масаласининг диққат марказида турганлиги дейиш мумкин.

Бадий маҳорат чиройли иборалар, чиройли ифодалар, антиқа воқеалар, кулгили ёки қайғули ҳолатлар топиш эмас, халққа айтадиган зарур сўзимизни китобхоннинг қалбига олиб кирадиган образлар яратиш демакдир. Ёзувчининг халққа айтадиган гапи нақадар муҳим, нақадар катта, нақадар зарур бўлса, буни китобхоннинг қалбига олиб кирадиган образ шу қадар кучли бўлиши керак. Шунинг учун биз бугун 65-йил прозасини кўздан кечириш, ютуқларига суюниш, заиф томонларига афсусланиб тажриба орттириш учун йиғилган эканмиз, ўтган йил яратилган образ тўғрисида гапирсак, гапни шундан бошлаб, шу билан тамом қилсак муродимизга етган бўламиз.

Асарга баҳо берилганда унинг қалин ёки юпқалигига, уни ким ёзганлигига, ҳатто нима мақсадда ёзганлигига эмас, ундаги образларга қараб баҳо берилса яхшироқ бўлади. Шунда асарга катта адабиёт чўққисидан қараб баҳо берилган бўлади, «маҳаллий аҳамиятга эга бўлган» асарлар китобхонлар кўзиде адабиётнинг қадрини туширмайди. Шунда асарга баҳо беришда юз-хотир, гараз, ҳасад, лаганбардорлик сингари иллатлар адабиётга йўл тополмайди.

Танқид ёмон асар билан китобхон орасида даллол, ширинкомага виждонини сотадиган юраксиз даллол бўлмаслиги керак.

1966 йил

ҲИНДИСТОН ХОТИРАЛАРИДАН

Мен бу ажойибот ва ғаройиботлар мамлакати бўлмиш Ҳиндистонга икки марта — 1955 йилнинг охирида ўзбек санъаткорлари делегациясига бошлиқ бўлиб, 1961 йилнинг бошида сайёҳ бўлиб бордим.

1955 йилнинг декабрь кунлари эди. Бизда дарахтлар булдуруқдай оппоқ: Афғонистонда қора совуқ, изғирин; уч ярм соатлик йўл — Ҳиндистонда эса қулф уриб ўсган азим дарахтлар биздаги саратон ёки асад ойидаги сингари иссиқдан энтикиб, бошини қуйи солиб

турипти. Шоли бир жойда ўрилмоқда, бир жойда ўталмоқда, яна бир жойда энди сепилмоқда... Шакарқамиш, сапсар, мой ўсимликлари сап-сарик бўлиб гуллаб ётипти.

Бундан уч ярим соат бурун булдуруқдан ҳам оқариб ётган дарахтларни кўрган, пўстинга ўраниб енгини бурнига тутиб юрган кишини бу аломат манзара, шубҳасиз, ҳайратга солади. Бироқ орадан кўп ўтмай. Ҳиндистоннинг табиатидан ҳам кўра ҳинд халқининг ҳаёти бизни кўпроқ ҳайратга сола бошлади.

Ҳиндистоннинг пойтахти Деҳли. Мингларча ҳиндлар майса-майдонларда, йўлкаларда ўтирибди, ётибди. Оқ чойшабда яна ҳам қорароқ кўринган, ниҳоятда озғин бу одамлар орасида тери-суякдан иборат ва ётган еридан тура олмайдиган, ҳатто хайр сўраб қўлини кўтаришга мажоли бўлмаган одамлар ҳам бор. Таржимонимиз: «Кўчада туғилиб, қисқа умрини кўчада ўтказадиган ва кўчада ўладиган бу хилдаги одамлар миллион-миллион»,— деди.

Калькуттада менинг тобим қочиб қолди. Овқатни ётоқхонамга чақирдим. Ҳинди официант овқатни бутун анжоми билан келтириб столга қўйди-ю, орқа томонимга ўтди. Мен унинг чиқиб кетишини кутиб овқатга қўл урмадим. Официант чиқиб кетавермади. Нима қиляпти, деб орқамга қарасам, мендан икки-уч қадам нарида ғоз турипти. Маълум бўлишича, мен овқат еб бўлгунимча орқамда қимирламай ғоз туриши керак экан.

Ҳамма меҳмонхоналарда бир нарса кўзга ташланади: хизматкорлар ўтириб дам оладиган, тунаб қолиши лозим бўлган чоқда ётадиган жойи йўқ, улар ҳамма ётиб ухлаганидан кейин йўлкаларда ётиши керак. Поездларда ҳам шундоқ; проводниклар ўтирадиган, навбат билан бўлса ҳам дам оладиган, ухлайдиган махсус куле йўқ, одамлар ухлагандан кейин улар ҳам, меҳмонхонадаги сингари йўлакда ётиб ўхлашар экан.

Ҳамма жойда бир нарса кўзга ташланиб туради: баланд даражали тўқ одам бор, тубанларнинг тубани оч одам бор. Ҳамма нарса тўқ одамларники, ҳамма оч одамлар мана шу тўқларнинг хизматини қилиш учунгина яшайди, яшайди эмас, тупроқдан ташқарида умр кечиради.

Қашшоқлик, тенгсизлик, одамнинг қадр-қимматини ерга урадиган бошқа ҳамма нарса ҳам ўтади; уйсиз уйлик бўлади, оч тўяди, гап бунда эмас, ҳамма гап шундаки, мана шу одамларда одамлик ғурури карахт бўл-

ган, бу одамларда шундай ҳаётга қарши исён руҳи йўқ, аксинча, булар шу ҳаётни қарилликдай, табиий ўлимдек ҳақ, деб билишар экан.

Буюк-буюк фан кашфиётлари асрида Европанинг маданий бир мамлакати, жаҳонга Ньютон, Дарвин сингари улуғ сиймоларни берган халқ юз йилларча идора қилган бир мамлакатда миллион-миллион кишилар ваҳшоният даврининг ақидаси билан яшаб, шу ақида билан ўлиб кетганига ҳозир ҳар бир ҳалол инглиз номус қилса керак. Инглиз номус қилмаслигига ишонмайман, чунки мен болалигимдан маданий Европа халқларига муҳаббат ва ҳурмат руҳида тарбияланганман.

Мадрасда матбуот конференцияси бўлди. Бу конференцияга бир қанча ҳинд журналистлари йиғилишди. Биз санъат аҳли бўлганимиз учун журналистларнинг бизга берган биринчи саволи санъатга доир бўлди: «Санъат санъат учунми, санъат пропаганда учунми?»

Биз жавоб бермасдан бурунроқ журналистлар ўзаро мунозара бошлаб юборишди. Булардан ҳеч бири «санъат пропаганда учун» демаган бўлса ҳам, ҳар қалай, кўпчилик «санъат санъат учун»га қарши чиқди.

Бу мунозарага қулоқ солиб, одамларни кузатиб ўтириб, кўнглимдан ўтган гапни ўша топда айтгани истиҳола қилдим: Ҳиндистон ҳукумати, Ҳиндистон зиёлилари олдида миллион-миллион оддий халқни колоннализмнинг мана шу жирканч меросидан қутқариш, уларда инсонлик ғурурини уйғотишдек оғир ва мураккаб вазифа турган бир вақтда наҳот санъат бу курашдан четда турса, наҳот санъат кураш қуроли эмас, санъат санъат учун бўлса! Ушанда шундоқ десам, ҳинд дўстларимиз буни таъна гумон қилиб, оғринишлари мумкин эди.

Бомбайда Тож Маҳал меҳмонхонаси олдида бир одам менга узоқ тикилиб турганидан кейин яқин келди ва:

— Маъзур кўрадилар, жаноблари ўзбекмилар?— деб сўради.

— Ҳа, ўзбекман,— дедим.

— Изнларидаги¹ кимсалар ҳам ўзбекми?

— Ўзбек.

— Ҳаммалари ўзбек тилини биладиларми?

Мен таажжубланган бўлсам ҳам, унинг ҳамма саволига жавоб бераверишга қарор қилдим.

¹ Изв — ихтиёр.

— Ҳа, ҳаммаси ўз тилини билади.

— Ўзбекистонда ҳозир ҳам ўзбек тили юрадимми?

— Ўзбекистонда ҳозир ҳам ўзбек тили юрадигина эмас, бу тилда 193 та газета, 15 та журнал, миллион-миллион нусха ҳар хил китоблар нашр қилинади. Демак, ўзбеклар ўз она тилида гапирадигина эмас, ўқийди ҳам, ўқийдигина эмас, ёзади ҳам. Ўзбекистонда ёзувчи кўп. Мен ёзувчиман, — дедим.

Бу одамнинг лексиконида «ёзувчи» деган сўз йўқ экан, бу сўзни, афтидан «ёзувчи», «хати чиққан» деган маънода тушунди.

Гаплашиб қолдик. Бу одам таги марғилонлик бўлиб, инқилоб йили отаси билан Афғонистонга, кейин Ҳиндистонга келган, Бомбайда туриб қолишган, отаси ўлиб кетган, ўзи ҳозир ибтидоий мактабда муаллимлик қилар экан.

Бу одам «Ҳиндистон стандарт» газетасининг ёзишига кўра, «Санъатнинг олий намунасини кўрсатган», «ўйини билан Деҳлини мафтун қилган» ўзбеклар Бомбайга келганини эшитиб, икки кундан бери Тоғ Маҳал меҳмонхонасига қатнаб, бизни учратолмаган, бугун тўрт ярим соатдан бери эшик олдида тикка туриб кутар экан.

Муаллим — зиёли, ўз Ватанидан келган кишиларни кўриш, Ватани ҳақида ватандошлари билан икки оғиз гаплашишга муштоқ бўлиб, Ватани ҳақидаги ҳар бир сўзни олтинга тортиб олишга тайёр бўлган бир киши Ўзбекистон ва ундаги ҳаётдан шунчалик беҳабар бўлса, оддий ҳинди тўғрисида нима дейиш мумкин? Ҳиндиларнинг кўпи Урта Осиё шаҳарларидан фақат Бухорони эшитганига, ўзбеклар мусулмон деганимда, «ундоқ бўлса, Ўзбекистон Покистонга қарар экан-да», деган гапларига ҳайрон бўлиш керакми?

Муаллим Ўзбекистон ҳақида ҳеч нарса билмаганини, ўзбек тили ҳақида берган саволи жуда ҳам беҳуда савол бўлиб чиққанини кўриб хижолат тортди.

— Ҳиндистон жумҳурият бўлмасдан олдин у томонлар ҳақида ҳеч нарса эшитмас эдик, эшитган гапларимизни ҳозир сизга айтгани тилим бормайди, — деди.

Англия империализми Ҳиндистонда ҳукмрон бўлган вақтда Урта Осиё халқлари ҳақида ҳинд халқининг қулоғига нималар деганини ўзимиз яхши билар эдик. Халқнинг кўзи боғланса, қулоғига қўрғошин қуйилса,

тақдир ҳукми ўлимдек ҳақ, деган ақидани унинг зеҳнига сингдириш осонроқ бўлади.

Ҳиндистонга иккинчи марта 1961 йилнинг бошида бордим, Цейлонга саёҳат қилиб қайтишда тушдим. Билмадим, Ҳиндистон шаҳарларини тақдир қучоғига ташланган одамлардан холироқ кўриш истагим кўзимни боғладими, ёки давлат бирон тадбир жорий қилибдими, ҳар қалай кўчаларда оч-яланғоч одамлар камроқ кўринди. Уша хилдаги одамлар ҳақиқатан камайибдими, ё кўзимга шундоқ кўриндими, менинг учун бунинг аҳамияти унча катта эмас. Мен бу сафар бошқа бир нарсани пайқадим ва бунга бениҳоят хурсанд бўлдим: беш-олти йил ичида катта ўзгариш юз берипти: мустамлакачилик даври ўрнатган қуллик руҳига раҳна тушибди. Мен гаплашишга, англашишга муваффақ бўлган одамларнинг кўпчилиги республиканинг sanoati тўғрисида ифтихор ва яқин йилларда қишлоқ хўжалигининг тарраққий қилиши, далаларга трактор чиқиши тўғрисида гурур ва зўр ишонч билан гапиришди. Модомики, одамлардаги ўша руҳга раҳна тушган экан, халқ қашшоқликдан чиқиш учун кураш йўлига кирган экан, бу халқнинг ғалаба қозонишига шубҳа йўқ.

1966 йил

У Я Т

Уят фақат инсонга хос туйғудир. Ҳайвон уят пайдо қилолмагани учун инсонга яқинлашолмайди, лекин инсон уятини йўқотиб ҳайвонга яқинлашиб қолиши мумкин.

Оёғи ёки тили билан гандираклаб юрган мастга, қўлга тушиб ёки қўлга тушишдан қўрқиб эс-ҳушини йўқотган ўғрига, ҳийла-найранги фош бўлиб безрайиб турган товламачига, дуч келган аёлга эшак тили билан «муҳаббат» изҳор қилган махлуққа разм солинг, буларнинг қайси бири ва нимаси ҳайвондан ортиқ? Тил-жағи дейсизми? Шоирдан эшитинг:

Қачон одам қаторига санарлар,
Бор ўлган бирла эчкунинг соқоли..

Буларнинг тил-жағи эчкининг соқолидай гап — одамлик нишонаси эмас.

Бир донишманд уятни «виждоннинг сиртқи кўриниши» дебди. Демак уятсизлик билан беадаблик, беадаблик билан ахлоқсизлик, ахлоқсизлик билан жинояткорлик орасида қалин девор йўқ, буларнинг ҳар бири виждонсизликнинг турли босқичидир. Модомики шундоқ экан, уятни жамиятимизни бало-қазодан сақлайдиган буюк посбон дейиш мумкин.

Ёв қалъани олмоқчи бўлса, ҳужумни посбонни бошидан бошлайди. Посбонни қўлга олиш қалъага рахна солиш демакдир.

Жамиятимизга ёв от солдирмоқчи, шу мақсадда пиянисталар, фосиқлар, ўғрилар, товламачилар, порахўрлар, амалпарастлар, безорилар ва бошқа чиқит одамлар қўли билан улўф посбонимизга ҳамла қилаётибди. Бу хилдаги одамлар кўп эмас, лекин бутун бир йиғиннинг кайфини бузиш учун битта уятсиз кифоя, шунинг учун булар кўп кўринадилар; булар жамиятимизга даҳшат соладиган куч эмас, лекин нияти даҳшатли: жамиятимизнинг улўф посбони бўлмиш уятнинг оёқ-қўлини боғлаб, четга сурмоқчи, шу билан жамиятимиз қалъасига рахна солмоқчи.

Бу ҳол, турган гап, партия ва ҳукуматимизни, бутун жамоатчиликни ташвишга солмай қололмайди.

Биз одоб учун кураш олиб борар эканмиз, бу йўлда кўрадиган чораларимиз, жорий қиладиган тадбирларимиз биринчи навбатда улўф посбонимиз бўлмиш уятни душман ҳамласидан мудофаа қилишга қаратилиши зарур.

Одобсизлик тараққий топиб етиб борадиган жойин «жиноят» деган нарса айтмоққа осон, унинг замирида барбод этилган саломатлик, номус, ноҳақ тўкилган ҳовуч-ҳовуч кўз ёши ётади. Биладиган одамларнинг айтишига қараганда ҳозир содир бўлаётган жиноятларнинг 80 фоизи ичкилик орқасида содир бўляпти. Модомики, шундоқ экан, нима учун автобусга яланғоч чиқиш, дастурхон устида рўмолчага бурун қоқиш беадабчилигу, одам гавжум жойларга ичкилик ичиб бориш, одамларга жирканч бир алфозда кўриниш беадабчилик эмас? Нима учун арақхўр маст ҳолда милицияга кўринишдан ҳайиқади, хушёрхонага тушишдан қўрқади-ю, уят деган нарсани хаёлига ҳам келтирмайди. Ичкилик ичиш қачондан бери, нима учун айб бўлмай қолди?

Биз кўпинча «ёшларимизнинг тарбияси бузилаётгани» деймиз, ҳолбуки, бузуқ тарбия осмондан тушаётгани йўқ; ўтмиш қолдиги тўғрисида гапирамиз, ҳолбуки,

ҳеч қанақа ўтмиш қолдиги маълум шарт-шароит бўл-
маса давом этолмайди. Инқилобдан бурун ўзбеклар-
нинг жирканч одатлари ҳам бор эди, шароит ўзгариши
билан бу одатлардан ном-нишон қолмади. Биз кўпинча
айбни ёшларга, ўтмишга тўнкаймизу, беадабчилик, ах-
лоқсизлик, жинояткорликка йўлланма берадиган ички-
ликни пропаганда қилувчи, туриш-турмуши билан «ич-
килик ичиш айб эмас» деб турган одамларни кўриб-
кўрмагандай бўламиз.

Ҳар маҳаллада бўлмаганда ҳам ўн маҳаллада, ҳар
бир корхона ёки маҳкамада бўлмаган тақдирда ҳам ўн-
тасида битта ошкора арақхўр топилади. Бу одамлар
«ўз пулига ичгани», «жамоат тартибини бузмагани»
(бола-чақасини қийратгани тартибсизликка кирмайди),
«плани бажариб тургани» учун ҳеч кимдан таъна-
дашном эшитмайди, ичкиликнинг пропагандисти, яъни
уятнинг заволи бўлиб юра беради.

Академик Юнус Ражабий ва шоир Ҳабибийлар ёзган
мақолада айтилганидек, тўйларда «катталар» «мен сенга
айтсам»га етгунча ичишади, оёқлари остида шиша йи-
ғиштириб юрган болаларга парво ҳам қилишмайди.
Бугина эмас, ўша «катталар» орасидаги энг ҳурматли
одамлар ёшларга тилак тилаган бўлиб қадаҳ кўтари-
шади, ҳаммани ичишга, «оқ ичиш»га ундашади, шу би-
лан ҳовлини, томларни тутиб кетган болаларнинг кўз
ўнгида ичкиликка обрў туғдириб беришади. Модомики
шундоқ экан, меҳмонлар тарқалгандан кейин столга бе-
малол ўтириб шишаларнинг юқини ичаётган болаларга
қайси тил билан «ичкилик ичиш уят» деб бўлади?

Бошқа ҳамма одобсизликлар, ахлоқсизликлар, жи-
ноятлар тўғрисида ҳам шуни айтиш мумкин.

«Муҳаббат» деган олижаноб туйғунинг бошига не
балоларни келтирган фосиқ — ахлоқсиз ўз коллективи-
да фош бўлиб, дакки еганидан кейин ҳам бош кўтариб
юраверади, ҳеч кимдан уялмайди; иложини топса ёш-
ларга ваъз-насиҳат қилиш, мажлисларда кариллаш
билан юзидаги шалтоқни артмоқчи, шу билан уятнинг
оғзига пахта тикмоқчи бўлади.

Биз одобсизлик, ахлоқсизлик, хилма-хил жиноятлар-
га қарши курашда жамиятимизнинг улуғ посбони уятни
душман ҳамласидан ҳимоя қилиш ишига жуда катта
эътибор қилишимиз керак.

Уят энг шафқатсиз қонундан ҳам кучлироқ, қудрат-
лироқдир. Қонун фақат кўзи тушганда, шубҳа пайдо
қилгандагина жиноятчининг қўлини ушлайди, йўлини

тўсади. Уят эса ҳамиша одобсиз, ахлоқсиз жиноятчининг тепасида туриб, ножўя иш қилиш учун қўл кўтаргани қўймайди. Ҳар қандай қонунга ҳам чап бериш мумкин, лекин уятга чап бериб бўлмайди, чунки қонун одамдан ташқарида, уят эса одамнинг кўксига бўлади.

1966 йил

ВАҚТИМ ЧОҒ

Халқларнинг толен ва пуштипаноҳи бўлган буюк Октябрь минг бир бало-қазони баҳодирона даф қилиб, минг бир хатардан мардонавор ўтиб, меҳнаткаш одамнинг ҳамма ва ҳар қандай душманларига даҳшат солиб, балоғат ёшига —50 ёшга қадам қўяётипти.

Вақтим чоғ: мен бу улуғ айёмга барча меҳнаткашлар қатори совға-салом билан келаётиман. «Ўтмишдан эртақлар» раҳнамомиз Ленинга, иккинчи қуёш бўлиб халқимизнинг фожиаларга тўла ўтмишини ёритган Октябрь инқилобига менинг таъзимимдир.

Бундан ташқари, бу куннинг ҳақиқати, ҳозирги ҳаётимизда кишининг кулгисини қистатадиган ҳодисалар ҳақида «Аяжонларим» деган бир комедия ёздим.

Кўлимга қалам олишим, ёзувчилик ишида озми-кўпми топган камолотим, ҳеч шубҳасиз, Улуғ Октябрнинг самарасидир. Олмиш ёшга тўлишим муносабати билан бадий адабиёт нашриёти чиқараётган асарларим тўпламини катта миннатдорчилик билан Октябрнинг 50 йиллигига бағишлайман.

Байрам илҳоми билан қувониб қиладиган ишларим кўп: бир неча йилдан бери тўхтаб ётган «Зилзила» номли повестимни давом эттираман, икки ёшнинг ўтда куймайдиган ва сувда чўкмайдиган муҳаббати қаламимнинг учига келиб ҳеч тинчлик бермаётипти...

1966 йил 15 декабрь

ТАБРИК

Фарғоналик ҳамқишлоқ, ҳамшаҳар дўстлар!
Ҳосил тўйи, меҳнат шодиёнаси, ғалаба тантанаси кутлуғ бўлсин!

Пахтакорнинг хурсандчилиги бутун халқ хурсандчилиги дейиш мумкин, чунки республикамизда пахта ишига тўғридан-тўғри ёки бирон восита билан бўлса ҳам қўл урмайдиган одам кам топилса керак.

Пахта, шоирлар айтмоқчи, ғуруримиз, суруримиз, демак, пахтакорнинг ҳар бир ғалабаси ҳар бир уйга, ҳар бир кўнгилга олам-жаҳон шодлик олиб киради.

Пахтакорнинг бу йилги ғалабасини «қўшалок ғалаба, эгизак ғалаба» дегим келади, чунки пахтакор бу йил мўлжалидан анча ортиқ ҳосилни муддатдан анча олдин олганлиги устига, пахтачиликдаги ҳамма оғир меҳнатни, бутун машаққатни машина устига юклаш мумкин эканини узил-кесил исбот қилди. Бу нарса ҳар қанча кўп ҳосил, ҳар қанақа юқори ҳосилдорликдан ҳам каттароқ ва муҳимроқ ғалабадир.

Кечагина, даламизга дастлабки тракторлар чиққан йиллари, пахта майдони ҳозиргидан анча оз бўлишига қарамай, чигит экиш чўзилиб, май ойига ўтиб кетар эди. Ёз бўйи кетмон билан не машаққатда тўпланган ва ҳозиргидан икки баравар кам ҳосилни ҳам аксари қор босиб қолар эди. Студент эдик, теримга чиққанимизда кўпинча аввал арқон судраб ғўзадаги қорни тўкиб, кейин пахта терар эдик.

Ҳозир қани ўшанақа баракатсиз меҳнат, ўшанақа машаққат?

Лекин пахта ўзи юмшоқ бўлса ҳам бағри қаттиқ экан, унча-мунча навозишдан эримайди. Машина пахтакорнинг меҳнатини нақадар енгиллатган, уни машаққатдан нақадар қутқарган бўлса ҳам, ҳануз қиз-жувонларимизнинг ҳусн-латофати пахтазор жўяклариде қолиб бораётипти, студентларимиз ҳануз тўлиқ таҳсил кўрмаётипти; қишлоқ болалари ҳануз мактабдан чала мулла бўлиб чиқаётипти.

Бу йилги қўшалок ғалаба, ҳеч шубҳасиз, партия ва ҳукуматимизнинг пахтакорларга муттасил қилган ғам-хўрлиги, бу йўлда жорий этган бир талай тадбирлари натижасида қўлга киритилди. Шояд ҳозир ҳам мавжуд бўлган қийинчиликлар бир вақтлар арқон судраб пахта терилгани сингари тушдай бўлиб қолса. Бу орзу эмас, яқин келажакда рўёбга чиқадиган ҳақиқатдир.

1966 йил

МУҲАММАДЖОН УРОЗБОЕВ 60 ЕШДА

Мамажон икковимиз қарийб 48 йиллик ўртоқмиз. Мамажоннинг отаси Уроз ота Ўзбекистонда Совет ҳукумати туғилганда уни йўрғаклаб олган одамлардан

бири. Уроз ота Совет ҳукумати учун бор-йўғини берган, лекин ундан ҳеч нарса талаб қилмаган одам эди. Унинг бирдан-бир орзуси ўғлининг эл қатори ўқиши, яхши ўқиб «пропусур» бўлиши эди.

Мамажон яхши ўғил чиқиб, отасининг орзусини ушатди, ушатганда ҳам юз процент эмас, 500 процент ушатди: Уроз ота унинг профессор бўлишини тилаган бўлса, Мамажон профессоргина эмас:

қўш академик,
фан доктори,
республикада хизмат кўрсатган фан арбоби,
Давлат мукофоти лауреати,
Ленин орденининг кавалери.

Ҳаммасини йиғиб айтганда Совет ҳукумати, партия сиёсатининг бутун фазилатларидан тўлиқ фойдаланиб, ўзбек халқининг мумтоз фарзанди, мадори, ифтихори бўлиб олди.

Совет ҳукумати ва партиянинг бутун фазилатларидан фойдаланиш учун ҳам катта қобилият, кўп меҳнат керак, чунки Навоий айтмоқчи, офтоб бутун оламга барабар нур сочса ҳам, саҳрода янтоғу бўстонда гул битади.

Мамажон яхши ўғил бўлиб отасининг орзусини ушатган экан, энди яхши ўртоқ бўлиб, биз ёр-дўстларнинг ҳам орзусини ушатса дейман:

1. Умрининг охиригача ҳеч қандай дард кўрмасин.

2. Кўп ўртоқлар унга икки олтмиш, яъни 120 йил умр тилашяпти. Мен бу тилакка жону дилим билан қўшиламан, чунки Мамажон икковимиз «неча ёшга кирсак бирга кирамиз» деб аҳд-паймон қилганмиз. Лекин 120 га ҳозирги қувват билан кириб борилса-ку яхши, бутун қувват йўлда қолиб кетса-ю ўзимиз сўппайиб кириб борсак, ўтирган жойимизда аталадай ёйилиб кетмасмикинмиз? Шунинг учун 100 га кирсак ҳам майли, лекин ҳозирги қувватимиз, ғайратимиз билан кириб борайлик.

1966 йил

ҲАЁТИМИЗ ЖАМОЛИ

Республикамизда нима кўп, қурилиш кўп. Йўлимиз устидан қанчадан-қанча ҳавзалар, ҳавозалар, қалашиб ётган ёғоч-тахта, иморатларнинг заводда ясалган тайёр қисмлари; қанчадан-қанча ер қазийдиган, шағал га-

жйидиган, юк кўтарадиган машиналар; қанчадан-қанча битган, пардозга қараб қолган, энди қад кўтараётган бинолар учрайди.

Бундай манзараларга кўзимиз, қурилиш говурига қулоғимиз кўникиб қолган. Шунинг учун буларнинг ҳеч бирига эътибор қилмаймиз, қайрилиб қарамаймиз. Лекин мавриди келиб бир нима сабаб бўлади-ю, қаршимизда турган хушсурат иморатга кўзимиз тушиб ҳайрон бўламиз: «Ие, бу кошона қачон бита қолди»,— деймиз. Шундан кейин иморатнинг гўзаллигига, ҳашаматига эътибор қиламиз, иморат тушган жойнинг бурунги манварасини эслаймиз, кўчамиз ё маҳалламизнинг жамолини кўриб тезкор ва таъбдор қурувчиларимизга таҳсин ва офаринлар ўқиймиз.

Мамлакатимизнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ва халқимизнинг маънавий ҳаётида худди мана шундай, кўз ўнгимизда бунёдга келган, кўникиб қолганимиз учун то бирор сабаб юз бермагунча кўзимиз тушмайдиган, диққатимизни тортмайдиган ишлар, ҳодисалар, ўзгаришлар озмикин?

Назаримда, Тошкент зилзиласи ўшандай сабаблардан бири бўлиб, халқимизнинг кўз ўнгимизда камол топган, кўникиб қолганимиз учун кўп кўзимиз тушавермайдиган талай маънавий хислатларига диққатимизни жалб қилди, ҳаётимизнинг жамолини кўрсатди.

Партиямиз қисқа бир муддат ичида халқимизга сингирган ўшандай хислатлардан бири юксак даражадаги онгдир.

Тошкентда нима, қандай ҳодиса рўй берди ўзи?

«Ер қимирлади» деган гап бу ҳодисани тўла ифода қила олмайди. Зотан, ер қимирлагани йўқ, силкинди, силкинганда ҳам ўтга қўйилган чойнакнинг қопқоғидай ирғишлаб турди. Бунинг оқибатида узун умри охирлаб қолган бўлса ҳам, орага уруш киргани, кейин одамлар Тошкентнинг Чилонзор сингари кўп укалари билан машғул бўлиб қолгани учун ўринни янги иморатларга бўшатиб беришга улгурмаган қадимий биноларнинг кўпи вайрон бўлди, уларнинг йиқилмай қолган деворлари турган жойда талқонга айланди. Кенг ҳовлилар, ҳаракат тақиқланган кўчалар, очиқ майдонлар, паркларда ҳарбий ва бошқа ташкилотлар халққа улашган чодирлардан кўчалар, маҳаллалар пайдо бўлди. Бу чодирларда оилалар, медицина муассасалари, милиция, радио, ясли ва боғчалар, маҳкамалар, айрим корхоналарнинг цехлари ўз ҳаётини, ишини бошлаб юборди.

Ернинг бутун ҳунари шуми ёки чаласи бормикин?
Бу саволга ким жавоб бера олади? Зилзиладан заррача зарар кўрмаган мустаҳкам иморатларга ҳам киргани ким юрак қила олади? Уруш кўрган одамлар бомбанинг портлашидан ҳам кўра осмондан тушиб келишидаги чийиллаши-вағиллаши ёмон бўлади дейишади.

Шу манзара, шу аҳволнинг ўзи кишидан қанчалик ирода, нақадар жасорат, сабот ва матонат талаб қилади. Бунинг устига қаттиқ бўрон кўтарилиб, бир соатда шаҳарнинг тўс-тўполонини чиқарди. Қаттиқ шамолга ўрганмаган дарахтлар қулади, белидан чўрт узилиб тушди: электр симлари узилди, бир-бирига урилиб чақинлар чақнади, зилзиладан кейин омонат турган деворлар қулади, яна нима бўларкан деб қулоқ солиб турган томларнинг тунукаси қайрилди, шиферлар учиб кетди...

Зилзила билан бўронни бир-бирига боғлаб қиёмат ваҳмига тушган қари-қартагларни йиғлатиб шу кунлари офтоб тутилмаса нима экан!

Салкам бир ой ичида «осий бандаларга қиёмат яқинлигидан дарак берувчи» уч ҳодиса рўй берса-я!

Яқиндагина СБ, ЧБ¹ курслари замонида халқимизнинг онги шу хилдаги қари-қартаглар онгидан кўпда юқори эмас эди. Ҳар бири «қиёматдан, тавба эшиги беркилаётгани»дан дарак берувчи бу уч ҳодиса ўша вақтларда рўй берса нима бўлар эди экан! Уч ҳодисаку эмас, ниҳоятда бир ҳодиса рўй берганда халқнинг аҳволи не кечганини Андижон зилзиласи хусусида шеър ёзган Мавлоно Камий айтиб ўтган экан:

Тавба денг, аҳбоблар, бўлди яқин
омир замон —
Жунбиши ер² бирла яксон бўлди
мулки Андижон.
Жумласи барбод бўлди молу жону
хонумон.
Зору гиръён қолдилар ёшу қари,
хурду калон³.
Баъзи дил биръёну баъзининг
жигар-бағри кабоб,

¹ Саводсизликни, чала саводликни битириш курслари.

² Ер қимирлаши.

³ Қичик ва катта.

Шундай қилиб, Тошкент аҳолисининг ҳар қандай диний таассубдан озод ва юсак даражада онгли экани зилзила вақтида кўрсатган уюшқоқлиги, интизоми, жасорати, бир-бирига меҳр-оқибати шаклида намоён бўлди. Ҳолбуки, киши ҳеч вақт ҳалокат хавфи олдидагидек пароканда ва худбин бўлмайди.

Бундай таҳлика кезларида илгариги одамларни «зөрү гиръён» қилган нарса фақат жаҳолат-қиймат ваҳимаси, «очу муҳтожу яланғоч» қолганлиги эмас, бунинг устига ожизлик, умидсизлик, «худодан ўзга ғамгузор» йўқлиги, яъни кимсасизлик — ёлғизлик туйғуларидир. Тошкент аҳолиси зилзиланинг ўзидан ҳам даҳшатлироқ бўлган мана шу туйғуларни бошидан кечирмади. Халқ зилзиладан уйғониб эс-ҳушини ўнглаши биланоқ ҳар маҳалла, ҳар кўча ва ҳар бир хонадоннинг пушт-паноҳи бўлиб турган республика партия ташкилоти ва республика ҳукуматининг иссиқ нафасини сезди. Емирилган иморатларнинг чанги босилмасдан туриб, Иттифоқ халқларининг пешволари Л. И. Брежнев, А. Н. Косигинлар харобалар ва зилзиладан азият чеккан одамлар орасида пайдо бўлишди. Буларнинг келиши вайронагарчиликнинг миқёсини ва шу билан бирга Тошкентга пушт-паноҳ бўлиб азамат ва пурқудрат бир давлат ҳамда икки юз ўттиз миллионлик иноқ халқлар тоғдай турганини кўрсатди. Бу нарса, ҳақиқатан, иттифоқ ва республика ҳукуматларининг қарорлари, мурожаатлари ва бетўхтов жорий қилган талай тadbирларида яққол кўриниб турди. Ҳозир бўлаётган ишларга разм солиб, раҳбар идораларимизга келаётган сон-саноксиз хатларга, дўстларимиз муттасил йўллаб турган беҳисоб бинокорлик материаллари ва хилма-хил машиналарга, зилзила оқибатини тезроқ тугатишда бевосита қатнашиш учун келган ва келаётган одамларга қараб айтганда, бу ёғи шимолдаги Сиктивкардан тортиб, у ёғи жанубдаги Тбилисигача, бу ёғи ғарбдаги Калининграддан тортиб, у ёғи шарқдаги Хабаровсккача совет тупроғида Тошкентни ўйламайдиган, Тошкент ташвишини тортмайдиган бирон гўша бўлмаса керак.

Халқ оғзида бир афсона бор.

Қайси бир хон шаҳар атрофига қўрғон олдиргани етти яшардан етмиш яшаргача бутун аҳолини ишга солибди: ўзи тепада туриб қараса, одамлар орасида мун-

кайган бир чол супрадай кетмонини тешадай ўйнатиб, тупроқни терак бўйидан ҳам баландроққа ирғитаётган эмиш. Хон чолни чақиртирибди, бу сирнинг тагини суриштириб билса, чол белига минг олтин боғлаб олган, унинг белига қувват берган шу олтин экан. Хон олтинни унинг белидан ечиб олган экан, чол дарҳол тиззалари қалтираб йиқилибди-ю, ўрнидан тургани ҳарчанд уринса ҳам мажоли етмапти.

Чолга қувват берган олтин бўлса, бизнинг халқимизга қувват бериб турган, ҳар қандай ёвуз кучга қарши қалқон бўлган, ҳар қандай фалокат олдида унга жасорат, матонат бағишлаган нарса Иттифоқ халқларининг иноқлигидир.

Баъзи афсоналарда енгилмас баҳодирнинг жони бирон жониворда, чунончи, қушда бўлади. Шу қуш омон бўлар экан, баҳодир ўтда ёнмайди, сувда чўкмайди, қилич билан қиймалаб ташлаганда ҳам бир думалаб ўрнидан туриб кетаверади. Шунинг учун уни ўлдирмоқ қасдида бўлган душманлари мана шу жон қушини тутиб калласини узиб ташлаш пайдан бўлишади. Бизнинг ҳам жон қушимиз бор, бу қуш Иттифоқ халқларининг орадан қил ўтмас иноқлигидир. Шунинг учун ҳамма тоифа душманларимиз аввалию, охири мана шу жон қушимизни мўлжалга олиб тўпдан, матбуотдан, радио ва бошқа воситалардан ўқ узгани-узган.

Шоир ва журналист Николай Грибачёв айтмоқчи, «...Декадаларнинг ҳаммасида мамлакатимиз халқларининг қардошларча дўстлиги тўғрисида ҳам қайта-қайта гапирилган... Гапнинг ростига кўчиб, шуни айтишим керакки, шу сўзлар ҳар қанча чин юракдан айтилаётган сўзлар бўлса ҳам аммо қайта-қайта такрорланавериб, баъзан ўзининг эмоционал таъсирини йўқотиб қўймоқда эди, қандайдир расмият учун айтилаётган сўзларга айлана бошлаган эди...»

Тўппа-тўғри! Бу сўзлар қайта-қайта такроланганидан ҳам совуқ нутқларни илтишга, ҳиссиз ёзилган асарларни безатишга хизмат қилдирилгани учун таъсирини йўқотиб, расмият учун айтилаётган сўзларга айланиб бормоқда эди. Бундан ташқари янги бинолар, янгидан-янги кўчалар, маҳаллалар, халқимизнинг юксак даражадаги онги сингари халқлар дўстлиги ҳам кўз ўнгимизда туғилиб, ўсиб, вояга етганлиги онгимизга, қонимизга сингиб кетганлиги учун унинг улуғворлигини кўпда пайқамас, самарасидан баҳраманд бўлиб турсак ҳам, узумини еб, боғини сўрамас эдик. Зилзила

бу дўстликка янги жило берди, бир сабаб бўлди-ю, унинг қудратига, улуғворлигига, ҳаётимизнинг жамоли эканлигига диққатимизни жалб қилди.

Қуйидаги мактубни ёзган эр-хотин қўлига қалам олганида дўстлик сўзининг эмоционал таъсири, расмият учун айтиладиган гапга айланиб бораётганлиги тўғрисида ўйлаганмикин?

«Ҳурматли ўзбек оғалар!

Хотиним икковимиз бир ойлик отпускамизни (июлнинг охирида чиқамиз) Тошкентда ишлаб ўтказишга қарор қилдик. Икковимиз ҳам Ленинград қамалини кўрганмиз, ҳеч қандай қийинчиликдан қўчимаймиз. Хотиним инженер, ўзим ҳарбий денгизчман. Тошкент зилзиласининг оқибатини тугатишда бирон ёрдамимиз тегса, ғоят хурсанд бўламиз. Турган гап, қилган меҳнатимизга ҳеч қандай ҳақ сўрамаймиз. Бизга биттадан каравот ва кўрна-ёстиқ берилса жуда аломат бўлар эди, чунки кўрна-ёстиқ кўтариб юрмасак деймиз.

*Михаил Михайлович,
Александра Ивановна.
Адрес».*

Бунақа гап ҳар бир совет кишисидан, биринчи навбатда ўрисдан чиқади!

Қуёшнинг қучоғига сиғмайдиган поёнсиз Ватанимизнинг ҳар гўша-каноридан келаётган минглаб хатлардан яна бири:

«Биз икки дугона «Уральский рабочий» нашриётида ишлаймиз. Ёш мутахассисмиз. Бизга икки хоналик квартира беришди. Уттиз квадрат метрлик квартирада икковимиз турамиз. Тошкентдаги аҳволдан жуда ташвишмандмиз. Тошкент саранжомини олгунча бизда меҳмон бўлиб тургани бирон киши келса жуда хурсанд бўламиз.

*Ирина Летошко,
Галина Кунгурцева. Адрес».*

Озарбайжондан Симонянлар оиласи Тошкентдан боладиган оилага уйининг тўридан жой, ҳар куни икки-уч литр бепул сут беришга, боғчасидан чиқадиган ҳосилни баҳам кўришга тайёр эканлигини билдириб мактуб юборди.

Ҳар ҳолда афсусланибми, хижолат тортибми, шунини

айтишим керакки, бу мактублардаги жўшқин дўстлик туйғуси, ҳарорат, ёлқин ҳеч бир адабий асаримизда бўлмаса керак.

Тошкентга ёру дўстлардан фақат хат, ташкилотлардан ва айрим кишилардан пулгина келаётгани йўқ, ҳамма қардош республикалардан, Москва, Ленинград ва Киев сингари йирик шаҳарлардан келаётган вагон-вагон бинокорлик материаллари, йиғма уйлар, анвои машиналар, ишчилар, турли мутахассисларни қабул қилиб улгурмаётибмиз. Замонамиз ва республикамизга муносиб пойтахтимизнинг ҳуснини очиш учун Иттифоқ халқларининг метин дўстлиги, ўзаро меҳр-муҳаббати ҳашарга келди.

Ешини яшаб замонамизга мувофиқ ва муносиб янги қасрларга ўрнини бўшатиб бериш учун зилзилага қараб турган эски бинолар харобасига танклар ҳужум бошлади, бу ёғидан шўнғиб у ёғидан бошига тошу тупроқ, қамиш, ёғоч илиб чиқмоқда. Бульдозерлар, экскаваторлар янги қурилиш майдонларини тозаламоқда. Пойтахтимиз ҳадемай янги жамолини кўрсатади.

Қачон, бунга қанча вақт керак?

Уруш йиллари ер юзида фақат изигина қолган қанчадан-қанча шаҳарлар, қанчадан-қанча қишлоқларнинг илгаригидан юз ҳисса гўзалроқ бўлиб қад кўтаришига қанча вақт керак бўлди?

Тошкент вайрон бўлгани йўқ, фақат жароҳатланди.

1966 йил

АЗИЗ УРТОҚЛАР!

Туғилганимга олтмиш, ижодий фаолиятимга қирқ йил тўлган кунда мени йўқлаб келганларнинг учун миннатдорман. Сўзга чиқиб мени табриклаган ўртоқларга, менга адрес топширган ташкилотларга ташаккур билдираман. Мен бу адресларни бундан кейин ёзадиган асарларимнинг қаҳрамонларини қайд қилиш учун берилган домовоё деб қабул қиламан.

Оз хизматимни кўп ўрнида кўриб мени Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотлаган, менга ишониб зиммамга халқ ёзувчиси бўлиш бурчини юклаган халқимга бош эгиб таъзим қиламан. Халқ ёзувчиси бўлишдек бурчини бажара олишимга кўзим етади. Халқ

ёзувчиси бўлган ёзувчининг қаҳрамонларини китобхон яхши кўриб қолиши, унга таъсир қилиши, бу қаҳрамонлар ҳаётимиздан коммунистик жамиятга ёт бўлган ҳамма нарсани қириб-суриб чиқариши керак.

Мен қирқ йиллик ижодий фаолиятим давомида кўп иш қилолганим йўқ, чунки бу қирқ йилнинг кўпини тажриба орттиришга сарф қилдим. Энди бир қадар тажрибам бор.

Менга ҳамма ерда узоқ умр тилашди. Мен ўзим учун эмас, халқим учун, партиям учун узоқ яшамоқчиман.

Мен ҳамма вақт халқимга, партиямга содиқ бўлиб келганман, халқим ва партиям чизган чизиқдан бир энлик ҳам четга чиққан эмасман, умримнинг охиригача халқимга, партиямга содиқ бўлиб қоламан.

1967 йил 8 сентябрь

ЕЗУВЧИЛИК БУРЧИМ

Менинг асаримни юксак мукофотга тавсия қилган Ўзбекистон Езувчилари союзига, Тошкент Давлат университети филология факультети студентларига, асарга катта баҳо берган ҳамкасбларимга, ниҳоят, асарни мукофотга лойиқ кўрган Ҳамза Мукофоти комитетига чуқур миннатдорчилик билдираман.

Адабий асарнинг тақдир этилишини уни етиштирган заминга — адабиётга берилган юксак баҳо деб билиш керак.

Эллик ёшга тўлиб бораётган янги, беқиёс тузумнинг неъматларидан бўлган ўзбек совет адабиёти, ҳақиқатан, ҳар жиҳатдан баркамол, таҳсинга лойиқ, халқимизнинг олий мақсади учун курашида катта куч, партиямизнинг оташ нафас пропагандисти бўлиб қолди.

Адабиётимиз катта адабиёт, катта адабиётга талаб ҳам катта бўлади.

Баъзи асарларимизни китобхоннинг таъби унча тортмайди; бизнинг адабиётимиз умумиттифоқ адабиёти — буюк адабиётнинг бир қисми бўлгани ҳолда кўпгина асарларимиз Тўйтепадан нарига ўтолмайди.

Бу катта адабиётнинг кичик камчиликлари эмас.

Биз бунга яхши биламиз, бундан катта ташвишга тушганмиз.

Ёзувчининг вазифаси яхши асарлар ёзиш, халқ дилининг таржимони бўлиш билангина чекланмайди, унинг вазифасига адабиётни ҳар қандай бало-қазодан қўриқ-

лаш, адабиётнинг сергак, жасур посбони бўлиш ҳам киради.

Мен имкониятим, умрим борича зиммамдаги ёзувчилик бурчини бажаришга ҳаракат қиламан.

1967 йил

РУС ТИЛИНИ ОНА ТИЛИМИЗ ДЕЙИШ УЧУН АВВАЛ ЎЗ ТИЛИМИЗНИ БИЛИШИМИЗ КЕРАК!

Бу учрашувда қатнашаётган ўртоқларга, сўзга чиқиб менинг ҳақимда яхши гаплар айтган нотиқларга, бу учрашувнинг ташкилотчиларига ташаккур билдираман.

Мен студентлар билан кўп учрашганман. Студентларнинг дилкушо суҳбатларини биламан. Умуман студентлар суҳбатига иштиёқмандлигим устига чет тиллар педагогика институтининг студентларига айтадиган зарур гапларим борлигини назарда тутганда менинг хурсандчилигимни тасаввур қилаверинг!

Сизлар ҳар қаердан келгансизлар, институтни битирганларингдан кейин жойларга бориб ўқувчиларга инглиз, немис, француз, испан тилларини ўргатасизлар. Менинг сизларга айтадиган энг зарур гапим шуки, сизлар жойларга чет тиллар билан бирга, балки биринчи навбатда ўз она тилимизга — ўзбек тилига чексиз муҳаббат туйғусини олиб боринглар! Ўзбек тили ғоят бой, ниҳоятда чиройли, ҳар қандай фикру туйғуни ифода қилишга қодир эканини амалда кўрсатинглар; қаерда ва қандай шароитда ишламанглар, тил маданиятимизнинг машъали бўлинглар!

Мен бу гапни тилимизнинг бойлигига дахл қиладиган, ҳусн-латофатини бузадиган, тилимизни таҳқир қилишга қаратилган қилиқларга барҳам бериш мақсадидагина айтаётганим йўқ. Бу гапнинг фақат тилимизгагина эмас, давлатимизга, тузумимизга ҳам алоқаси бор.

Мен бундан бир неча йил муқаддам Ҳиндистонга борганимда бир ўзбек учраб қолди. Бу ўзбек Ҳиндистонга уч яшарлигида бориб қолган бўлса ҳам ўз она тилисини йўқотмаган экан. Шу одам мендан «Ўзбекистонда ҳозир ҳам ўзбек тили борми?» деб сўраб қолди. Бу савол менга ғалати туюлди: бу одам бегона элларда юриб ўзбек тилини йўқотмапти-ю, нима учун ўзбек халқи ўз миллий республикасида ўз тилини йўқотиши керак? Мен тушунтирдим: Ўзбекистонда ўзбек тили боргина

эмас, бу тилда миллион-миллион нусхада газета-журналлар, китоблар нашр этилади, театрлар яшаб-яшнаб турипти, дедим. Кейинчалик билсам, Ҳиндистон республика бўлишидан олдин мустамлакачилар ҳинд халқининг қулоғига қуйган экан: «Большевизм миллий маданиятнинг офати, большевизм қадам босган жойда ҳар қандай миллий урфу одат, миллий маданият, жумладан, тил ҳам барбод бўлади, буткул йўқолади», деган экан!

Бу гап қай даражада қабиҳ туҳмат эканини йил сайин равнақ топаётган миллий маданиятимиз, қоматини жаҳонга кўрсатиб турган адабиётимиз, санъатимиз мисолида кўриш мумкин.

Шундан кейин бир нарса эътиборимни ўзига тортди: кўзимиз, қулоғимиз ўрганиб қолган, лекин ўшандай туҳматларга озиқ бўладиган ҳодисалар ҳаётимизда мавжуд экан.

1. Кўпгина оилаларда болалар ўз она тилисини мутлақо билмайди! Бу ота-онани заррача ҳам ташвишга солмайди.

2. Баъзи бир оилаларда бола ўз она тилисида гапиргани номуқ қилади!

Баъзи одамлар шуни интернационализм дейишади. Бунинг нимаси интернационализм?

Коммунизм душманларининг большевизмга, совет тузумига қарши туҳматларига озиқ берадиган яна бир нарса бор: Ўзбекистонда «миллатим ўзбеғу она тилим рус тили», деб ёзадиган бир неча минг чала бор эмиш! Агар шу гап рост бўлса, демак, Ўзбекистонда фалон минг ўзбек ўз она тилисини йўқотипти, деган сўз! Наинки шу мақтанадиган гап бўлса!

Республикамизни ҳақли равишда «Шарқда социализмнинг машъали», деймиз. Демак бир талай мустамлака, ярим мустамлака, капиталистик мамлакатлар халқларининг, икки кўзи, икки қулоғи бизда! Наинки биз шуларга: «Тилимизни йўқотиб бораётимиз, кўп ўтмай тилимиздан ном-нишон қолмайди», деб мақтансак!

«Ўзбек тили барибир йўқолиб кетади», «конституциядан ўзбек тили давлат тили деган гапни чиқариб ташлаш керак» деган товушлар совет кишиларининг товуши эмас, империализмнинг шалтоқ пропагандасига озиқ берадиган ифвогарларнинг товушидир.

Тарихда ўтган буюк сиймоларнинг деярли ҳаммаси ўз она тилиси устига ўз замонасининг бой, маданий

тилларидан бири ёки бир нечтасини яхши билган. Навоий форсча газаллар, Лермонтов французча шеърлар, Ибн Сино араб тилида илмий асарлар ёзган. Биз учун ўшандоқ тил рус тилидир. Биз учун рус тили она кўкрагидай: бизнинг яшашимизу, ўсишимиз учун керакли ҳамма модда бу тилда бор. Шунинг учун бу тил бизнинг иккинчи она тилимиздир.

Шунинг учун сизлар жойларга ўзбек тилига чексиз муҳаббат туйғусини олиб борганларингизда шу туйғуни иккинчи она тилимиз — рус тилига қаратишларингиз зарур.

Рус тилини иккинчи она тилимиз дейиш учун ўз тилимизни билишимиз керак!

1967 йил

КИТОБ ШАВҚ БИЛАН ЎҚИЛИШИ КЕРАК

Икки кунда ўқиб ташлаш мумкин бўлган баъзи китобларимизни ўқувчи ҳафталаб ўқийди. Китоб столнинг чеккасида оғир юк бўлиб ётаверади. Ҳар сафар унга кўз тушганда узиб бўлмайдиган катта қарз ёдга тушгандай юрак орзиқади. Ўқишга фурсат бўлганда киши уни не машаққат билан қўлга олади; хинин югандай афтини буриштириб, сабри етгунча ўқийди; авторни ичида ёки барала сўкади... Бундай китобни адабиётчи ўқиса адабий ҳаётдан орқада қолмаслик учун ўқийди, китобхон нима учун ўқиши керак — худонинг ўзи билади.

Мана шу хилдаги китоблар озми: ҳажми хийла салобатли, ҳозирги замон темасида, ҳозирги замон темасида бўлганда ҳам «майда» эмас, «йирик» темада. Қаҳрамон «жамоат ишида актив», кундалик нормасини юз элликдан кам бажармайди; ишдан кейин романлар, ўз касбига доир китоблар ўқийди; қабр устида нутқ сўзласа, ўлик бажаролмай кетган ишларни давом эттиришга ҳамма номидан сўз беради; тўйни ишлаб чиқариш кенгашига айлантириб, ўзининг ажобий режаларини, таклифларини ўртага ташлайди... Ҳамма унинг сўзларига қулоқ солади...

Бу хилдаги қаҳрамон ҳаммага ақл ўргатиши керак, шунинг учун атрофдаги одамлар ундан ақлсизроқ бўлиши шарт.

Эҳтимол, бу схема дағалдир, эҳтимол, баъзи бир

ёзувчиларнинг иззат-нафсига тегар, лекин илҳом, яъни қалб ҳарорати билан илитилмаган, дардсиз, эҳтироссиз ёзилган совуқ асарлар кўп. Бунақа асарларни мақтайдиган дидсиз танқидчилар ҳам топилади. Бу тоифа танқидчилар ўқиб бўлмайдиган, бадий жиҳатдан ғоятда ғариб бўлса ҳам рўй-рост «ғоявий хатоси» йўқ китобларни ахтариб, улар тўғрисида мадҳиялар ёзиб ўрганган, шуни касб қилиб олган. Мазкур китоб шундай танқидчиларнинг қўлига тушса, ёзиладиган тақриз ҳам китобнинг ўзига жуда мос бўлади: тақризчининг ички қаноати эмас, ҳар хил «фойдали» мулоҳазалари натижаси бўлиб вужудга келади. Тақризчи аввал ҳозирги замон темасининг аҳамиятини тушунтиради, ундан кейин ижобий қаҳрамон ҳақида жуда тўғри муҳокамалар юргизади, сўнгра «асар айрим камчиликлардан қатъий назар, ижобий ва тарбиявий роль ўйнайди», деган хулоса чиқаради.

Китобни ўша ижобий ролидан баҳраманд бўладиган, тарбия оладиган китобхон ўқиёлмаса, ўқимаса-чи! Танқидчининг бу билан мутлақо иши йўқ.

Бизнингча, бу хилдаги китоблар ҳеч қандай ижобий ва тарбиявий роль ўйнамайди, аксинча, адабиётнинг тарбиявий ролига заҳар етказилади; замонавий темани, ижобий қаҳрамонни, умуман, адабиётни китобхон кўзида бебурд қилади. Коммунизм бўсағасида турган кунларимизда адабиёт янги одамни, унинг онгини, ахлоқини яна ҳам такомиллаштиришда партиямизнинг қўлидаги энг ўтқир қурол экани кўзда тутилса, бундай китобларнинг, бу хилдаги танқидларнинг фойдасидан зиёни кўпроқ.

Социализм билан коммунизм бир жамиятнинг икки фазаси бўлиб, коммунизм социализмдан етуклиги билан фарқ қилса, шу икки фаза кишилари ҳам бир-биридан онгнинг етуклиги даражаси билан фарқ қилади. Лекин коммунистик жамият кишисининг онги ўз-ўзидан эмас, балки ғоявий-тарбиявий ишнинг зўри билан мукамаллашади, етук ҳолга келади. Эртанги кишининг онгини етук қилишда, шубҳасиз, адабиётнинг роли жуда каттадир. Модомики, шундоқ экан, ўқиб бўлмайдиган китоб, ёзувчи халқ ҳаётини нақадар чуқур ўрганганига ва бу ҳаёт унга қай даражада илҳом берганига эътибор қилмайдиган танқид бундай ролни ўйнай олмайди.

Бизнингча, рангсиз, нурсиз, ҳароратсиз ёзилган асарлар ҳаётни чуқур ўрганмасдан, унинг аччиқ-чучугини татимасдан, ўша ҳаёт одамларининг қалбига қалбни

пайванд қилмасдан, дардсиз, эҳтироссиз, яъни илҳомсиз ёзилган асарлардир.

Бундан бир неча йиллар бурун бизда ҳамма ўзини поэзияга урган, ўшанда: «Литфондга бериладиган ариза ҳам шеър билан ёзилаётибди», деб кулишар эдик. Кейинги йилларда проза жанри тараққий қила бошлади, прозачиларнинг сони кўпайиб кетди. Ҳозир адабиётимизда мустаҳкам ўрин олган, шу жанрда дадил-дадил қадамлар ташлаётган йигирмадан ортиқ прозачимиз бор. Булар, албатта, катта тўлқин яратди. Айрим прозачиларимиз, афтидан, шу тўлқин остида бир лаҳза бўлса ҳам кўздан ғойиб бўлмасликка талпиниб, баъзан зўрма-зўраки асарлар ҳам ёзишади.

Бундай асарлар илҳом натижаси эмас, ёзувчи бўлгандан кейин, умуман, ёзиб туриш, иложи бўлса мумкин қадар каттароқ нарсалар билан майдонга чиқиш хоҳишидан туғилади.

Бунақа илҳомсиз ёзилган ўлик асарларни ҳеч қанақа юксак ғоя, ҳеч қандай муҳим тема, техника, малака тирилтиролмайди.

Ўлик асарлар, хусусан, эҳтирос — илҳом, яъни юрак қони билан ёзилиб яшнаб турган асарлар ёлқинида яна ҳам хунукроқ кўринади.

Лермонтов Пушкиннинг ҳалокатига ёзган шеърини шу даҳшатли воқеага ўзининг муносабатини айтиб қўйиш учун ёзган эмас. «Ревизор»ни ёзмаслик Гоголь учун ҳаётнинг маъносини йўқотиш билан барабар эди. Борис Полевой «Чин инсон ҳақида қисса»ни шу иродаси зўр кишига ўзининг муносабатини билдириш учунгина ёзган эмас, буни бутун вужуди талаб қилган. «Инсон тақдири» ҳикоясида совет кишисига бўлган чексиз меҳру муҳаббат, унинг уруш йилларида чеккан азоб-уқубатлари учун куйиш, ирода ва бардоши, олижаноб қалби учун фахр туйғулари Шолоховнинг кўкрагидан қўшиқдай отилиб чиқади.

Дарахтни ундирадиган, ўстирадиган ва мевасини лазиз қиладиган қуёш, ер ва сув бўлса, бадий маҳоратни ундирадиган ва ўстирадиган, самарасини жозибали қиладиган халқ ҳаётидан олинган илҳомлар. Бунинг яна ҳам ёрқинроқ мисолини профессионал ёзувчи бўлмаган, ҳатто қўлига биринчи марта қалам олган, лекин қаламни шуҳрат ёки бошқа нарса тама қилиб эмас, қалбидаги муҳаббат ва нафрат оловини оламга сочиш учун олган кишиларнинг асарларида кўриш мумкин.

Илҳом билан ёзилган яхши китобларимизнинг баъ-

зан ҳуснини бузадиган иллатларидан бири сохта монументализмдир. Бизда ёзувчилар тегишиб китобнинг ҳажмини лист билан эмас, килограммлаб ўлчашади: фалончининг китоби эллик грамм, фалончининг китоби уч кило, беш кило...

Биз баъзан яхши очерк бўладиган материалдан ёмон повесть, ўртача повестни шишириб, роман қиламиз. Наинки, реформадан кейинги рус қишлоғи бу қадар ёрқин ва ҳаққоний тасвир этилган Чеховнинг «Мужиклар» трилогия, совет кишиларининг фикр-туйғулари, хислатлари ва мамлакатимиз ҳаётининг улғувор манзаралари куйланган «Узоқлардан узоқларга» поэмаси шеърӣ роман бўлганда ҳуснига-ҳусн, салмоғига-салмоқ қўшилса!

«Ҳамма лақмаликлар орасида энг ёмон лақмалик, шубҳасиз, адабий лақмаликдир. Жўн лақмага чап беришнинг иложи бор, унга оталарча насиҳат қилиш, у билан гаплашмай, саломлашмай ўтиш, уни калака қилиш мумкин. Бироқ битта Иваннинг, битта Пётрнинггина эмас, мингларча одамларнинг кўнглини оздирадиган адабий лақмаликдан қутулишнинг иложи борми». (И. Шчедрин).

Афсуски, кўпимиз мана шу олтин сўзларга роия қилмаймиз.

Китоб қайси жанрда ёзилмасин, ўқишли бўлиши керак. Китобнинг ўқишли бўлиши авторнинг китобхонга айтадиган тўла мағизли ва жуда зарур фикри бўлганини кўрсатади. «Китоб ўқишли бўлиши шарт эмас», дейдиган ёзувчилар ўқишли китоб ёзиш қўлидан келмайдиган ёки ҳаётни чуқур ўрганиб илҳом олишга эринадиган ёзувчилардир:

Рус классик ёзувчиларидан қайси бири ўқиб бўлмайдиган китоб ёзган? Буларни жаҳонга танитган китоблари энг ўқишли китоблари эмасми?

Ўқишли китоб гўзалликдир, лекин гўзалликда ҳам гўзаллик бор. Қоронғи кечада отилган мушак ҳам гўзал, қуёшга қараб хандон ташлаб турган гул ҳам гўзал. Осмонда сочилиб кетган ранг-баранг олов ва оқиш излар гўзаллиги кўзни қамаштирса ҳам пуч гўзаллик, шунинг учун бебақодир. Гулнинг гўзаллиги эса тўқ гўзаллик, чунки унинг бағрида ҳаёт бор, шунинг учун абадий гўзалликдир. Ғунча гулдан ҳам гўзалроқ, чунки унинг бағрида икки ҳаёт — ўз ҳаёти ва яна гул ҳаёти бор.

1968 йил.

ЁН ДАФТАРДАН ҚАЙДЛАР

БИР ХАТГА ЖАВОБ

1. Ижоднинг боши — ёзувчининг мувозанатдан чиқиши, конкрет асар эса шунинг ифодасидир.

2. Ўттинчи йилларнинг бошларида тақдир мени буржуа миллатчиларига рўпара қилди, булар менинг нафрат ва ғазабимни қўзғатди, яъни мувозанатимни бузди. Мен ўзимда уйғонган бу туйғуни бошқаларда ҳам уйғотишга енгиб бўлмас хоҳиш сездим. Бунинг натижаси бўлиб «Сароб» романи вужудга келди.

Эллигинчи йилларнинг бошларида мен «Оғриқ тишлар»ни ёзишга тайёрлик кўриб юриб, аломат қизлар, аломат хотинлар билан учрашдим, улар билан суҳбатда бўлдим. Булар менга қувонч, муҳаббат уйғотишди, яъни мувозанатим бузилди. Мен ўзимдаги бу туйғуларни бошқаларда уйғотишга енгиб бўлмас хоҳиш сездим. Бунинг натижаси бўлиб «Синчалак» майдонга келди.

Дастлабки бир неча ҳикоямни назарга олмаганда, менинг деярли ҳамма катта-кичик асарларим мана шунақа илҳом билан ёзилгандир.

3. Асар илҳом билан ёзилса, образлар ўз-ўзидан гавдаланади, ҳатто ўзининг қиладиган ишини, айтадиган гапини ёзувчига айтиб, луқма солиб туради. Илҳом ёзувчини ҳамма қийинчиликлардан қутқаради.

4. Қўлёзма устида ишлашим ҳақидаги гап жуда узун, бу ҳақда бафуржа гаплашамиз. Мен ёзилган жумлани, ҳатто саҳифани ҳам устидан тузатолмайман. Жумла, ҳатто бутун бир саҳифадаги бир сўзни ўчириб, ўрнига бошқасини ёзиш учун бошқа қоғозга ўша жумла, ҳатто саҳифасини кўчириб ёзаман. Бир саҳифани ўрта ҳисоб билан 15—16 марта кўчираман, шубҳасиз, ҳар сафар саҳифага сайқал бераман.

5. Илҳом келса (образлар етилса), менинг учун иш вақти, иш соати йўқ.

6. Мен иккита ён дафтари тутаман: бири умумий дафтар — бунга айрим сўзлар, иборалар, тасвирлар, сюжетлар, фактлар, турли-туман воқеа ва ҳодисаларни

ёзиб бораман, асар ёзган вақтимда шулардан фойдаланаман. «Минг бир жон»даги тобут воқеасини дафтарга 1936 йилда ёзиб қўйган эдим, бу воқеа ҳақиқатда юз берган эди. Иккинчи дафтар — айрим асарга доир бўлиб, бунга шу асарга тегишли нима нарса эсга келса, шунини ёзиб бораман: деталлар, қаҳрамон ва персонажларнинг сўзлари, характерларига оид гаплар... Мен асарни шу дафтар тўлгандан кейин, яъни характерлар етилгандан кейин ёзишга киришаман. Бу дафтарга биринчи жумла ёзилгандан кейин менинг учун оламда шу асардан бошқа ҳеч нарса қолмайди, асарнинг қатнашчилари, унда бўладиган воқеалар ҳатто тушимга киради. «Синчалак»даги Қаландаровнинг циркда итга чапак чалиб ўтирганини тушимда кўрганманми ё ҳаёл қилганманми — эсимда йўқ.

1960 йил

УРТОҚ К. К.!

Хатингизга кечикиб жавоб бераётибман, узр.

1. Ўзида талант борлигини 40—50 ёшида пайқаган одамлар ҳам бор, лекин буларнинг биринчи ёзган асари ростдан ҳам талант эгалари эканини кўрсатган. Бу ҳикоянгиз Сизда талант борлигини кўрсатмайди, ёзувчиликка ҳавас уйғонганини кўрсатади, ҳолос. Ҳавас ҳаммада ҳам бўлиши мумкин, лекин ҳаваснинг ўзи кишини ҳеч қайёққа элтмайди. Мен, масалан, танбур чертиб ҳаммани қойил қилганим келади, лекин начораки дард бору, дармон йўқ.

2. Редакция ходимларининг айби ҳикоянгизни тушунмаганлигида эмас, тушуниб туриб сизга ростини айтмаганлигида. Агар ростини айтса, бир-икки кун хуноб бўлар эдингиз, яна бир-иккита идорага ариза ёзар эдингиз-да, оқибат, ўйлаб инсофга келар эдингиз. Қаранг, бир йилдан бери ҳамма айбни ўшаларга қўйиб бўғилиб юрибсизу, бирон марта танангизга ўйлаб: «Мен ноҳақ бўлмайдин тағин», деган гап хаёлингизга келмапти!

Редакция ходимлари: «Ўзи дуруст, лекин камчиликлардан холи эмас», деб сизга мумкин қадар беозор хатлар ёзмасдан ростини айтса, «бу нарса ярамайди, адабий савиянгиз шу бўлса, минбаъд ҳикоя ёзиб овора бўлманг». деса, шу оворагарчилик бўлмас эди.

3. Емон хотин тўғрисида ёзиш, ҳар нарса ёзиш мумкин. Лекин ёзган вақтда ёзишдан мақсад нима эканини, онамиз ҳам, оиламиз ҳам хотин жинсидан эканини эсимиздан чиқармаслигимиз керак.

Бошқа иш қилинг. Бошқа ишда муваффақият тилайман.

1961 йил

ҲАБИБ АБДУЛЛАЕВ ҲИКОЯ ҚИЛАДИ

Қадим замонда куни туни ҳаммага амр-фармон бериб ўтган бир дилозор мансабдор мансабидан бекор бўлди, бекор бўлганидан кейин унинг амр-фармониغا ҳеч ким қулоқ солмайдиган, ҳатто ити ҳам «ёт!» ёки «қўлингни бер» деса ириллайдиган бўлиб қолди. Мансабдор ҳар ёнга бош уриб иш чиқаролмаганидан кейин, ниҳоят, хуморини ёзадиган бир машғулот топди: маҳалладаги ҳовуз бўйига қалин кўрпача солиб ўтириб олдида, пақир кўтариб сувга келган ҳар бир кишига ўшқариб:

— Пақирингни тушир! Пақирингни торт!— деб амр-фармон бера бошлади.

Бу машғулот унинг хуморини анча ёзди.

Бизнинг замонимизда ҳовуз йўқ...

1962 йил

АБДУҚОДИР НАЙЧИ ҲИКОЯ ҚИЛАДИ

Қўшни қишлоқдаги катта бир бой мени тўйга чақиртирди. Бой шундан-шунга одам юборган бўлса бир нималик бўлиб келар эканман-да, деб хўп суюндим, қўшнимнинг отини тилаб олиб ўша замони жўнадим.

Уч кечаю уч кундуз тўй бўлди, уч кечаю уч кундуз киприк қоқмай машқ қилдим. Тўртинчи куни менга жавоб бўлди. Биров отимни рўпара қилди. Қарасам, хуржуннинг иккала кўзи тўла. Суюниб кетдим. Бироқ отни минаётганимда хуржундаги нима экани маълум бўлди, қолган-қутган овқат бўлса керак, исига туриб бўлмайти.

Ичимда бойни хўп сўқдимду отга миндим, миниб ҳарчанд чу десам от айланади-ю, олдинга юрмайди. Кейин

билсам, бой ўлгур от бечорани уч кечаю уч кундуз жу-
возга қўштирган экан.

БАЪЗИ БИР НУНОҚЛИК ТУҒРИСИДА

Бизнинг баъзи бир нуноқ ташвиқотчиларимизнинг гаплари ҳаддан ташқари юзаки, ҳаддан ташқари совуқ, ҳаддан ташқари «вазифашунослик» асосида бўлади. Улар пропаганда минбарига чиққанида ўзини «вазифа минбарига» ҳис қилади. Билимини, юрагидаги дардини, шапкаси билан бирга столга қўйиб чиқади. Ўз-ўзидан чиқариб ҳеч нарса айтмайди. У нотиқликнинг ҳамма қондаларига рия қилиб «мафкура майдони»нинг ҳамма «паст-баланд»ларини эътиборга олиб сўз бошлайди. Худди шу тарзда сўзини тамом қилади. Агар «Совет ҳукумати нима эканлигини билмоқчи бўлсанг, аввал ўз ҳаётингни бошдан-оёқ назардан кечир» дейиш лозим бўлган ерда «меҳнаткашлар, қайсики, чор Россияси зулми остида икки томонлама жабр-зулм остида бўлган эди. Ҳозирги вақтда порлоқ ҳаётга эришди», дейди.

МАСТНИНГ МАСТГА МАСЛАҲАТИ

Ичишиб ўтирган икки пиянистанинг бири деди:

— Қиёматлик оғайним, сен мендан, ҳар қалай, бир-икки пақир арақни ортиқроқ ичгансан, биласан, менга айтгин; қандоқ қилсам маст бўлмайман... йўқ, маст бўлсам майли, қандоқ қилсам учиб қолмайман?

Иккинчи пияниста жавоб берди:

— Учиб қолмайин десанг кучингга қараб ич!

— Кучимни билолмай доғдаман-да!

— Билиш осон,— деди тажрибали пияниста,— ҳар икки стакан ичганингда елкангдан ошириб тупур, тупук елкангдан бемалол ошиб тушса, ича бер, ҳали қувватинг жойида! Борди-ю, тупукнинг бир учи елкангда, бир учи лабингда қолса бас, қил, бошқа ичма!

Бироқ иккала улфат ҳам елкадан ошириб тупуришни унутиб қўйди.

1965 йил

Техникумнинг тайёрлов бўлимига киргунимча ҳар хил мактаб ва ўқитувчида ўқиб, хатим жуда хунук бўлган экан, буни шу ерда, биринчи дарсда пайқадим.

Биринчи дарсга Муҳаммаджон Холиқий деган новча бир ўқитувчи кирди, биз билан саломлашди-ю, индамай бориб, тахтага икки қатор шеър ёзди.

Ўқитувчининг хати шундай чиройли эдики, бутун синф бараварига «У-ув!» деб юборди.

Ўқитувчи бизга юзланди.

— Нима гап?

— Хатингиз жудаям чиройли экан!

— Бундан чиқдики, сизларнинг хатларинг хунук экан-да! Хатларинг хунук эканини билсаларинг, демак, мендай чиройли ёзадиган бўласизлар.

Одатда янги ўқитувчидан бола бегонасирайди, унинг феъл-атворини билиб олгунича тортинади, ҳатто қўрқадди. Биз бу ўқитувчига дарров эл бўлиб қолдик: шундай чиройли ёзадиган ўқитувчи назаримда фақат хушфел, фақат меҳрибон бўлиши керак эди.

Бу ўқитувчига меҳримиз тушди. Унинг оқ оралаган чўққи соқоли, кулганида кўзлари атрофида пайдо бўладиган майда ажинлари, ҳатто бурнининг ўнг томонидаги бир-иккита чўтири ҳам ўзига жуда ярашар эди.

Бояги икки сатрни ўқитувчидай чиройли ёзишга уриниб бирон юз марта кўчиргандирман!

Она тилига доир ҳамма ёзувларни чиройли ёзадиган, бу дарсдан ҳамиша аъло баҳо оладиган бўлдим. Кейинчалик шуни пайқадим: қайси дарсни чиройли ёзмасам, ўша дарсдан пастроқ баҳо олар эканман. Мен авваллари, «Бу дарсни хушламаганим учун чиройли ёзишга ҳафсала қилмасам керак», деб ўйлаган эдим, йўқ, чиройли ёзишга уриниб қайта-қайта кўчириш дарсни яхшироқ ўзлаштиришга ёрдам берар экан.

Шундан кейин бошқа дарсларни ҳам чиройли ёзишга, дарсда шошиб ёзган ёзувларимни чиройли қилиб кўчиришга ҳаракат қиладиган бўлдим, бора-бора шунга одатланиб қолдим: ҳамма дарсдан аълочи бўлдим.

Бир йилга қолмай хатим хийла чиройли бўлиб қолди. Иккинчи ўқиш йилининг бошида мени деворий газетага «мудир ва муҳаррир» қилиб сайлашди.

Бизнинг синфдагина эмас, бутун мактабда хунук ёзиш айб бўлиб қолди. Кимдир хунук хатга «Чуволчанг» деб от қўйипти. Хунук хатни кўрсак, «Бир бет

чуволчанг», «Бир дафтар чуволчанг» деб кулар эдик. Бу гапни эшитиб ўқитувчимиз хўп кулдилар, кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Ҳали-ҳали қўлимга қалам олсам, тепамда Муҳаммаддон домла «чуволчанг» деб турганга ўхшайдилар.

1965 йил

* * *

1. 60 га кириб билдим: умрим бекорга ўтмапти, одамларга керакли эканман, ҳаётда из қолдирибман.

2. Кўпгина ҳунармандлар қариганда суйган ҳунаридан маҳрум бўлади: улоқчи от чополмайди, сурнайчи яхши пуфлолмайди, ўйинчи оёғини кўтаролмай қолади. Ёзувчи дутор ёки винога ўхшайди — эскирган сайин очилади, қуввати ошади.

3. Эсон-омон олтмишга кирганимга хурсандман. Бу тўғрида бирдан-бир хурсанд бўладиган жойим бор: ёзувчиликда қирқ йиллик тажриба орттирдим. Бу тажриба умримнинг қолган қисмини самарали ўтказишимда менга жуда қўл келади.

1967 йил

* * *

Муҳтарам танқидчиларимиз Муқимийнинг ижодидан битта шафтоли данак топиб олиб «мана, кўрдиларингми, Муқимий ҳам шафтоли еган», дейишади. Менимча, унинг ҳақида бошқа нарса дейиш керак. Бу ажойиб талантнинг фожиаси, замоннинг темир исканжаси, фикрларга шира туширадиган, ҳатто хитой хотинининг оёғидай қилиб қўядиган шароит, колониал ва феодал ҳаёт шароити тўғрисида гапириш керак.

Муқимий ўз замонасининг (ўз мамлакатининг зўр шоири-зиёлиси) илғор кишиси, лекин фикр доираси икки томонлама эзилаётган халққа яраша! Демак, ижоди ҳам шу фикр доирасидан четга чиқолмайди.

Муқимийни демократ деб эълон қилишдан кўра, унинг талантини, фикрини ўстиргани қўймаган замона ҳақида кўпроқ гапириш лозим.

17. 11—57- йил

Ботир бир марта ўлади, қўрқоқ минг мартаба.

Булут ҳўл лўнгисини сиқди.

—Сен нима учун олдинга ҳамиша ойнак қўйиб ўтирасан, ҳуснинг билан фахрланмоқчимисан?

—Йўқ, ўзимни ўзим кўриб ўтираман. Чунки ўзимдан бўлак ҳеч кимим йўқ.

Юк кўтар десанг, «қушман» дейди, уч десанг, «туяман» дейди.

Бу одам олтиндан кўра олтинга ўхшаган нарсани кўпроқ қадрлайди.

Шаҳардаги ҳамма соатлар беш минут илгари — нотўғри бўлса ва ҳамма шунга амал қилса, сенинг соатинг беш минут кейин—тўғри бўлганидан нима фойда?!

Ҳар нарсага қизиқавериш жиддий бир нарса билан асосли равишда машғул бўлишга халал беради.

Европа ва Осиёни кўрдим. Ҳамма жойда динни дин қилган одам. Одам ўзи яратиб ўзи сажда қилган.

Худолар иттифоқи емирилиб, энди ер юзининг ҳамма жойидан одамлар иттифоқи бош кўтаряпти (ҳамма динлар уруш тарафдори).

Бақиргандан кўра мароми билан секинроқ қилинган таъна қулоққа яхшироқ киради, зеҳнга яхшироқ ўрнашади.

1. Танқид адабиётимизга катта адабиёт чўққисидан қарамаётир. Маҳаллий классиклар пайдо бўлаётибди. Бу классиклар асарларини рус тилига таржима қилинмаслигидан манфаатдор.

2. Ғалати-ғалати «назария»лар ўзи кўкариб, ўзи қуриб ётипти. Бир вақтлар ижобий қаҳрамонсиз асар бўлиши мумкин эмас деган «назария» чиққан эди, ҳозир комедияда ижобий қаҳрамон шарт деган «назария» ўрмалаб юрипти. Бунақа ҳодисалар билан ҳеч кимнинг иши йўқ.

3. Танқидчиларимиз иттифоқ доирасига чиққани уринмаётибди, «шу ернинг ўзи тинч» дейишади.

4. Аруз соҳасида тайинли бир гап йўқ, аруз ҳозирги поэзиямизнинг асосий йўлларида бўла оладими? Аруз кўпинча формализмга хизмат қилаётипти-ку!

Одамни қитиқлайдиган, хафа қиладиган гаплар кўп бўлгандан кейин биров шарбат ичиб, биров қуруқ сув ичиб гаплашади... Нима бўлса ҳам гаплашгани яхши, ҳамма гапни ичига ютиб, мудом башарангизга қараб илжаядиган одамнинг юзи қурсин!

Унинг хафа бўлганини авзойидан, қилмишидан билиб бўлмайди, бу хафачилик ўтгандан кейин қанчалик суюнганидангина билиб бўлади.

Муҳаббат—дутор, эҳтиёт қилиб тутмасанг, тоб ташлайди.

Биз эр-хотингина эмасмиз, эр-хотинлик орамиздаги муносабатнинг бир жузъисигина, агар бирон бошқа мажбурият бизни эр-хотинликни барҳам беришга мажбур қилса, орамиздаги муносабат жуда кам зарар топади.

Мана, энди қарибман: товуқни ҳайдасам, мушук югуриб келади, сабабки, «кишт-кишт» демоқчи бўлсам, «пис-пис» бўлиб чиқади.

—Мунча тарақлатасан?

—Ой куюётипти.

—Ой куйса, оининг олдига чиқиб тарақлат-да!

Қизни ўшанга бергандан кўра, келига солиб туйган яхшироқ!

Узи бошимни зўрға кўтариб юрибман-у, бировнинг бошини айлантиришни менга ким қўйибди?

Лектор: Умида, бошқа сўз билан айтганда, қизимиз эр-хотин амалга оширган коллектив меҳнат маҳсулотими, йўқми? Умиданинг балоғат ёшини таъминлаш ишига мен ҳам ўзимнинг муносиб ҳиссамни қўшмоқчиман.

Яхши ёзолмаганингни кечириш мумкин, лекин яхши ёзишни истамаганингни кечириш мумкин эмас.

Бошқа ишга ярамай адабиётда танқидчилик қилиб

кун кўриб юрган танқидчи қўрқоқ қоровулдай, ҳар шарпадан чўчиб шақилдоқ чалаверади.

Бу одам ёзувчилик меҳнатини фақат ёзишдан иборат деб ўйлайди.

Формализм. Хўроз сурма ичгандай, бўйнини гажак қилиб, оғзини катта очди-ю, лекин товуши чиқмади.

Менинг бир қариндошим бор, ёзувчи бўлиш учун илми ҳам, лаёқати ҳам бўлмагани ҳолда ёзувчиликка ҳавас қилади; илми борлигини, бошқа одамларга қараганда адабиётга яқин эканини кўрсатиш учун ҳамма ерда «п» ўрнига «ф» ишлатади: биз ҳам ёзсак фул учун ёзмаймиз...

Кишининг бир ғояга садоқати танлаган касб-ҳунари билан, шу ғояга қай даражада яхши ва кўпроқ хизмат қилгани, қилаётгани билан ўлчанади.

Адабиёт атомдан кучли, лекин унинг кучини ўтин ёришга сарф қилиш керак эмас.

Лаганбардорнинг курортга кетган бошлиғига хати: «Боқи сўзим шулким, Неъматжонингиз ширингина кайф билан келиб мени урдилар, чап бетимга икки, ўнг бетимга бир, жами уч шапалоқ тушди. Болагинанинг қўли лат емасин деган мақсадда йиқилдим, бироқ йиқилишда хатога йўл қўйганим учун зинадан юмалаб тушдим ва оқибатда қаншарим ёрилди. Кечирим сўрайман...

Шанба куни одамлар ишдан чиқиб кетаётган пайтда Улмасбоев Сизни бекордан-бекорга «бақироқ туя» деди. Мен унга бетўхтов зарба бердим: «Бақироқ бўлса ҳам туянинг бори яхши», дедим. Бу гапим ҳаммага маъқул бўлди, ҳамма кулди, лекин Хусниддинов унча кулмади. Сизга хусумати борлиги шундан ҳам маълум...»

Адабиёт ҳунар, уни касбга айлантириб олган ёзувчи олмага тушган қуртдан фарқ қилмайди.

Болалигимда бир картина кўрган эдим: бош ролни Чарли Чаплин ўйнаган эди, шекилли. Қаҳрамон ношуд, нотавон—ҳеч ишга ярамайди. Ниҳоят, бир қариндоши уни ўт ўчириш командасига ишга олади.

— Бу ерда нима иш қиламан?— деб сўрайди қаҳрамон.

— Мана бу шланг,— дейишади унга,— қаерда ўт ва тутунни кўриб қолсанг дод солиб сув сепаверасан. Қаҳрамон бу ишга ярайди, лекин унинг олдида на чироқ ёқиб бўлади, на папирос чекиб — дод солиб сув сепаверади.

Фаросатда шунга тенг келадиган танқидчидан худо сақласин.

Ёзувчи адабиётга икки хил киради: биринчи асари билан тутаб, биринчи асари билан яшнаб киради.

Тутаб кирган ёзувчи узоқ тутайди, кўнглидан чиқариб эмас, қорнидан чиқариб асар ёзади, ёзувчилик умрининг охиригача тутайди, ҳеч қачон ёруғлик чиқариб, ҳеч кимнинг диққатини жалб қилолмайди.

Ёзувчиликка чўғдай яшнаб кирган ёзувчи асардан асарга яшнайверади. «Қорнидан» чиқариб эмас, кўнглининг розига айланган нарсалар ҳақида ёниб асар ёзаверади. Бундай ёзувчилар биринчи асари биланоқ адабиёт муҳибининг диққатини жалб қилади. Ниҳоят, охирида абадий сўнмас ўтга айланади. Мен адабиёт муҳибиман, чинакам муҳибман, шунинг учун адабиётга яшнаб кирган ёшларни кўриб қувониб кетаман, қувончимни ўша ёшнинг ўзига миннатдорлик изҳор қилиб айтаман, бу яшнаган чўғни елпиш демакдир. Буни сезган талантли ёшлар менга ҳусну таважжу билан қарайди.

Адабиётда умр бўйи тутаб юрган одамлар бунга ғайирлик қилади. Яшнаётган ёшларни менсимасликка, уларнинг шаштини қайтаришга, мени эса ўз атрофига ёмон мақсад билан ёшларни тўплайпти, деб айблашга ҳаракат қилади.

Ёшлар, ҳар қанақа товушга қулоқ сола берманглар, ёза беринглар!

Шайх Саъдийнинг ҳикматли сўзи бор: ҳар бир ҳурган итни қува берсанг, манзилга қачон етасан?

Тутаб келаётган ёзувчилар ҳеч қачон ўз маҳалласи доирасидан ташқарига чиқмайди, лекин ўзини классик ҳисоблайди, шунинг учун буларни «маҳалла классиклари» деб аташ мумкин.

Рашидовнинг адабий фаолияти адабиётга катта зиён келтираётибди.

1. Нотавон асар адабиётнинг чўққиси бўлаётибди.
2. Адабий танқидда лаганбардорлик вужудга келаётибди.

Уни ҳеч ким танқид қилолмайди, танқид қилган киши «қора рўйхат»га тушади.

Рашидовдан мақтанчоқроқ шахсни тасаввур қилиш мумкин эмас.

Ўзини зўр ёзувчи ҳисоблайди, ўз оғзи билан эмас, лаганбардорлари оғзи билан мақтанади.

Унинг адабиётдаги мақтанчоқлиги сиёсий фаолиятида ҳам кўринади: унинг «раҳбарлиги» остида ҳамма иш яхши, ҳеч бир камчилик йўқ (иморатлар, мактабларда ўқиш ишлари, халқ саломатлиги ва ҳоказо ҳаммаси жойида).

Пахта далаларида одамларнинг ўлгани, аёллар майиб бўлиши, болаларнинг пачақ бўлиб ўсиши билан иши йўқ.

1965 йил

Мамлакатимизда Сталиндан сўнг узундан-узун момақалди роқ бўлдию ўтди. Бу момақалди роқнинг биринчи садоси халқлар кўнглида жуда катта орзу-умидлар уйғотди, халқлар бунинг кетидан келадиган обирахматни кутди, бироқ момақалди роқ, шамол тўполон қилди-ю, обирахматдан бир томчи ҳам томмади. Халқ мақоли бор: момақалди роқ ёмғири билан бўлса яхши бўлади.

Порахўрлар тўғрисида асар ёзиш керак эмас, булар асарга арзимамайди, дейишади. Бу мунофиқона гап. Агар шулар бўлмаганда, «бу типик эмас», «давримизда бу иллатларнинг томири йўқ», дейдиган одамлар камроқ бўлса, мутлақо бўлмаса, Совет ҳокимиятининг қирқ уч йиллигида порахўрларга қарши махсус қонун чиқаришга мажбур бўлмас эди.

Карьеристлар борми? Ҳар карьеристлар борки, булар учун маслак, виждон бир чақа. Булар ёлғон-яшиқ гапириб, олий идеаллар номидан шовқин солиб, ит канадай шундай ёпишиб олганки, буларни омбур билангина узиб олсанг — бошқа чора йўқ.

Мен муттаҳамнинг номини айтмайман чунки булар битта эмас, яна туғилиши мумкин. Мен мисол учун биттасини айтсам ўнтаси эркин нафас олади.

Адабиётимизнинг ютуғини ё кўр, ёки муродига етолмай ғазабдан кўзи қонга тўлган, қон тўлиб кўрдан ҳам баттар бўлиб қолган шуҳратпарастгина кўролмайди.

Агар сен ҳақиқатни айтгани амалингдан қўрқсанг, ёш жоним бор десанг, қўй, мен гапирай, менинг амалим йўқ, ёшим ҳам бир жойга бориб қолган! Сен тескари қараб тур, мен айтай!

Партия ва ҳукуматнинг ҳар бир қарорини, кўрсатмасини аҳолининг ҳамма қисми бир хилда қабул қилмайди. Аҳолининг кўпчилик, асосий қисми хуш қабул қилиб, бетўхтов ижросига киришади ёки ижро этилишини сабрсизлик билан кутади; озчилик қисми бу қарордан, кўрсатмадан ўзи учун фойда чиқариш йўлини кўзлайди.

Адабиётда ҳам шу ҳолни кўриш мумкин.

Райижроқўмнинг раиси кунни бўйи пахта оралаб чарчаганини гапиреди. Шу одам, шу инсон қишлоқни ҳам оралаб кўрганмикан, бирон одамнинг уйига кирганмикин?

Атрофингни бузуқ кўрасан, аввал ўзингдан хабар ол.

Бу киши қулоққа айтиладиган ишлар билан овора.

Ёлғон йиғлашдан кўра, ёлғондан кулиш қийин, ёлғондан йиғлаган кишидан кўра ёлғондан кулган киши шайтонроқ.

Нимқоронғи осмон оғзини очиб олов пуфлади.

Агар яхшилик ғараздан холи бўлмаса, ёмонликдан фарқи қолмайди.

Мутаассиб диндорлар жаннат роҳатини деб минг балоларга дучор бўладилар.

Жаннат роҳатини тиласанг — бола ўстириб кўр.

У замонда рост ёлгонни кўrsa икки букилиб салом берарди.

Ихтиро тўғрисида умрингни беҳуда ўтказмаслик учун бор ихтироларни ўрган (яъни бор нарсани ихтиро қилиб қўймаслик учун).

«Яхши кўраман» деган сўзни ҳайф билди-я!

Муштлашишдан баҳслашиш ёмон.

Бировнинг тупугига тойилиб йиқилди: «Ким тупурди бу ерга?»

Чақмоқда ҳеч маъно йўқ эмас, сендан маъно бўлса унга маъно киради.

«Прейскурант» сўзини худди ўзи чиқаргандек керилиб айтади.

Бир драматург пьесасининг уч жойида ўз қаҳрамонига Лениннинг номини айттиради. Халқ чапак чалади. Драматург олқиш олдим, деб хурсанд бўлади.

Бировдан сўраш учун ҳам билиш керак.

Соғай десанг сути йўқ,
Юлай десанг юнги йўқ.

Илгари унинг обрўи бор эди: «катталар», «майдалар» орасида обрўи бор деб қарарди, «майдалар» «катталар» обрўли деб қарагани учун иззат қиларди, ҳозир бу маълум бўлиб қолди.

Кўлига битта ёмғир томса уч кунгача боғлаб юради.

Яра тузалгандан кейин латта турмайди.

Бу одам ким «Эсизгина ёшлигим» деса — ўшани ақлли одам ҳисоблар эди.

Асалим тилимда, заҳарим дилимда.

«Маъноли гап» деганга ишора қилиб, қошини керди.

Қизгина ҳатто чой қайнатишни ҳам билмайди, рўмол-

часини ювган экан, қўли қаварибди. «Эрга тегсанг нима қиласан?» десам, «Менинг турмушим янги турмуш бўлади», дейди.

Қўп оилаларимиз икки расм-қоида: ахлоқ (эски ва янги)нинг бир-бирини сиғдира олмаганидан бузилади.

Ота ўғлидан хафа: унинг хотинига қул бўлиб қолганини ҳазм қилолмайди.

Бу — эшикни синдириб кириб, соат сўрагандай гап.

Қиз деган ном чиройли «муқова». Унинг ичида қиздан ҳам чиройлироқ мазмун бўлиши, мутлақо ҳеч қанақа мазмун бўлмаслиги ҳам мумкин.

— Мактаблардан саводсиз болалар чиқаётибди.

— Бу гапларни сенга қайси халқ душмани айтди?

Марказий газеталарда район танқид қилинганда секретарь унга қарши хат уюштиради: «Бу туҳмат, пасквил».

Мажлислар бирон нарсани муҳокама қилиш учун эмас, юқоридан айтилган фикрни тасдиқлаш учун қилинади.

Ҳар бир мансабдор ўзидан юқорига рост гапни айтмайди.

«Хато қилиб қўйиш» ҳаммани индамас ёки маълум гапларни майнадай такрорлайдиган қилиб қўйган.

МУНДАРИЖА

Мақолалар ва суҳбатлар

Ҳозирги сатирамиз устида	4
Кулгичилик баҳслари	9
Асримизнинг буюк сиймоси	13
Чеховдан ўрганайлик	21
«Тортиқ»	24
Бадий очерк тўғрисида	26
Сохта фактлар тўғрисида	31
«Ҳаёт қўшиғи»	36
Поэзия — юксак санъатдир	53
Ёшлар семинарида сўзланган нутқдан	63
Чироқлар	70
Гап орзуда эмас	71
Болалар адабиёти тўғрисида	78
«Тортиқ» тўплами ҳақида	80
Мирзачўлда куз	87
Биринчи домлам	93
Севиқли шоиримиз	98
Социалистик Ўзбекистон	99
Талант	102
Қирқ қувонч	104
Оқ йўл, дўстлар	109
Ҳақ сўз кучи	110
Мактабдошлар	112
Қадрдон дўстимиз	114
Ғолиблар митинги вақтидаги ўйлар	116
Яхши журналнинг қулоғи халқ кўксига бўлиши керак	118
Айём муборак	119
Қувончимиз беқиёс	119
Миршоҳид Мироқиловнинг 60 йиллиги	120
Илҳом тўла ижод учун	121
Чилдирмамизнинг садоси гиж-банг!	124
Улуғ айёмингиз қутлуғ бўлсин!	128
Буюк сиймо	129
Устод	129
Муборак кўзойнак	130
Пахтакорнинг ҳар бир ютуғи қимирлаган жонни қувонтиради	131
«Муштум» тўғрисида	135
Биринчи ўзбек совет ёзувчиси	138
Сўнг дафъа бўлса ҳам уруш бўлмасин!	139
Байрамимиз йилдан-йил қувноқроқ бўлади	139
Мамарасул Бобоев	140
Образ ижод демакдир	141
Муҳаббат ва онла	142
Ўзбекистон пахта хазинаси	145
Таржимачилик ташвишлари	158

Ижодий фаоллик ва жасорат ҳақида	160
Фахрланамиз	165
Аёлларга қизғин салом!	166
Ашула тўғрисида	166
Наманганнинг олмаси, анори бордир	170
Шижоат ҳақида	178
«Шарқ юлдузи»нинг саволларига жавоблар	182
Арманистонда ўзбек адабиёти ҳафталиги	183
Шакл ва мундарижа ҳақида	185
Таҳсинга лойиқ адиб	188
Тўйлар муборак	188
Абдулла Қодирий	194
Савбат асарининг қаноти	196
Улуғ ҳинди	197
Ҳаёт ҳодисасидан бадний тўқимага	198
Радио ходимлари билан суҳбат	210
Илҳом ва маҳорат самараси	216
Талант — халқ мудки	218
Суҳбат	222
Оббекка	230
Зулфиямиз элликка кирди	231
Иван Ле	231
1965 йил прозаси	232
Ҳиндистон хотираларидан	232
Уят	236
Вақтим чор	239
Табрик	239
Муҳаммадjon Урозбоев 60 ёшда	240
Ҳаётимиз жамоли	241
Азиз ўртоқлар	247
Езувчилик бурчим	248
Рус тилини ўз она тилимиз дейиш учун азвал ўз тилимизни билишимиз керак!	249
Китоб шавқ билан ўқилиши керак	251

Ен дафтардан қайдлар

Бир хатга жавоб	256
Ўртоқ К.К.	257
Ҳабиб Абдуллаев ҳикоя қилади	258
Абдуқодир найчи ҳикоя қилади	258
Баъзи бир нўноқлик тўғрисида	259
Мастнинг мастга маслаҳати	259
Хат	260

Литературно-художественное издание

АБДУЛЛА КАХХАР

Собрание сочинений

в 5 ти томах

ТОМ V

СИЛА ПРАВДИВОГО СЛОВА

Статьи, беседы, заметки

Художник В. Шумилов

Ташкент, Издательство литературы и искусства им. Гафура Гулямова

На узбекском языке

Адабий-бадний нашр

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

АСАРЛАР

Беш жилдлик

5- жилд

ҲАҚ СУЗНИНГ КУЧИ

Мақолалар ва суҳбатлар, қайдлар

Редактор *Х. Мансурова*

Рассом *В. Шумилов*

Расмлар редактори *М. Карпузас*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *Ш. Собирова*

ИБ № 4072

Босмахонага берилди 04.08.88. Боснига рухсат этилди 08.12.88.
Формати 84×108^{1/2}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори
босма. Шартли босма л. 14,28+0,42 вкл. Шартли кр.-оттиси 14,7. Нашр
л. 14,2+0,2 вкл. Тиражи 60000. Заказ № 180. Баҳоси 1 с. 40 т. Шартно-
ма № 120—88.
Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент,
Навий кўчаси, 30.
Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Дав-
лат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг
2-босмаховаси, Янгийул шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44.